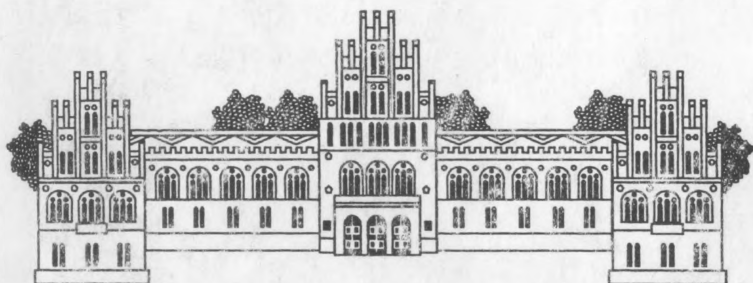

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 2

ЧЕРНІВЦІ - 1998

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 2

ЗОЛОТІ
ЛИТАВРИ

ЧЕРНІВЦІ - 1998

Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – 336 с.

У пропонованому збірнику наукових праць, присвяченому 80-річчю Буковинського народного віча, вміщені статті та повідомлення, у яких відбито різні аспекти історії України, у т.ч. Буковини. Зокрема, у них знайшли висвітлення питання історії українського козацтва, українського національного та державотворчого руху, сільської кооперації, розвитку освіти, науки. Йдеться також про насильницьку колективізацію і голод, панування сталінської тоталітарної системи та опору їй, становище інтелігенції, українських біженців після Другої світової війни, сучасний законодавчий процес в Україні тощо. Представлені також розробки з історіографії, джерелознавства, демографії, нумізматики, музейної справи, історії педагогічної думки та ін.

Для науковців, викладачів історії навчальних закладів, студентів та учнів старших класів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія: д. і. н., проф. Ботушанський В.М. (редактор);
к. і. н., доц. Добржанський О.В. (заступник редактора);
д. і. н., проф. Брицький П.П.;
д. і. н., проф. Гриценко І.А.;
д. і. н., проф. Кожолянко Г.К.;
д. і. н., проф. Троян С.С.;
к. і. н., доц. Коцур А.П. (відповідальний секретар)

Рецензент: к.і.н., старший науковий співробітник
Чернівецького відділу Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України І.Г.Буркут

Літературний редактор: д.і.н., проф. Ботушанський В.М.
Відповідальний за випуск: д.і.н., проф. Макар. Ю.І.
Технічний редактор: Данчук І.І.

ISBN - 966-95431-4-2

© Кафедра історії України
Чернівецького держуніверситету 1998
© “Золоті литаври”, 1998

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	9
ПРИВІТАННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ БУКОВИНЦЯМ З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ БУКОВИНСЬКОГО НАРОДНОГО ВІСА	10
<i>Ботушанський В.М.</i> ВИЗНАЧНИЙ АКТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	11

I ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Федорук А.В.</i> УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І ЄВРОПЕЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА XVI ст. (Доколинська битва 1577 р.)	19
<i>Лильо І.</i> МИТНА ПОЛІТИКА ЛЬВІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ У XVIII ст.	28
<i>Брицький П.П.</i> ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА РУХИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	34
<i>Коцур А.П.</i> УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ПОЧАТКУ XX ст. ТА ЇЇ ПЕРШІ РЕЧНИКИ	52
<i>Дутчак І.Г.</i> БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЛЬВОВІ (1899-1902 рр.)	61
<i>Карпо В.Л.</i> ДО ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД КОНЦЕПЦІЙ “НАЦІОНАЛІЗМУ” М.МІХНОВСЬКОГО І Д. ДОНЦОВА	69
<i>Слепенюк І.О.</i> УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (До 80-річчя її заснування)	75
<i>Тарапон О.А.</i> НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І УКРАЇНІЗАЦІЯ: Внесок творчої інтелігенції у 1917-1920-их роках	81
<i>Ротар Н.Ю.</i> ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ДЕРУСИФІКАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1917-1920 рр.	88
<i>Веселова О.М.</i> УКРАЇНА В УМОВАХ СТАЛІНЩИНИ (1945-1953 рр.)	104
<i>Мизак Н.</i> КАДРОВА ПОЛІТИКА ВКП(б) НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У ПЕРІОД ЇЇ БОРОТЬБИ З ОУН-УПА (1944-1953 рр.) (на матеріалах Боршівського, Мельнице-Подільського та Скала-Подільського районів)	110

<i>Гаврилюк О.Н.</i> ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНІЗМУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ	119
<i>Стрільчук Л.В.</i> СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	125
<i>Герегова С.В.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ	133
<i>Марусик Т.В.</i> ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І ВЛАДА У 50-ті РОКИ ХХ ст.	145
<i>Мустеца В.Л.</i> ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.	153
<i>Іванчук М.Г.</i> ІДЕЇ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (До 80-річчя від дня народження)	162
<i>Панченко П.П., Чмихова В.І.</i> МАГІСТРАЛЬНІ НАПРЯМКИ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-1996 рр.)	169

ІІ. ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

<i>Озуй О.Д.</i> ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА БУКОВИНІ ТА В МОЛДОВІ (на основі письмових згадок в актово-літописному матеріалі XIV-XIX ст.)	179
<i>Скорейко І.М.</i> ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ЗА УРЯДОВИМИ ПЕРЕПИСАМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	188
<i>Танащук Д.Д.</i> СТАН КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ТА МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА БУКОВИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	200
<i>Ботушанський О.В.</i> ЗБУТОВА КООПЕРАЦІЯ В БУКОВИНСЬКОМУ СЕЛІ У 80-ті РОКИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (На прикладі діяльності спілок по збуту худоби)	209
<i>Добржанський О.В.</i> ІДЕЙНА БОРОТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ НА БУКОВИНІ (90-ті роки ХІХ ст.)	213
<i>Гуйванюк М.Р.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ГАЛИЦЬКИХ І БУКОВИНСЬКИХ “СІЧЕЙ” НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	236

<i>Поддубний І.І.</i> УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ ЯК ВИРАЗНИК ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНСЬКИХ РЕФОРМІСТСЬКИХ КЛД БУКОВИНИ (1927-1938 рр.)	242
<i>Мусієнко І.В.</i> ДИСЦИПЛІНА ПО-СТАЛІНСЬКИ: Міфи і реальність (Указ від 26.06.40 р. і його реалізація в Чернівецькій області в 1940-1941 рр.)	250
<i>Фостій І.П.</i> БУКОВИНЦІ ТА БЕССАРАБЦІ У ТРУДАРМІЇ НКВС (1941–1947 рр.)	261

III. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Озуй О.Д.</i> МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНЕ НАЙМЕНУВАННЯ “ЛЕУ, ЛЕЇ” В МОЛДОВО-БУКОВИНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ 1630–1770-х рр.	274
<i>Гаврилюк С.В.</i> ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КИЇВСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА	279
<i>Пиріг О.А., Демочко В.К.</i> ПРОБЛЕМИ НЕПУ В НОВІТНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	290
<i>Тюх С.В.</i> ПІД ГРИФОМ “ТАЄМНО” (Документи Державного архіву Хмельницької області про голод 1932-1933 рр. на Поділлі)	301
<i>Коцур В.П.</i> ІСТОРІЯ РОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ У 20-30-Х РОКАХ: Міфи і реальність (сучасна історіографія)	312

IV. РЕЦЕНЗІЇ

<i>Яценюк Т.С.</i> БУКОВИНА: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина. 1998. – 416 с.	321
<i>Михайлина П.В., Коцур А.П.</i> ГУРЖІЙ О. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ-ХУІІІ ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи. 1996. – 222 с.	325
<i>Білецький Б.Ф., Коцур А.П.</i> КОГУТ З. РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ І УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ: Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. -К.: Основи. 1996. – 317 с.	326

V. ІНФОРМАЦІЯ про наукову роботу кафедри у 1998 р.	331
---	-----

РЕЗЮМЕ	335
---------------------	-----

CONTENTS

A WORD TO THE READER	9
SALUTATORY ADDRESS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE LEONID KUCHMA TO THE BUČOVINIANS ON BEHALF OF THE 80 th ANNIVERSARY OF THE BUCOVINIAN FOLK VETCHE	10
<i>Botushanskiy I.M.</i> A PROMINENT ACT OF THE UKRAINIAN STATE CREATION.....	11

I THE HISTORY OF UKRAINE

<i>Fedoruk A.I.</i> UKRAINIAN COSSACKS IN EUROPEAN MILITARY TACTICS IN XVI CENTURY (The Battle by Docolin in 1577)	19
<i>Lylyo I.</i> CUSTOMS POLITICS OF LVIV ECONOMICAL DEPARTMENT IN XVIIIth CENTURY	28
Brytskiy P.P. POLITICAL IDEAS AND MOVEMENTS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX th CENTURY	34
<i>Kotsur A.P.</i> THE UKRAINIAN IDEA AT THE BEGINNING OF THE XX th CENTURY AND ITS FIRST SPEAKERS	52
<i>Dutchak I.H.</i> THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV (1899-1902)	61
<i>Karpo I.L.</i> ABOUT IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPTIONS OF "NATIONALISM" BY M.MIHNOVSKIY AND D.DONTSOV	69
<i>Slepenyuk H.O.</i> THE FOUNDATION OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES (on behalf of its 80 th anniversary)	75
<i>Tarapon O.A.</i> THE NATIONAL RENAISSANCE AND UKRAINIZATION: The contribution of the creative intellectuals in 1917-1920ies	81
<i>Rotar N.Yu.</i> LEGISLATIVE ENACTMENTS AND MEASURES OF THE UKRAINIAN GOUVERNEMENTS TO THE DEMOCRATIZATION AND DERUSSIFICATION OF THE HIGHER EDUCATION IN UKRAINE IN 1917-1920	88
<i>Veselova O.M.</i> UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF STALINISM (1945-1953)	104
<i>Myzak N.S.</i> THE PERSONNEL POLYTICS OF THE VCP(b) IN THE TERNOPILLYA IN THE PERIOD OF ITS STRUGGLE AGAINST OUN-UPA (1944-1953) (On the materials of the Borshchiv, Melnitsa-Podilsk and Skala-Podilsk districts)	110

<i>Gavrylyuk O.N.</i> WELL-TO-DO- PEASANTS OF THE WEST UKRAINE AS THE OBJECT OF REPRESSIVE POLITICS OF STALINISM IN THE SECOND HALF OF THE 40ies – AT THE BEGINNING OF THE 50ies	119
<i>Strilchuk L.V.</i> THE SOCIAL STRUCTURE OF THE UKRAINIAN REFUGEES AFTER THE WORLD WAR II	125
<i>Geregova S.V.</i> ABOUT THE INTRODUCTION OF THE SOVIET SYSTEM OF EDUCATION IN THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 40ies – FIRST HALF OF THE 50ies	133
<i>Marusyk T.V.</i> THE INTELLECTUALS OF UKRAINE AND THE POWER OF THE 50 th YEARS OF THE XX CENTURY	145
<i>Mustetsa V.L.</i> THE DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE STRUCTURE OF JEWISH POPULATION OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XX th CENTURY	153
<i>Ivanchuk M.G.</i> THE IDEAS OF V.O.SUHOMLYNSKIY AND THE RENAISSANCE OF UKRAINE (on behalf of his 80-birthday)	162
<i>Panchenko P.P., Chmyhova V.I.</i> THE MAIN DIRECTIONS OF THE PRACTICAL ACTIVITY OF THE SUPREME SOVIET OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF ITS INDEPENDENCE (1991-1996)	169

II. HISTORY OF THE BUCOVINA

<i>Oguy O.D.</i> PERIODIZATION OF THE HISTORY OF COIN CIRCULATION IN MOLDAVIA AND BUCOVINA (On the basis of the literal monuments and acts of the 14.-19.centuries)	179
<i>Skoreyko H.M.</i> THE NATURAL MOVEMENT OF THE POPULATION OF BUCOVINA AFTER THE GOVERNMENT CENSUS IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY	188
<i>Tanashchyyk D.D.</i> THE DEGREE OF COLLECTIONING AND MUSEOLOGY IN BUCOVINA IN THE SECOND HALF OF THE XIX - AT THE BEGINING OF XXth CENTURY	200
<i>Botushanskiy O.V.</i> THE SALE COOPERATION IN THE BUCOVINIAN VILLAGE OF THE 80 th YEARS OF THE XIX CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY (by the example of the activity of societies for cattle-sale)	209
<i>Dobrzanskiy O.V.</i> THE STRUGGLE OF THE IDEAS IN THE UKRAINIAN MOVEMENT IN BUCOVINA (90-ies of the XIX century)	213

<i>Huyvanyuk M.R.</i> THE ORGANIZATION STRUCTURE OF THE GALITSIAN AND BUCOVINIAN “SIHES” AT THE BEGINING OF THE XXth CENTURY	236
<i>Piddubniy I.A.</i> UKRAINIAN NATIONAL PARTY WHILE EXPRESSING INTERESTS OF UKRAINIAN REFORM CIRCLES OF BUCOVINA (1927-1938)	242
<i>Musiyenko I.V.</i> DISCIPLINE DUE TO STALIN: MYTHS AND REALITY (Decree from the June 26 th , 1940 and its realization in the Chernivtsy region in 1940-1941)	250
<i>Fostiy I.P.</i> BUCOVINIANS AND BESSARABIANS IN THE LABOUR ARMY OF THE NKVS (1941-1947)	261

III. ISTORIOGRAPHY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

<i>Oguy O.D.</i> THE ACCOUNTING COIN DENOMINATION “LEU; LEI” IN MOLDOVIAN-BUCOVINIAN DOCUMENTS (1630-1670)	274
<i>Gavrylyuk S.V.</i> THE STUDY AND CONSERVATION OF THE VOLYNIAN ANTIQUITIES BY THE KYIV SOCIETY OF PROTECTION OF THE RELICTS AND ARTS OF THE PAST	279
<i>Pyryg O.A., Demochko V.K.</i> THE PROBLEMS OF NEP IN MODERN HISTORIOGRAPHY	290
<i>Tyukh S.V.</i> UNDER SIGNATURE “TP SECRETLY” (Documents of the State Archives of the Khmelnytsk region about the Hunger 1932-1933 in the Podillya)	301
<i>Kotsur V.P.</i> THE HISTORY OF THE WORKERS OF UKRAINE IN 1920-1930ies: Myths and reality (modern historiography)	312

IV. REVIEWS

<i>Yatsenyuk T.S.</i> BUCOVINA: A historical sketch. – Chernivtsy: Zelena Bucovina, 1998. – 416 p.	321
<i>Mikhaylyna P.V., Kotsur A.P.</i> GURZHIY O. THE UKRAINIAN COSSACK STATE IN THE SECOND HALF OF THE XVII-XVIII CENTURIES: its borders, population, law. -K.: Osnovy, 1996. – 226 p.	325
<i>Biletskiy B.F.</i> Kogut Z. THE RUSSIAN CENTRALISM AND UKRAINIAN AUTONOMY: The abolition of the Hetmanshchyna (1760-1830). – K.: Osnovy, 1996. – 317 p.	326

V. THE INFORMATION on research work of department in 1998	331
SUMMARY	335

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

3 листопада 1998 р. виповнилося 80 років з часу вікопомної події в історії буковинського краю – Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р.

Виходячи з природного права кожного народу на національне самовизначення на території свого споконвічного проживання, учасники 10-тисячного крайового віча буковинських українців у Чернівцях від імені усіх українських громад прийняли доленосне рішення про входження чітко окресленої української частини Буковини до складу новоствореної Західноукраїнської держави з центром у Львові і висловили одностайне бажання приєднатися до Великої України з центром у Києві.

Це рішення базувалося на одвічних прагненнях українців краю жити разом з усім українським народом у своїй єдиній національній соборній суверенній демократичній Українській державі. Воно ґрунтувалося на прогресивних конституційних засадах, не порушувало законних національних прав своїх давніх сусідів-краян румунів у південній частині краю та представників інших етносів.

Будучи переконливим волевиявленням усіх українців краю, рішення Буковинського народного віча в ті буремні часи Української національно-визвольної революції стало одним з визначних легітимних документів українського державотворення на цій частині українських земель, яскравим доказом добровільного визначення її наступної державної приналежності.

Хоч окупація краю королівською Румунією ліквідувала тут українську державну владу, рішення Буковинського народного віча залишилося в силі і було законною підставою для подальшої боротьби українців за свої національні права, за визволення і створення разом з усім українським народом своєї власної незалежної держави України.

Даний збірник наукових праць із зазначеною назвою, започаткований кафедрою минулого року, присвячується пам'яті учасників Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року.

Редколегія

Привітання Президента України Леоніда Кучми буковинцям з нагоди 80-річчя Буковинського народного віча

Шановні буковинці!

Щиро й сердечно вітаю вас з визначною подією в історії вашого краю та всієї України – 80-річчям Буковинського народного віча.

Прийняте 3 листопада 1918 р. народним вічем рішення про входження Буковини до складу України було важливим кроком на шляху відродження нашої держави.

Вітаючи вас зі славним ювілеєм, з приємністю відзначаю, що проголошені в ті буремні дні на українських землях Буковини демократичні права й свободи стали вагомим фактором державотворення в наші дні. Переконаний, що святкування ювілею Буковинського віча сприятиме консолідації та державницькому спрямуванню національної самосвідомості українського народу.

Висловлюю всім буковинцям почуття глибокої шани й вдячності за вірність славним історичним традиціям, працьовитість, життєву мудрість і безмежну відданість рідній землі, народові, Вітчизні.

Леонід Кучма

ВИЗНАЧНИЙ АКТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Як відомо, впродовж останніх століть сильні європейські держави приєднали в різний спосіб до своїх володінь безмежні материкові і заморські території, не цікавячись особливо, які там проживали племена, етнічні групи, народності, нації. В результаті виникли велетенські імперії: Британська, Російська, Французька, Іспанська, Португальська, Бельгійська, Німецька, Австро-Угорська та ін.

Нерідко той чи інший народ попадав при цьому у склад різних імперій, як приміром, український. Коли ж ці підлеглі народи прийшли у XIX ст. до національного самоусвідомлення, вони почали боротися за свої національні права, за об'єднання розрізнених частин одного і того ж народу в одне ціле. Особливо гострим були ці міжнаціональні суперечності в австро-угорській монархії.

Та до внутрішніх суперечностей в імперіях додалися й зовнішні. Правителям одних імперій здавалося, що інші імперії захопили занадто багато і слід награвоване справедливо перерозподілити. Для цього під виглядом оборонних було створено агресивні блоки держав. Суперечності між ними за ринки сировини і збуту, за збереження чи придбання нових територій виявилися настільки гострими, непримиреними, що їхні амбітні правителі не зупинилися навіть перед загрозою загальноєвропейської, а згодом і світової війни, яку вони і розв'язали у 1914 р. Вона охопила 33 держави з усіх 59 тоді існуючих. До війська було мобілізовано 73,5 млн. осіб. Зчепившись у смертельному двобої, правителі воюючих держав як завязаті кочегари кидали й кидали як дрова в пекельне жерло війни мільйони мобілізованих бранців під примарними гаслами захисту примарної вітчизни. Бо ж саме заради "захисту" якоїсь вітчизни українець вбивав українця, поляк – поляка, румун – румуна і т.д.

Це взаємне сатанинське винищення тривало 4 роки, 3 місяці і 10 днів. Через брак державної мудрості у імператорів, царів, королів, президентів, прем'єрів, канцлерів, міністрів загинуло на полях битв 10 млн. військових і стільки ж померло від супутників війни – епідемії та голоду, понад 20 млн. вояків стали каліками.

Такий сумний підсумок кривавої бойни, що закінчилася 80 років тому. І нині це не ювілей. Це доречна нагода ще раз пом'янути загиблих,

спитати в історії, чому так сталося, подумати, що слід зробити, щоб один народ не йшов війною на іншого, щоб, одна розумна істота не знищувала свідомо іншу, щоб не було ні великих ні малих воєн, щоб не було чергової третьої світової війни, бо може так статися, що четверту вже нікому буде вести.

Перша світова війна переконала народи, особливо підлеглі, т.зв. “неісторичні нації”, до яких належала й українська, що їм нічого розраховувати на милість монархів, правителів при вирішенні їхньої долі.

Зокрема, чехи, угорці, поляки, серби, хорвати та інші, що входили до складу Австро-Угорщини, в кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. заявили про вихід з імперії і про створення на споконвічній території свого проживання окремих самостійних національних держав.

Як же вирішували свою долю буковинці, зокрема українці, які проживали переважно у північній половині краю і становили відносну більшість його населення, та румуни, що проживали в основному у південній половині краю?

Українці, керуючись принципом національного самовизначення, стали на шлях об'єднання західноукраїнських земель на основі етнічного розмежування з поляками в Галичині, з угорцями у Закарпатті та з румунами на Буковині.

Деякі історики вважали і вважають понині, що це невідповідний принцип, бо у відповідних провінціях протягом століть склалися певні спільноти (буковинці, галичани, закарпатці, бессарабці і т.п.) і поділяти їх недоцільно. Але коли йде мова про нації в новітні часи, то такі середньовічні спільноти уже не відповідали потребам створення національних держав.

До того ж питання адміністративного поділу Буковини на українську і румунську з метою забезпечення кращої організації національного життя порушувалося раніше не раз. Зокрема, австрійський військовий генерал-губернатор Енценберг у 1781 р. [14, с. 6]; під час революції 1848 р. Головна руська рада виступала за створення із Східної Галичини і Північної Буковини окремого коронного краю, заселеного переважно українцями [16, с. 17]. У такому ж дусі ставилося це питання на Слов'янському з'їзді у Празі у червні 1848 р. [2, с. 141-217]. Українські депутати від Буковини виступали у рейхстазі у 1848 р. проти відокремлення Буковини, зокрема Північної від провінції Галичини [4, с. 166-167; 8, с. 12]. Ідея створення української автономної держави з українських земель Галичини, Буковини і Закарпаття була закладена у програмах українських партій цих провінцій у кінці XIX – на початку XX ст. [16, с. 20].

Представники новоствореної у 1917 р. Української Народної Республіки під час переговорів у Бресті ставила питання про приєднання західноукраїнських земель до УНР, а коли цього не вдалося добитися, то погодилися на створення в рамках Австро-Угорщини автономної української держави з широкими національними правами.

В умовах наближення краху Австро-Угорщини ця ідея поділу викристалізувалася все чіткіше і особливо проявилася на міжпартійній конференції українських партій в Чернівцях 13 жовтня 1918 р., де брало участь до 700 осіб.

Конференція прийняла резолюцію, у якій закликалися українців Буковини спільно з українцями усієї Австро-Угорщини вирішувати самим свою подальшу долю на основі права кожної нації на своє національне самовизначення. У ній, зокрема, пропонувалося румунському населенню Буковини як споконвічному доброму сусіду українців у мирі і порозумінні провести етнічне розмежування в такий спосіб, щоб північна українська частина краю разом з головним містом Чернівцями творила окрему українську область.

Усвідомлюючи наближення краху імперії, останній австрійський імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. звернувся до "своїх народів" з маніфестом (датованим 17 жовтня), у якому обіцяв їм найширші національні права, утворення кожним народом своїх автономних національних держав, які входили б у Австрійську федерацію. У маніфесті пропонувалося усім австрійським народам створити свої національні ради і приступити до вироблення умов їх "федералізації" [7. - 1918. - 18 жовт]. Та цей маніфест був уже запізним, бо окремі народи - угорці, чехи, поляки - вимагали уже не автономії чи федерації, а повної незалежності.

18 жовтня 1918 р. у Львові зібралися українські парламентські депутати Галичини і Буковини (25 осіб), 14 депутатів галицького і 6 депутатів буковинського сеймів, 2 члени палати панів і 1 віриліст, по три представники від кожної з 4 українських партій Галичини та Буковини.

Нараду у Львові відкрив голова Української парламентської репрезентації (У.П.Р.) депутат парламенту д-р Євген Петрушевич.

Євген Левицький запропонував створити вищий орган такої української держави - Українську Національну Раду (У.Н.Р.) і зачитав підготовлений проект її Статуту. Після його затвердження У.Н.Р. проголошено Українською Конституантою (Установчими Зборами).

У Статуті визначалися територія: Східна Галичина, Північно-Західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець, Серет та північно-східна

Угорщина (українське Закарпаття). Далі у ньому закликалися представників національних меншин (у т.ч. євреї визнавалися як окрема нація) звернутися до У.Н.Р., вказати свою чисельність і національні потреби, обіцялося підготувати конституцію, сформувати законодавчі і виконавчі органи влади з відповідним пропорційним національним представництвом, висловлювалося бажання направити своїх представників на майбутню Мирну конференцію [3. - 1918. - 25 жовт.].

У ході обговорення Статуту виступали від Буковини М.Василько та інші представники. Було вирішено, що створювана Західноукраїнська держава буде у складі федеративної Австрії. Але представники соціал-демократії Галичини і Буковини стояли на позиції негайного приєднання західноукраїнських земель до України. Було вирішено, що віденська і буковинська делегації (із Закарпаття не прибула) за місцем діяльності їх членів творять окремі філіали У.Н.Р. і діють від її імені.

На другий день 19 жовтня у залі Народного дому при участі членів Конституанти і численної публіки (у т.ч. селян та інтелігенції з Буковини) голова У.Н.Р. Є.Петрушевич урочисто оголосив про створення Західноукраїнської автономної держави у складі Австро-Угорщини. Присутні вітали це повідомлення вигуками "Слава!" та співом національного гімну "Вже воскресла Україна" (замість "Ще не вмерла Україна").

Повернувшись зі Львова, члени буковинської делегації 24 жовтня створили у Чернівцях Український Крайовий комітет як складову частину У.Н.Р. в числі понад 30 осіб. На першому засіданні 25 жовтня його головою було обрано відомого українського педагогічного і громадського діяча Омеляна Поповича.

Бачачи активізацію зусиль українців у справі їхнього національного самовизначення, прибуття на Буковину 9 жовтня з України відділів українських січових стрільців, провідні румунські кола краю на чолі з великим землевласником із Сторожинця Янку Флондором провели 27 жовтня у Чернівцях збори Румунської національної ради, оголосили їх "конституантою", а усю територію Буковини - "румунською землею", яка повинна об'єднатися з Банатом і Трансільванією в одну румунську область у складі Австро-Угорщини. Це викликало різку критику з боку української громадськості, зокрема студентства, яке на своїх зборах 28 жовтня засудило ці неправомірні посягання на українську частину краю [10, с. 49-51], українського православного духовенства.

Крайовий комітет вирішив у зв'язку з цим провести не звичайне, а розширене крайове віче українців, закликавши з'явитися чисельно представників від кожного населеного пункту. Буковинське народне віче

відбулося 80 років тому, 3 листопада 1918 р. у Чернівцях при участі до 10 тис. осіб від усіх міст, містечок і сіл української частини Буковини. Воно проходило у великих залах міста й під відкритим небом і закінчилося багатотисячною демонстрацією по головних вулицях міста та мітингом на площі Єлизавети (нині Театральна). Найхарактерніший лейтмотив віча добре передав у своїх спогадах учасник і один з організаторів віча О. Попович: “На остаток із стихійною силою грянуло гасло народу: Хочемо до України” [12, с. 185].

Виходячи з права кожного народу на своє національне самовизначення, віче прийняло таку ухвалу: 1) м. Чернівці, українські (за урядовими переписами 1900 і 1910 рр.) повіти Заставнівський, Кіцманський, Вашковецький та Вижницький повністю, Чернівецький та Серетський - за винятком румунських громад, а також переважно українські громади Сторожинецького, Радівецького і Кимполунгського повітів творять окрему українську область; 2) у цій області найвищою визнається влада У.Н.Р. у Львові, якій пропонувалося перебрати державну владу якомога скоріше її повноважним представником у північній частині Буковини - Українським Крайовим комітетом; 3) запрошувалося усі національні меншості визначити свою чисельність (євреї визнавалися окремою нацією); 4) У.Н.Р. пропонувалося укласти конституцію, за якою законодавчі і виконавчі органи влади формувалися б пропорційно до національного складу населення на основі загального, рівного виборчого права при таємному голосуванні всіх дорослих осіб без різниці статі; 5) засуджувалося посягання румунських шовіністичних кіл на українську частину Буковини і водночас прокламувалася відсутність претензій українців на території, заселеній переважно румунами, висловлювалася готовність до мирного порозуміння з Румунською національною радою.

Остання вимога була сформульована на самому вічі його рядовими учасниками: “Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України” [3. - 1918. - 10 листоп.].

Отже, у цьому порівняно невеликому за обсягом, але ємкому за змістом документі відбито найсуттєвіші прагнення і домагання буковинських українців:

- у переломний момент в їхній історичній долі разом з іншими етнічними українцями мирним шляхом досягти національного самовизначення на своїй чітко окресленій території споконвічного проживання без порушення таких же прав своїх сусідів-румунів у південній частині краю чи представників інших національностей, що розсіяно мешкали на теренах краю;

- у зв'язку з крахом старої державної системи, у якій вони перебували не зі своєї волі протягом майже півтора століть років, передати владу у своєму краї легітимно обраному (при участі своїх представників) вищому органу влади Західноукраїнської держави, що виникла на українських землях Австро-Угорщини - як самостійна;

- добиватися, щоб ця нова держава, до якої вони вступили добровільно разом з іншими етнічними українцями колишніх австрійських володінь, була цивілізованою, базувалася не на гіршій, а навіть кращій від австрійської конституції, де влада поділялася б на законодавчу і виконавчу і в якій пропорційно до своєї чисельності були б представлені як українці, так і інші національності;

- використати у творенні нової української держави попередні демократичні завоювання, зокрема загальне виборче право (введене на домагання трудящих у 1907 р.) як основний принцип формування різного рівня органів влади;

- ставши на шлях державотворення, проявити рішучість у боротьбі за відстоювання суверенних прав своєї нової держави і справжньої Батьківщини проти територіальних зазіхань агресивних сусідів усіма засобами, аж до збройних, але старатися насамперед використовувати дипломатичні методи (переговори), викривати несправедливі дії своїх супротивників перед світовою громадськістю і водночас аргументовано доводити свою правоту;

- вважати, що об'єднання українських буковинців, галичан, закарпатців у Західноукраїнську державу є лише першим етапом державотворення, необхідно водночас заявити про перспективу подальшого державотворення - об'єднання усіх українців в одну Соборну Українську державу незалежно від існуючих там на даний момент форм влади, бо влада - явище тимчасове, а народ - вічний; об'єднання всіх українців в одну державу додало б їм сили у відбитті агресивних територіальних зазіхань з боку будь-якого сусіда-агресора.

Так мислили прибулі на віче представники ближніх і дальніх сіл, містечок і міст Буковини, проявивши справжню державну мудрість, підправивши де в чому навіть поважних професійних політиків.

Рішення Буковинського народного віча стало керівництвом до дії тогочасних українських політиків краю, воно уповноважило Крайовий комітет як складову частину У.Н.Р. негайно перебрати владу від останнього глави крайової австрійської адміністрації Йосифа Ецдорфа, що і було здійснено без застосування збройної сили, конституційним шляхом 6 листопада 1918 р. і про що було складено відповідний протокол.

Останній був підписаний представниками двох основних етносів краю: від Українського Крайового комітету - Іллею Семакою, від Румунської національної ради - Аурелом Ончулом, а також Й.Ецдорфом. Видано і відповідний маніфест до населення трьома мовами краю - українською, румунською і німецькою за підписами О.Поповича та А.Ончула. У дусі рішень віча представники адміністрації краю 7 листопада склали присягу на вірність новій владі, розгорнувся активний процес державотворення, практичного вирішення багатьох насущних завдань економічного, політичного, національно-культурного життя аж поки його не перервало насильницьке вторгнення 11 листопада військ королівської Румунії [10, с. 57-59].

У світлі сказаного не може бути й мови про “малозначущість” чи “випадковість” ухвали Буковинського народного віча 3 листопада 1918р. Це був визначний документ державотворення на цій частині української землі, який мав тривалу передісторію, її перший реальний крок на тернистому шляху до єдиної Соборної України [9].

Ухвала віча, незважаючи на окупацію краю королівською Румунією, залишалася чинною і надалі як вагомий акт міжнародного права щодо безсумнівної легітимності входження Північної Буковини до складу України. Так, учасники історичної Злуки УНР і ЗУНР, серед яких були і представники Буковини, 22 січня 1919 р. в “Акті про з’єднання усіх українських земель” урочисто проголошували: “Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України - Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну” [6, с. 362]. Спираючись на рішення Буковинського віча, українська делегація на Мирній конференції в Парижі 17 травня 1919 р. заявила офіційний протест з приводу загарбання всієї Буковини королівською Румунією [5. - 1994. - 5 листоп.]. Українські політичні і громадські діячі, посилаючись на ухвалу цього віча, відстоювали згодом права буковинських українців у Секції меншостей при Лізі Націй та у Конгресі національних меншин Європи [5. - 1994. - 5 листоп.].

Ухвала Буковинського народного віча мала не тимчасове, кон’юктурне, а фундаментальне значення на всю подальшу перспективу і означало: буковинцям разом з усіма українцями треба жити в єдиній Соборній Україні як державний народ. Цей основоположний акт українського державотворення на буковинській землі займає гідне місце серед таких визначних документів українського державного відродження, як чотири універсали Української Центральної Ради, Конституція УНР, Маніфест Української Національної Ради 18-19 жовтня 1918 р. у Львові

про створення Західноукраїнської держави (згодом ЗУНР), Акт об'єднання ЗУНР і УНР та ін. А ці документи, як відомо, були попередниками Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., Конституції України 28 червня 1996 р.

Пройшли десятиліття, та твердо висловлене і записане в резолюції віча жадання буковинців “Хочемо до України” надійно лягло однією з цеглин у міцну підвалину нашого спільного українського державного дому.

Джерела та література

1. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. - Чернівці: Облвидав, 1958. - 450 с.
2. Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // ЗНТШ. - Львів, 1920. - Т. 129. - С. 141-217.
3. Буковина.
4. Буковина: історичний нарис. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 416 с.
5. Буковинське віче.
6. Велика історія України. - К.: Глобус, 1993. - Т. 2. - 400 с.
7. Czernowitzer Morgenblatt.
8. Deneschczuk Wolodymyr. Rechtliche Stellung der Ukrainer (Ruthener) in der Bukowina von 1774-1918. - Innsbruck, 1972. - 115 S.
9. Les Documents les plus importants de la Republique Ukrainienne de l'oues II (La Bukowine). - Vienne. - 1919. - 18 p.
10. Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. - Чернівці: Прут, 1994. - 144 с.
11. Попик С. Д. Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-український протокол 1918 року // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. - Чернівці, 1994. - Вип. 3. - С. 134-141.
12. Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. - 1992. - Ч. 2-3. - С. 166-196.
13. Громадянин.
14. Жуковський А. Історія Буковини. - Чернівці: Час, 1993. - Ч. 2. - 223 с.
15. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів і документів. - Львів, 1926. - Ч. 1. - 432 с.
16. Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. - Львів: Світ, 1997. - 192 с.

І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Федорук А.В.
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І ЄВРОПЕЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА XVI ст. (Доколинська битва 1577 р.)

XVI ст. було прочатком епохи великого перелому в історії європейської військової тактики. Відживала свій вік стара середньовічна система, в якій основним родом військ були рицарі - важкоозброєні вершники, що бились, вишикувавшись щільною лінійною лавою (в XIII-XV ст. так званій "частокіл") або клином ("свиня"). Нищівна сила рицарства полягала в потужному лобовому ударі. Слабкими сторонами його були: вразливість флангів, неповороткість рицарських лав і часта втрата субординації в бою, важкі обладунки, які сковували рухи воїна, а з початком XVI ст. вже не захищали від удосконалених типів ручної вогнепальної зброї, а саме мушкета (наприклад, битва під Павією 1525 р.) [9. – Т. 4, с. 73; 13. – Т. 14, с.29]. Значення інших родів військ (піхоти та легкої кінноти) у час домінування рицарства на полях битв, особливо в XIII ст., була невеликою. "Рицар і воїн (miles) стали синонімом, так само як піхота і слуга (fante, infante, footman); кіннота і військо, обоз та піхота у своїй сутності одне й те саме" – писав історик А.Пузиревський [18, с. 267]. І тільки з XIV-XV ст. піхота, зокрема в Фландрії, Шотландії і особливо в Швейцарії, вступивши у відкриту боротьбу з рицарством, намагалась відвоювати гегемонію на бойовищах. "Гармата, - як писав Й.Гейзінга, - якою б незначною вона не здавалась, уже сповіщала майбутні зміни у веденні війни" [21, с. 113].

Така тактика звична для Заходу, майже до кінця XV ст. була тісно пов'язана з системою комплектування війська. Основа його – рицарі – становила феодалне ополчення держави. Ці контингенти, незважаючи на добру підготовку, у більшості випадків перебували на військовій службі у своїх сюзеренів тільки 40-70 днів (в особливих випадках 100 днів) на рік. Походи того часу, звичайно, за винятком хрестових в XI-XIII ст., не були довготривалими. Усе це не сприяло появі масового високо-

кваліфікованого професійного війська і ускладнювало подальший розвиток тактики.

В кінці XV ст. з'являються ландскнехти з великими барабанами – звичай, що був запозичений на Сході. Барабани з їх звуковою гіпнотизуючою дією, позбавлені будь-якої музичності, означали перехід від епохи рицарства, до мілітаристського духу, ще одного з елементів механізації війни” [21, с. 111].

Приблизно з періоду Бургундських (1474-1477) та Італійських (1494-1559) воєн в Європі поступово починають складатися інші умови. Широкий розвиток військового найманства призвів до появи армій, що склалися з солдатів-професіоналів, які мали спеціальну військову підготовку і великий досвід воєнної служби. Ці нові підрозділи могли забезпечувати можливість подальшого розвитку і вдосконалення військової тактики. В певному сенсі відроджувалася масивна македонська фаланга. Добре озброєні і навчені найманці виявляли в бою велику стійкість, об яку розбивались неорганізовані, розрізнені атаки рицарів [19. – Т. 3, с. 416]. “Але мушкетери, - як зауважував німецький дослідник Ф.Мерінг, - усе ще стояли значно позаду пікінерів, які, власне, і утворювали бойовий порядок; царицею зброї як і раніше вважалася піка” [14, с. 93].

Наявність деяких нововведень можна відзначити вже в тактиці іспанських та французьких військ Гонсало де Кордови, Франциска I, Александра Фарнези. Однак нові прийоми в європейському військовому мистецтві періоду, що розглядається, не обмежуються тільки здатністю до маневрування найманної важкоозброєної піхоти на бойовищах Заходу. Боротьба, яку довелось вести державам Центральної та Південно-Східної Європи з турками-османами в першій половині XVI ст. на землях Угорщини та Молдови, також сприяла накопиченню воєнного досвіду і подальшому розвитку тактики. В битвах під Могачем (1526) та Будюю (1541), незважаючи на запеклий опір ландскнехтів і рицарського ополчення, найбільшу активність зі сторони османів виявила кіннота, особливо на флангах, що і схилило перемогу на їхній бік [10, с. 238-243].

Війни з османами (1526-1532, 1538, 1540-1547) виявили слабкі сторони тактики глибоко ешелонованих піхотних мас, призвели до появи нових, більш досконалих шиків піхотинців і з усією гостротою поставили питання про необхідність створення і надання піхоті достатньо сильної кінноти. Кавалерія як новий рід військ, що змінив середньовічне феодальне рицарство, з'явилася на Заході десь з середини XVI ст. або в третій чверті цього століття, тобто в період Нідерландської війни [19. – Т.

4, с. 377]. У деяких європейських країнах, зокрема в Італії, через відсутність власної легкоозброєної кавалерії на службу охоче вербували страдіотів – легку кавалерію східного типу, що складалась з боснійських і албанських найманців. - рід башибузуків; її дуже боялись, особливо під час переслідування. В Речі Посполитій і Трансильванії (Семигороддя). не відкидаючи рицарських традицій, були організовані підрозділи власної легкої кавалерії.

У кінці XVI ст. Моріц Оранський (Нассауський) реформував бойовий стрій піхоти, успішно застосувавши його проти іспанців (битва при Ньюпорті 1600 р.), причому з діями піхотинців були строго узгоджені операції кавалерії [9. – Т. 4, с. 114; 19. – Т. 3, с. 370-374].

Тактика XVI ст. отримала остаточне оформлення в першій половині XVII ст. (Тридцятилітня війна), де нова тактична форма бою (“лінійна тактика”) стала можлива лише завдяки подальшому вдосконаленню ручної вогнепальної зброї, розвитку польової артилерії і активній ролі сильної кавалерії, яка у європейських полководців Густава Адольфа, Тюренна і Кромвеля була в достатній кількості [9. – Т. 4, с. 119-131; 19. – Т. 3, с. 391, 449-454].

Нова тактика бою запозичувалася і застосовувалася військами інших держав, або там вироблялися власні прийоми бою, що ґрунтувалися на частковому вдосконаленні організації війська.

У Молдові військова організація і воєнне мистецтво найвищого розвитку досягли на межі XV і XVI ст., після смерті господаря Штефана III Великого (1457-1504) почався період кризи. Після того, як Молдова потрапила у васальну залежність від Османської імперії (1538), у її військовій організації відбулися деякі зміни. До XVI ст. молдавське військо організаційно складалося із народного ополчення, що називалося “великим військом”, а також з постійних професійних і напівпрофесійних формувань, яке називалося “малим військом”. Останнє складали: дружина господаря (*curteni domnului*), вершники (*hinsari*) та приватні збройні загони великих і малих бояр [27, s. 29-30; 11, с. 66]. Чисельність “великого війська” сягала близько 30-35 тис., “малого війська” – приблизно 10 тис. осіб [27, s. 29-31].

У XVI ст. молдавські господарі за винятком декількох разів (1538 і 1574) не скликали “великого війська”, а вели війни за допомогою феодалного ополчення (“малого війська”) або користувалися послугами іноземних кондотьєрів.

Чисельні наймані формування у війську Молдови фіксуємо ще за часів правління Штефана Великого. За його наступників, які вели

боротьбу як за молдавський престол, так і з іноземними загарбниками, роль найманих підрозділів значно зросла. “Мале військо” в XVI ст. часто ставало опорою опозиції і, виступаючи проти господаря, намагалося посадити на престол свого претендента. У таких випадках наймані формування, підпорядковані безпосередньо господарю, інколи були оплотом його влади.

Звичайна чисельність найманих формувань сягала близько 1-5 тис. осіб. У XV - першій половині XVI ст. вони формувалися з сербів, угорців, болгар, secuїв, поляків, німців, албанців. З 40-50-х рр. XVI ст. до складу таких підрозділів починають входити і козацькі загони, що наймалися або вербувалися на територіях, межуючих з Молдовою українських земель [12, с. 177-178].

Зміни в комплектуванні війська вплинули і на розвиток тактики. Наймані формування, зокрема козацькі озброєні “вогнистою зброєю і панцирями” [2, с. 340] застосовували для боротьби з османськими військами бойові порядки, в яких прослідковуються риси європейського військового мистецтва. Наскільки справедливе дане припущення, демонструє аналіз битви на Доколіні, про яку маємо більш-менш докладні відомості з джерел.

Битва на Доколіні (притока р.Бирлад у Центральній Молдові) відбулася в грудні, на думку румунського дослідника Д.К. Джуреску, “20 грудня” [24, р. 191] 1577 р. під час війни за престол Молдови. Її вів з господарем Петром Кульгавим (Кривий, Шкьопул, Мірчич) славнозвісний Іван Підкова. (Так його називають в більшості джерел. Він же – Павло Підкова і Сарпега в деяких українських документах. Він же господар Іван Підкова Крецул (Кучерявий), як його називає молдавський літописець Г.Уреке. Румунський дослідник Д.К. Джуреску, проаналізувавши літопис Г.Уреке та інші джерела, прийшов до висновку, що Крецул та Підкова - дві різні особи. Яке було справжнє ім'я і прізвище претендента, встановити неможливо. Б.П.Гащдеу вважав Підкову братом молдавського господаря Іоана–Воєводи Лютого). Дещо недбалі, місцями навіть плутані описи літописів і хронік молдавських (Г.Уреке, Н.Костін), польських (Й.Бельський) та українських (Л.Боболинський, мова йде про хроніку “Летописець си есть Кроника зъ разныхъ авторовъ и историковъ многихъ, диялектомъ рускимъ естъ написана” (1699), автором якої вважається ієромонах Троїцького Іллінського монастиря в Чернігові Леонтій Боболинський), незважаючи на невиразності, недомовки, в загальному дозволяють прослідкувати увесь хід битви. Дуже цінні свідчення Й.Бельського, Г.Уреке та Л.Боболинського про склад війська

Підкови. Вони стверджували, що “з козаками було і місцеве ополчення, так як багато поклонилось йому” (“Fost-au si oaste de țară cu cazacii, să mulți să Închinase”) [6, с.167]. Формулювання Г.Уреке – “... місцеве ополчення” (“...oaste de țară”) або Й.Бельського – “... із волоськими людьми” (“... yz ludem Voloskim”) [3, с.66] заслуговують уваги. Не можна припустити, щоб під “...oaste de țară” або “...yz ludem Voloskim” молдавський літописець і польський хроніст мали на увазі народне ополчення Молдови, тобто “велике військо”.

Сучасні молдавські дослідники вважають, що в 1574 р. “Іоан Лютий зробив останню спробу скликати “велике військо” Молдавії, згодом процес закріпачення селян призведе до відокремлення їх від військової справи” [11, с.114; 17, с.145]. Це змушує гадати, що під “місцевим ополченням”, яке супроводжувало Підкову, слід розуміти не “велике військо”, а приватні загони бояр, які присягнули новопомазаному господарю Молдови.

Щодо чисельності війська Підкови, то основне питання полягає у кількості в ньому козаків. Джерела не подають будь-яких відомостей про число козаків, та й чисельність війська взагалі, що билось під знаменами нового господаря. Відомо лише, що Іван Підкова вступив у Молдову з 1000-1200 козаків, яких очолював гетьман Шах [7, с.141-142; 8, с.149, 22. - Т. 2, с.36]. У посланні, яке Порта направила до Польщі у грудні 1577 р., говорилося, що новий претендент на престол мав “дві тисячі кінних і піших вояків, зібраних з Черкас, Канева, Брацлава” та інших прикордонних українських міст, і що вони були “озброєні рушницями” [5, с.107; 16, с.29]. Потрібно також нагадати, що “помазаний в господарі під славним ім'ям Іона-Воєводи” Підкова наказує звільнити “багатьох бранців-християн, що раніше потрапили до рук бусурманів і були кинуті до яських в'язниць турецьким посіпакою Петром Кульгавим” [26, р.187]. Зважаючи на цей факт, можна припустити, що колишні в'язні могли поповнити козацькі лави. Історичній науці і пізніше були відомі факти, коли звільнені в'язні поповнювали і навіть формували цілі козацькі підрозділи у військах Дунайських князівств [23, р.100]. Тому навряд чи буде перебільшенням припущення, що напередодні Доколинської битви у війську Підкови служило декілька тисяч козаків. А разом з підрозділами молдавського ополчення військо могло налічувати до 10 тисяч вояків, тобто чисельно дорівнювало “малому війську” Молдови.

Чисельність війська супротивника також невідома. Джерела повідомляють, що “Петро, господар перший волоський, знову люд немалий зібрав і йшов до Ясс” [1, с.297]. Разом з допоміжними османськими

загонами, надісланими за наказом султана (а також зважаючи на активну наступальну тактику в ході бою) військо Петра Кульгавого чисельно переважало сили противника.

Намагаючись прослідкувати диспозицію військ Підкови, ми наштовхуємось на ряд утруднень, викликаних нечітким викладом цього питання у джерелах. Про розташування молдавських підрозділів перед боєм у них навіть не згадується. За свідченнями літописців і хроністів, “перед початком битви він (Підкова. – А.Ф.) поставив козаків перед молдаванами на чолі” (“Si tocmindu – să de războiu, au pus cazacii întâi pre moldoveni în frunte”) [6, p.167; 4, p.549]. Таке розташування пояснювалося тим, що гетьман Шах і козаки “не уфали (не довіряли. – А.Ф.) волохам” [6, p. 167; 4, p.549; 1, с.298]. З опису бою видно, що молдавські загоони Підкова розташував на правому крилі, де їх очолив особисто, і лівому на чолі з Шахом.

Перш ніж перейти до розгляду розташування сил противника, необхідно зауважити, що в основу побудови війська Підкови було покладено концепцію так званого “полчного ряду”. Останній був характерний для руського військового мистецтва в XI-XIII ст. [19. – Т. 3, с.98-99]. Це питання, якщо взяти в загальному на бойовий порядок Підкови. “Ми знаємо тільки, що полки були лівий, середній і правий; ешелонованість в глибину цим не визначається. Сама назва середнього полку “чоло” говорить вже на користь передового розташування середнього полку” [20, с.9]. У даному випадку згадувалося, що козаків вишикували “на чолі”, тобто в центрі, який виступав перед фронтом усього війська. Полк правої і лівої руки, як говорилося вище, склалися з молдавських загонів. Різниця між руським військом XI-XIII ст. і військом Підкови полягала лише в технічно більш досконалому озброєнні останнього. Козацькі підрозділи були частково озброєні “ручницями” і мали, за даними Б.П.Гашдеу та Н.Йорги, трофейні гармати [25, p.300; 26, p.191]. В усьому іншому спорядження воїнів Підкови мало відрізнялося від озброєння вояків попередніх століть. У XVI ст. ще широко використовувались: кольчуги, панцирі, шоломи, мечі, щити та інші види холодної зброї.

Ще більш скупі відомості маємо про диспозицію та озброєння військ супротивника. Відомо, що “Петро наперед казав гнати стада, коней і худобу, хочаби піший люд (Підкови. - А.Ф.) худобою стерти. Перед стадами турків-герцівників виправив” [1, с.298]. Як було тактично побудовано військо Петра - невідомо. Проте з описів бою, які знаходимо в джерелах, стає очевидним, що турецько-молдавсько-валаські загоони наступали щільною, глибоко ешелованою лавою [6, p.167].

Встановивши приблизну диспозицію обох сторін, можемо прослідкувати і сам хід битви. Турки “гарцювали доволі, так довго, що вже козакам терпіти не хотілось” [1, с.298]. Та гетьман Шах наказав усім залишатись на місці. Герцівники відійшли, звільнивши простір для наступу головних сил господаря. В наступ рушили головні сили.

“В 1578 році, - відзначав Б.П.Гашдеу, - Петро Кульгавий вдався до тієї ж тактики, що і великий карфагенець Ганнібал в битві під Замою (202 р. до н.е. – А.Ф.). Не маючи у своєму розпорядженні слонів, він наказав гнати попереду свого наступаючого війська стада корів і табуни коней, щоб роздавити піхоту Підкови” [26, р.189]. Розташувавши військо за живим щитом, османське командування і Петро “хотіли, щоб козаки розрядили рушниці в худобу” [6, р.167; 4, р.549]. Козаки не хотіли відкривати вогонь по худобі, а чекали наближення ворожих лав [4, р.549-550]. Підпустивши поближче противника, вони дали залп з рушниць, після якого “одні zostались побитими, а другі показали тил” [1, с.298]. Продовжуючи вести обстріл ворога металюною зброєю, “козаки теж почали стріляти (з рушниць. – А.Ф.) і по худобі” [1, с.298]. “Налякані пострілами, табуни коней і стада корів повернули назад і, ринули на військо Петра Кульгавого, розладнавши його лави” [26, р.189].

Скориставшись замішанням ворожих лав, Підкова повів військо у загальний наступ. Козаки атакували центр противника, а “Підкова, який стояв по правій руці, також Шах, по лівій, вдарили на неприятеля, - і почали бити, сікти люд, який замішався, так, що на пляцу полягло люду Петрового тисяч вісім” [1, с.298]. Молдавська кіннота на чолі з Підковою та Шахом, про активні дії якої свідчить Г.Уреке: “Блискавична атака” (Si dîndu războiу vitejaște) [6, р.167], вдаривши у фланг, можливо, почала загрожувати запіллю ворога, чим вирішила хід бою. “А Петро із остатком люду втік” [1, с.298]. “Дивно! Петро Кульгавий, який добре знав грецьку мову, прочитав Полібія, як бачимо, тільки для того, щоб повторити помилку Ганнібала і дати можливість Підкові, подібно Сціпіону старшому, одержати перемогу”, - писав Б.П.Гашдеу [26, р.190].

Тактика, що була застосована Підковою в Доколинській битві, багато в чому нагадує військові прийоми західноєвропейських армій періоду пізнього середньовіччя. Піхота, оснащена ручною вогнепальною зброєю, не була вирішальною, майже єдиним родом зброї на полі бою. Навпаки у вирішальний момент особливо активну роль відіграла кіннота, яка оперувала в тісній взаємодії з піхотою: відкинувши противника, що стояв перед її фронтом, вона атакувала і розбивала ворожі війська. Отже, така взаємодія піхоти з кіннотою і синхронна активність їх в бою

демонструють, що в останній чверті XVI ст. тактика війська Молдови була до певної міри наближена до західноєвропейської. Припускаємо, що це могло бути викликано частковою появою у молдавському війську командирів найманих загонів, що принесли з собою останні досягнення тактики, частково подібними умовами в забезпеченні армії різними родами війська. Господарі Молдови мали в розпорядженні власну добре вишколену кінноту.

Однак ми не можемо розглядати тактику Підкови в битві на Доколіні тільки як типовий зразок західно-європейської тактики другої половини XVI ст. В системі шикуння війська, гадаємо, відбилися не лише правила західноєвропейського військового мистецтва, але також і деякі прийоми, що застосовували найманці із межуючих з Молдовою земель, зокрема українських. Г. Уреке, Н. Костін чітко вказували, що Підкова вишикував козаків “на чолі” бойового порядку. А Л. Боболинський - що Підкова і Шах очолювали праве та ліве крила війська. Ці повідомлення дуже важливі не тільки з’ясуванням в ньому вказівки на місце, яке займали в лавах головнокомандуючі, але й тим, що аналогічний звичай відомий і на Русі XI-XIII ст.

На Русі були в основному два типи шикуння: в “чолі” ставився найсильніший полк, або слабкий полк. “У першому випадку “чоло” завдавало головного удару, а крила скоували фланги або намагались зайти в запілля. В другому випадку “чоло” наражалось на удар супротивника (“потопташа середній полк”), але тим, хто вклинився, загрожує небезпека бути охопленими з двох сторін “крилами” [20, с. 10].

Таким чином, знаходимо абсолютну подібність у шикунні бойового порядку Підкови і руських князів. Це змушує нас дещо поіншому розглядати тактику Підкови і зробити наступні висновки.

1. Можна вважати, що в другій половині XVI ст. у війську Молдови важливу роль відігравали наймані формування.

2. На відміну від країн Західної Європи в молдавському війську в цей час велике значення в бою відігравала кіннота, якої була достатня кількість у молдавських господарів.

3. Підкова, що мав у розпорядженні характерну для Молдови збройну силу, - найману, професійну козацьку піхоту, молдавське піше та кінне військо, зумів вдало використати досвід руської тактики (“полчний ряд”), яка виробила тісну взаємодію кінноти і піхоти.

4. Розташування на чолі війська сильного козацького полку, озброєного вогнепальною зброєю, свідчить про те, що Підкова зумів поєднати руську тактику з технічними нововведеннями свого часу.

Гнучка тактика дозволяла вмiло комбiнувати рiзні вiйськовi прийоми; командування врахувало характер, бойовi якостi тих контингентiв, з яких склалися збройні сили Молдавської держави.

Джерела та лiтература

1. Грабянка Г. Действия презельной и от начала Поляков кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, Гетмана Запорожского, с Поляки, за Найяснейших королей Польских Владислава и Казимира. - К., 1853. – 374 с.
2. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. - К., 1878. – 471 с.
3. Bielski M. Kronica Polska. - Sanok, 1856. - Т. 3. – 420 с.
4. Costin N. Letopiseşul Ţării Moldovei: Dela zidirea lumii pânăla la 1601. - Bukureşti, 1942. – 657 p.
5. Polkowski I. Sprawy wojenne Króla Stefana Batorego: Z lat 1576-1586. - Kraków, 1887. – 178 s.
6. Ureche G. Letopiseşul Ţării Moldovei. - Bukureşti, 1978. – 223 p.
7. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. - К., 1994. –540 с.
8. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. - К., 1995. - Т. 7. ; – 624 с.
9. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории: В 7 т. - СПб., 1996. - Т. 3 – 448 с.; 1997. - Т. 4. – 368 с.
10. История Венгрии: В 3 т. - М., 1971. - Т. 1. – 644 с.
11. История Молдавской ССР. С древнейших времен до наших дней. - Кишинев, 1982. – 551 с.
12. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – 712 с.
13. Енгельс Ф. Армія // Маркс. К., Енгельс Ф. Твори: В 30-ти т. - К., 1963. - Т. 14. – 857 с.
14. Мering Ф. Очерки по истории войн и военного искусства. - М., 1941. – 340 с.
15. Мохов Н.А. Боевое содружество украинских козаков и молдован в 70-80-х годах XVI в. и деятельность И.Подковы // Учен. зап. Ин-та истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. -Кишинев, 1957. - Т. 6. – С. 3-46.
16. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. (От древнейших времен до начала XIX века). - Кишинев, 1964. – 440 с.
17. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (Последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев, 1987. – 464 с.
18. Пузыревский А. Очерки из истории пехоты // Военный сборник. - 1876. - № 8-9. – С. 265-293.
19. Разин Е.А. История военного искусства: В 5 т. - СПб., 1994. -Т. 3. – 656 с.; - Т. 4. – 736 с.
20. Рыбаков Б.А. Боевые порядки русских войск в XI-XII вв. // Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та. - М., 1954. - Т. 27. – С. 3-16.
21. Хейзинга Й. Осень Средневековья. - М., 1988. – 539 с.

22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. - К., 1990. - Т. 1 - 592 с.; - Т. 2. - 560 с.
23. Atanasiu V. Mihai Viteazul. Campanii. - București, 1972. - 342 p.
24. Giurescu D.C. Ion-Vodă cel Viteaz - București, 1966. - 229 p.
25. Iorga N. Istoria armatei române. - București, 1929. - Vol. I. - 360 p.
26. Petriceicu - Hajdeu B. Ionu - Vodă cel Cumplit. - București, 1865. - 264 p.
27. Plewczyn'ski M. Obertyn 1531. - Warszawa, 1994. - 240 s.

*Лильо І.
(Львів)*

МИТНА ПОЛІТИКА ЛЬВІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ У XVIII ст.

У науковій літературі утвердилась думка, що після втрати Польщею своєї колишньої могутності в економічному становищі Львова у XVIII ст. настав період суцільного господарського занепаду. Це запроваджене на початку XX ст. твердження було загалом сприйняте більшістю наступних дослідників як аксіома. Лише поодинокі з авторів, опираючись на реальні джерельні матеріали, зауважували ще одну характерну для цього періоду історії міста особливість, а саме: початок проведення у Львові глибоких структурних змін економічного характеру, які дозволили йому розпочати процес здійснення поступового переходу до нової моделі економічних відносин [11; 12; 6; 3; 4, с. 199-205; 14, с. 67-77].

Якщо в минулі століття господарський розвиток Львова ніс ще в собі подвійний характер, підтвердженням чого було існування в його господарській структурі трьох окремо діючих економій - королівської, міської та водопровідно-дорожньої, то уже у другій третині століття розпочався поступовий відхід від цієї схеми. Через загальне ослаблення Польщі Львів поступово втрачав значення великого торгового та військово-політичного центру. Частина грошей, які раніше витрачались на забезпечення його обороноздатності, тепер скеровувались економією на внутрішнє господарювання міста. Ці суми не могли бути надто великими через постійно зростаючу заборгованість скарбниці. Причиною виникнення такого стану речей було утриманням коштом громади в цей період своїх та іноземних військових залог.

Економічні органи продовжували ще діяти за старою схемою, і значною проблемою залишалось питання внутрішнього устрою

муніципальної влади та узалежнення загального розвитку господарства міста від впливу, який здійснювали на нього представники ради. На жаль, не завжди цей вплив був об'єктивний та позитивний [16, с. 24].

XVIII ст. перемістило акценти оборони привілеїв та прав міської спільноти із зовнішньополітичної активності на постійно триваючі внутрішні конфлікти між владою та міщанством [15]. Сукупність цих проблем неминуче підштовхувала місто до змін, які в подальшому реально позначалися на загальноекономічному стані його господарства.

На тлі втрачаючих свої економічні позиції міських підприємств та монополій особливу категорію міських прибутків, які дозволяли львівському бюджету утримувати стабілізаційний баланс, творили найрізноманітніші господарські оплати за надання міщанам комунальних послуг. До них долучались також штрафи та відшкодування. Стабільна ситуація продовжувала спостерігатись під час фіксування вибраного мита на право торгівлі [13]. Через зміну європейських торговельних шляхів воно було поступово переорієнтовано із занепадаючої зовнішньої торгівлі на внутрішній ринок і в роки покращення економічного клімату значно посилювало бюджет. Додатковий позитивний та відчутний вплив на фінансову міцність скарбниці справляли також різні мита, податки та привілеї, які Львів одержував впродовж своєї історії. Їхня роль у міському господарстві значно посилювалась під час періодів економічних підйомів, а в часи занепаду вони продовжували залишатись одним з найстабільніших джерел грошових надходжень.

Уже починаючи з 30-х років XVIII ст. на південно-східних теренах Речі Посполитої спостерігався період відносної фінансової стабілізації. Ці тенденції змушували львівську раду та її господарські органи - економії шукати нових шляхів розвитку коштом зміни профілю частини торгових операцій на внутрішньому та зовнішньому напрямках торгівлі [7; 8; 9]. Саме пошук та формування нових ринків збуту продукції стали причиною відновлення давнього купецького об'єднання - цехової конфратерії [1, спр. 840, с. 7] та більш гнучкого підходу при збиранні ввізного та вивізних мит, горілчаного податку.

У період першої половини XVIII ст. різко зросла кількість імпортованого до міста алкоголю, що в свою чергу тягнуло за собою зростання кількості митних оплат спеціально створеної для цих потреб "штукової каси". Привілей на "штукове", або на збирання мита від ввозу до міста всіх товарів імпортного походження львівські райці отримали ще 21 жовтня 1621 р. попри очевидний спротив цьому міському загалу [17, с. 160]. Одразу слід зазначити, що подібні процеси проходили майже

у всіх великих містах тогочасної Речі Посполитої [10, с. 65]. Однак львівський протест був викликаний фактом долучення до статусу іноземних купців львівських торговців алкоголем. Райці намагались у такий спосіб вирішити проблему наповнення скарбниці додатковими коштами та ліквідації наслідків проведення власної не завжди вдалої економічної політики. Судові процеси з вимогами відміни податку тягнулись впродовж десятиліть [1, спр. 932, с. 246]. Наслідком стало досягнення розумного компромісу, який полегшував становище місцевого купецтва, звільняючи його від ряду податків.

Обрахування мита проводилось від умовної кількості товару - штуки, що ввозилась до міста. Згідно з реєстрами “штукової каси”, головні імпорتنі пропорції товарів становили алкогольні напої (12%) та продукти харчування (82%). В експорті на першому місці стояли шкіра (22%), віск (15%), мед, східні прянощі, тютюн (8%). Така структура ввізних товарів вказувала на чітке вироблення спеціалізації Львова як міста-посередника. На самому початку запровадження “штукове” мало збиратись згідно з визначеною економією системою оподаткування. Упродовж 1708-1734 рр. касою таким шляхом було отримано 4027 злотих 25 грошей [1, спр. 932, с. 107]. Ця сума свідчила, що попри певне скорочення торгового обороту міста, починаючи від 1732 р., “штукове” незмінно залишалось прибутковою справою, а надходження, отримані від нього, завжди перевищували витрачені касою суми [1, спр. 848, 840]. Однак залежність розміру надходжень грошей до скарбниці від особи орендаря податку постійно викликала недовіру в міщанства.

Перелом у ситуації стався наприкінці тридцятих років. Саме тоді книги “штукової каси”, як і більшість міської документації, були піддані суворому контролю громади за допомогою її наглядового органу - комісії “сорока мужів”. Спроба поновлення звітності 1746 р. та зростання (принаймні на папері) показників чиншу знову була перекреслена із зазначенням окремого підпису на кожній сторінці “nullitatis”. Після цього видаткова частина у них остаточно домінувала над прибутками до 1750 р. [1, спр. 850, с. 469].

Правила його збирання не змінювались тривалий час, тому економія чітко зафіксувала його сталий розмір:

- 1) “штукове” від вивезених та привозних товарів мало складати без огляду на якість товарів - 6 грошів;
- 2) від барилка пива - 1 шеляг;
- 3) від барилка меду - 1 гріш.

Предбачались винятки при оподаткуванні окремих груп населення. Так, мито не збиралось із:

- 1) звільненої від податку шляхти [1, спр. 840, с. 465];
- 2) пограбованих, бідних та погорільців;
- 3) міських медоварень та шинків [17, с. 166].

Для охочих провезти товар через митні рогатки контрабандним шляхом передбачалось покарання у вигляді подвійного оподаткування та сплати судових витрат [17, с. 166]. Постанова ця жодною мірою не зупиняла від порушень власників приватних територій - юридик та осіб, що користувались їхньою протекцією. Нерідкими є записи в книгах, де писар скаржить на протиправні дії окремих з мешканців, які намагалися усіма доступними засобами оминати сплату мита. Так, 1756 р. орендар із Замкової юридики розбив ворота Галицької брами і гвалтом провіз до міста п'ять возів "гданьщизни" [2, с. 68]. Особливо велику шкоду "штуковій касі" завдавали протиправні дії львівського старости. Він мав право на збір з приїжджих купців ввізного та вивізного мит і, зловживаючи цим, підпорядкував собі рештки орієнтальних (східних) купців [2, с. 68].

Окрім "штукового", купці повинні були платити додаткові податки - "шеляжне" та "чопове" [5, с.2], розміри яких визначались постановами шляхетських сеймиків. На початку 30-х років XVIII ст. вони були визначені для шеляжного - 2 гр., для чопового - 3 гр. Корективи вносились щороку в залежності від забаганок шляхти і різко негативно впливали на розвиток господарської структури міста.

Окремі групи дрібніших торговців намагалися підтримувати своєрідну цехову корпоративність при взаємовідносинах з економією під час визначення величини податків та мит. Кожна група в залежності від своєї спеціалізації колективно з'являлась до мерії у день розгляду спірних питань і була присутня в момент обговорення. Окремі міщани намагались за допомогою сумнівної "підприємливості" оминати постанови ради. Згідно з чинним законодавством, мито не збиралось від товарів, які людина вносила до міста "на ногах". Скориставшись цим пунктом, євреї створили 1761 р. окреме об'єднання "торбарів", які, займаючись роздрібною торгівлею, проносили до міста значну кількість неоподаткованого краму [2, с. 72].

Зібраний "штуковий" податок в першу чергу витрачався на різного роду поточні ремонти шляхів у середмісті та передмістях, млинів, оборонних споруд. Окрему допомогу з цих грошей у сумі 20-30 зл. щороку місто передавало на утримання костьола Св. Марії [1, спр. 848, с. 212]. Усі видатки уточнювались економією впродовж року. Стабільним

потижневим видатком протягом усіх років залишалися лише суми, витрачені на писаря, який вів документацію каси [1, спр. 848, с. 14].

Відносно новим для Львова митним податком, особливо відчутним у першій половині XVIII ст., було “вікнове”. На початку його запровадження (1721 р.) передбачалось, що воно буде збиратись лише із багатих купців, однак через те, що останніх у місті значно поменшало, його дія була поширена на решту торговців. Згідно з королівським розпорядженням, щороку частина коштів від нього (40 зл.) передавалась львівському старості [1, спр. 728, с. 401]. Податок мав фіксований розмір - 2 зл. Згідно з реєстром, його платили у 1730-1750 рр. власники 39 об'єктів. Не вдалось визначити, чи збирався він лише від кам'яниць, чи лише від магазинів, бо часто ці будівлі виступали єдиною господарською одиницею. Однак певним є, що найбільшу заборгованість мали саме власники житлових будинків [1, спр. 728, с. 402]. Загалом, попри певні негаразди, усі мита продовжували залишатись прогресуючим видом міських прибутків.

Горілчане мито.

Цей податок королівської каси в минулому був державною монополією і мав слугувати своєрідним підсиленням “штукової каси”. Одночасно передбачались заходи, щоб він жодною мірою не вступав з нею у протиріччя. Привілей Сигізмунда I 1537 р. надавав львівським радникам право виробляти та продавати на території середмістя алкоголь. У подальші роки закон було поширено і на решту міщан [1, спр. 614, с. 75]. Податки від нього поділялись на декілька підвидів і змінювались упродовж століть у залежності від конкретної економічної ситуації. XVIII ст. не було часом його найвищої рентабельності. Необхідно враховувати, що масове виробництво горілчаних виробів на відміну від митних зборів від “штукового” не означало автоматичного підвищення зборів. Число підпільних винокурень на невідпорядкованих місту юридиках значно перевищувало кількість легально діючих підприємств, що не давало лонгерії шансів на повну підконтрольність виробничого процесу. Записи, відготовані інвентарними книгами щодо збирання горілчаного провенту, є надзвичайно лаконічні за своїм змістом. Небагато інформації дають і тижневі рахунки каси.

Систематичне зростання цього податку розпочалось 1726 р. [1, спр. 931, с. 1]. Королівські економи з метою підвищення рентабельності передали його у підпорядкування приватних осіб, і, починаючи з 1733 р., Францішек Невіцький, отримавши трирічний контракт, вносив до скарбниці 600 зл., однак постійно нарікав, що через підвищення цін на

горілку податок втрачав прибутковість, а 1737 р. був змушений навіть просити в економії відстрочити його сплату через значні збитки, завдані йому підпільними гуральнями [1, спр. 873, с. 762]. У двох наступних термінах його утримував Станіслав Хошунський, збільшивши виплати до 650 зл. [1, спр. 873, с. 101]. Протягом жодного з років розрахунок з касою не був для нього проблемою. Виплати здійснювались, як правило, чотирма частинами по 150 зл. кожна.

У першій половині XVIII ст. на території лише львівського середмістя діяло понад 140 офіційних шинків. Кожен із них потребував постійного надходження алкоголю, тому податок мав реальні шанси на стабільну рентовність. Дуже багато жителів середмістя у своїх приватних кам'яницях незаконно варили пиво, і тому міські чиновники не без власного інтересу від'єднували їм постачання води, вимагаючи додаткового "чиншу" на підтримання діяльності міського водогону. Найчастіше до таких дій вдавався відповідальний за підтримання стану міського водогону представник ради - рурмістр.

Система збору цього податку була майже ідентичною із "штуковою касою". Однак слід ще раз наголосити, що інвентарні книги змогли відобразити лише ситуацію з офіційним (тобто підконтрольним касі) обігом, тоді як більшість горілки ввозилась шляхтою до міста безмитно, деколи навіть із порушеннями кримінального характеру [2, с. 68]. Парадоксом може виглядати те, що частину коштів з нього економія використовувала в першу чергу на утримання міліцейської служби та органів правопорядку [1, спр. 873, с. 574, 622].

На загал можна говорити про посилення значення митних податків у загальноекономічному розвитку Львова XVIII ст. Використовуючи нові економічні реалії, місто намагалось покращити стан своїх фінансів шляхом проведення корисної для місцевого та приїжджого купецтва політики торговельного оподаткування, посилюючи одночасно боротьбу із незаконним виробленням алкоголю на території, підконтрольній раді.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів (ЦДА) України у Львові. - Ф. 52, оп. 2.
2. Інкін В. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. - Львів, 1959.
3. Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. - Львів, 1905.
4. Лильо І. Проблеми господарського та фінансового життя Львова XVII-XVIII ст. у дослідженнях львівської школи економічної історії першої половини XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 1997. - Вип. 32. - С. 199-205.

5. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie (AGZ). - Lwow, 1872. - T. 23.
6. Brycki St. Stan gospodarczy Lwowa w okresie wojny (1700-1712) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. - Відділ рукописів. - Ф. 132 (Львівський університет). - Спр. 123.
7. Hoszowski S. Ceny we Lwowie w latach 1701-1914. - Lwow, 1934.
8. Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914. - Lwow, 1935.
9. Hoszowski S. Zagadnienie fluktuacji gospodarczych w okresie XV do XVIII w. // Roczniki Dziejow Spoecznych i Gospodarczych / Pod red. F. Bujaka i J. Rutkowskiego. - Lwow, 1931-1938.
10. Kutszeba S. Finansy miasta Krakowa. - Krakow, 1900.
11. Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasow Polski przedrozbiorowej. - Lwow, 1929.
12. Charewiczowa L. Lwow w odnowie 1766-1769 // Studia lwowskie (Biblioteka lwowska. T. 31). - Lwow, 1932.
13. Lewicki S. Targi lwowskie od XIV - XIX w. - Lwow, 1921.
14. Motylewicz J. Kupcy krakowscy na rynku lwowskim w drugiej polowie XVII - pierwszej XVIII wieku. - Lwow, 1998.
15. Ptasnik J. Walki o demokratyzacje Lwowa od XVI do XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. - Lwow, 1925.
16. Czolowski A. Pogląd na organizacje i dzialalnosc dawnych wladz miasta Lwowa. - Lwow, 1896.
17. Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa 1624-1635 (Badania z dziejow spolecznych i gospodarczych pod red. prof. Fr. Bujaka. Nr.7). - Lwow, 1930.

*Брицький П.П.
(Чернівці)*

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА РУХИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Проголошення незалежності України сприяло поживленню наукового інтересу до багатьох явищ, притаманних історичному минулому українського народу. Серед слабодосліджених сторінок історії України знаходяться й ідейно-теоретичні засади української державності та громадсько-політичні рухи останньої чверті ХІХ ст. Широкому колу громадян України, окрім невеликої групи спеціалістів, сьогодні мало відомо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. представниками прогресивних громадських організацій і політичних рухів українського народу і, передусім, його інтелігенції, розроблялися політичні концепції

майбутнього державотворення. Головний їх зміст складала боротьба за широку національну автономію з подальшим здобуттям повної незалежності, розбудови держави в інтересах народу в цілому і особистості зокрема.

Сьогоднішньому поколінню варто глибоко вивчати теоретичну спадщину і досвід боротьби за українську державність наших попередників, щоб використати їх відповідно до умов сьогодення.

Остання чверть XIX ст. стала переломною в історії світової цивілізації. Вона ознаменувалася перехідним розвитком капіталізму в його вищу, монополістичну стадію, встановленням буржуазного демократизму в Європі і США, що було великим досягненням і кроком вперед порівняно з феодалною абсолютною монархією, а також формуванням політичних партій у більшості країн Європи. І хоча буржуазна демократія на той період суспільного розвитку була обмеженою, все ж таки вона давала можливість розширювати легальну боротьбу робітничих мас за покращення життєвого рівня та політичні свободи.

Розглядаючи соціально-економічне та політичне становище в Україні у цей період, а також духовний розвиток і суспільно-політичний рух українського суспільства, приходимо до висновку, що вони були неоднозначними як у цілому в Україні, так і в окремих її частинах. Передусім, Україна в кінці XIX ст. ще не була єдиним територіальним цілим. Вона була поділена між двома імперіями - Російською та Австро-Угорською. Але в цих обох частинах були свої регіональні відмінності. Зокрема, відомий дослідник з української діаспори Іван Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони за особливостями в соціально-економічному розвитку та духовними традиціями, що склалися віками: у Наддніпрянській Україні - Лівобережжя, Слобожанщина, Південь і Правобережжя; в австро-угорській частині України - Галичина, Буковина, Закарпаття. Кожна з них мала певний вплив на формування української нації [20, с. 153-154]. На Лівобережжі (колишня гетьманська держава, на якій у новітні часи були розташовані Полтавська й Чернігівська губернії) зберігалися традиції і національний дух козацької держави. Щодо Слобожанщини, то хоча вона й була тривалий час під прямим контролем царського уряду, їй судилося в XIX і на початку XX ст., як і Лівобережній частині, відігравати важливу роль у відродженні української національної свідомості. Цьому в значній мірі сприяло заснування першого університету в Наддніпрянській Україні в Харкові у 1805 р.

Південна Україна була найбільш багатонаціональною – там, крім українців, проживали ще росіяни, німці, греки, болгары, татари та ін. Це були землі колишньої Запорізької Січі та володінь кримських татар і Туреччини. Її поселенці менше зазнали кріпащини. Південь вплинув лише на економічний розвиток України. Щодо національного відродження, то, навпаки, цей регіон здійснював гальмівний вплив, бо був більше зрусифікованим.

Правобережжя упродовж ХІХ ст. залишалося зоною боротьби за вплив на українське селянство між російською владою та польською шляхтою, яка, володіючи величезною земельною власністю, зберегла своє панівне становище й після приєднання Правобережної України до Російської імперії (1793 р.). Але боротьба українського народу проти обох впливів - російського та польського - скріплювала українську самосвідомість як нації. Позитивну роль у відродженні української національної свідомості відіграли прогресивні діячі польської меншини, потомки колишньої польської шляхти, які приєдналися до українського національного руху (“хлопомани”).

Були свої специфічні особливості і на українських землях Австро-Угорської імперії, як в Галичині, так і на Буковині. Як відзначає І.Лисяк-Рудницький, на Буковині “українці користувалися кращими умовами національного розвитку, ніж їхні земляки на будь-якій іншій території: вони досягли співучасті в провінційному управлінні, що була пропорційна до їхньої чисельності” [20, с. 156-157]. І це незважаючи на те, що відносно невелика територія була заселена представниками багатьох національностей (українців, румунів, німців, євреїв, угорців, поляків, вірменів, росіян, циганів). Румуни і румунське духовенство на Буковині мали менший вплив на місцеве управління, ніж це було в Галичині з боку поляків та католицької церкви.

Національне відродження у Галичині І.Лисяк-Рудницький пов’язує з важливою роллю греко-католицької (уніатської) церкви, яка, проводила лінію розмежування між українцями-уніатами і поляками-католиками і водночас протистояла російському впливу. Вона ж поставляла українському суспільству провідників у початковому національному русі, а також була джерелом кадрів світської інтелігенції, яка перебрала провід національної справи [20, с. 157].

Окрім вище зазначених історичних, традиційних, територіальних, політичних і духовних відмінностей між регіонами, була значна різниця і в соціально-економічній сфері. Як відомо, реформи 60-х років ХІХ ст. на Наддніпрянщині відкрили простір для розвитку капіталістичних

відносин як у промисловості, так і у сільському господарстві. У 70-80-х роках відбувалася порівняно швидка індустріалізація України. Багаті поклади вугілля в Донбасі та залізної руди у Криворізькому басейні сприяли прискоренню розвитку вугледобувної та металургійної промисловості в цьому краї. В кінці XIX ст. південь і схід України стають основною базою важкої індустрії Російської імперії. У Донбасі за період з 1870 по 1900 р. видобуток вугілля зріс більше, ніж на 1000 %, що становило майже 70 % усього видобутку в імперії. Металургійні заводи України наприкінці століття виплавляли понад 28 % всього металу в Росії [17, с. 154].

Одночасно зростає роль України як російської та європейської житниці. На початку XX ст. її частка у виробництві основного експортного продукту Російської імперії - пшениці - становила 90 %. В Україні збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи [28, с. 235]. Тут працювало понад дві третини всіх цукроварень імперії (85 % загальноросійського виробництва цукру) [1, с. 95].

Швидка індустріалізація південно-східної України мала свої позитивні й негативні наслідки. З одного боку, здійснювався промисловий переворот, що спричинив появу двох нових соціальних груп населення: капіталістів-підприємців і робітників. Україна вкрилася густою сіткою залізниць. Важливим наслідком індустріалізації було зростання міст та міського населення. У 1897 р. частка міського населення становила 35 % від загальної кількості. Проте, з другого боку, не маючи потужного фінансового капіталу, Росія відкрила широку дорогу іноземному капіталу, головним чином французькому, бельгійському, англійському і частково німецькому та американському. На 1914 р. іноземним капіталістам належало 70 % видобутку вугілля і руди, 90 % виплавки чавуну [33, с. 707-708]. Наприклад, у Харкові вже в 1871 р. діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були четверо росіяни (Пономарьов, Рижов, Костін, Кочеров) і два іноземці (Вестберг і Пільстрем). Одночасно існувало 13 тютюнових фабрик, серед власників яких не було жодного українця. У Києві в 1900 р. було 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів, з яких 6 належали іноземцям. Серед 93 інших київських промислових підприємств, у яких працювало 5038 робітників, було лише шість українців і на їх підприємствах – 361 робітник [21, с. 21]. У цілому ж у 90-х роках XIX ст. із 15 великих металургійних заводів України - 9 належало французько-бельгійським капіталістам, 2 - німецьким, 1 - англійським, 3 - російським [4, с. 260].

Такий же стан спостерігався і в сільськогосподарській переробній промисловості. Із 68 цукрових заводів Київської губернії тільки 6 належало українським підприємцям [21, с. 21-22].

Таким чином, на основі вищенаведених фактів можна стверджувати, що в Україні української буржуазії як класу, в класичному розумінні, не існувало. Чисельність українців серед капіталістів-фабрикантів була незначною, що було характерним для колоніальних та напівколоніальних володінь імперій. Серед українських капіталістів вирізнялись лише родини Терещенків, Симиренків, Ханенків, Харитоненків, Яхненків та ін. Експлуатували ж природні багатства України та її робітників переважно іноземні капіталісти й російська буржуазія. Згідно з даними перепису населення 1897 р., серед власників фабрик українці становили 28,7 %, а росіяни - 44,6 % [6, с. 23].

Отже, Україна в кінці XIX - на початку XX ст. перебувала під подвійним колоніальним гнітом - російського царизму та європейських капіталістів. Наслідком цього було парадоксальне явище: з одного боку - швидка індустріалізація України, її економічний розвиток, з другого боку - хижацьке використання природних багатств і жорстока експлуатація її населення, руйнування її внутрішніх національної та соціальної структур. Центральна імперська влада та іноземні капіталісти були зацікавлені в будівництві на Україні виключно добувної промисловості та залізниць для вивезення сировини й напівфабрикатів. Переробна промисловість розвивалась слабо. Цю думку підтверджують наступні факти. При виробленні 70 % загальноімперської продукції добувної промисловості частка України в переробній галузі становила 15 %, у машинобудуванні - лише 4,5 % при 70 % частці у виплавці металу [4, с. 260]. На цю особливість звернув увагу відомий в Україні у 20-х роках XX ст. економіст Михайло Волобуєв, який вказав на різкий контраст, диспропорцію між провідним становищем України в добувній промисловості, у виробництві сировини і напівфабрикатів і між абсолютно підпорядкованим становищем України в галузі переробної промисловості.

Одночасно з інтенсивним промисловим розвитком помітно змінилася й соціальна структура українського населення. За даними перепису 1897 р., в Україні було 1480169 осіб, які зараховували себе до робітничого класу. Але в це число входили і сільськогосподарські робітники, і чорноробочі та слуги (що складало 71,2 %). В індустрії, торгівлі і на транспорті було всього 28,8 % від загальної кількості, а власне фабрично-заводських і того менше.

На Волині, Чернігівщині, Полтавщині та Херсонщині відсоток фабрично-заводських робітників у 1897-1902 рр. становив 0,5-1 % всього постійного населення цих територій. На Київщині, Харківщині - 1-2 %, а на Катеринославщині - аж 5-12 % [7, с. 7-10].

Після реформи 1861 р. соціальна диференціація сільського населення відбувалася більш швидкими темпами. Це привело до того, що на початку ХХ ст. найбільш чисельну групу селянства становили бідні селяни. Із 3100000 господарств - 155000 мали менше трьох десятин кожна. Брак землі і надлишок робочої сили змушував селян шукати кращої долі за межами України. В кінці ХІХ - на початку ХХ ст. значна частина українського населення подалась на Дон, Кубань, Поволжя, Урал, у Середню Азію, на Далекий Схід. Тільки за п'ять років (1896-1900) на Далекий Схід (Зелений Клин) виїхало майже чверть мільйона людей, а за період від 1896 до 1914 р. число українських селян, які виїхали "за Урал" становило 1600000 [34, с. 36]. Одночасно російський уряд заселяв Південь України переселенцями з російських губерній або німецькими колоністами.

У пореформний період робітничий клас в Україні формувався в переважній більшості губерній за рахунок місцевого населення міст і безземельного селянства. Разом з тим в Україну прийшло багато розорених селян і безробітних із губерній Центральної Росії, які поповнювали робітничий клас України. У 1897 р. їх частка становила понад чверть пролетаріату України [26. – С. 15-16].

Окрім того, промисловий переворот призвів до значних негативних змін в національному складі населення. Якщо в кінці ХІХ ст. українці становили 80 % населення, то в містах їх була лише третина. Решту склали євреї та росіяни. А в окремих містах й того менше (в Одесі - 6 % українців, у Києві - 16 %). Суть і наслідки цього явища ґрунтовно розкрив Лев Троцький, який на схилі свого життя констатував, що міста в Україні, "населення яких складалось із великоросів, євреїв, поляків і лише в невеликій мірі українців, мали в значній мірі колонізаторський характер. Серед промислових робітників України великороси складали значний процент. Між містом і селом залишалась майже непрохідна зіяюча прірва. Ті українські інтелігенти, які поверталися обличчям до села, до української мови і культури, зустрічали напівіронічне ставлення до себе в містах, і це штовхало їх, природно, в бік націоналізму. Українські соціалістичні фракції в містах не відчували себе зв'язаними із життям широких мас, головним чином села і представляли в українських містах великоруську культуру, яку багато з них, особливо прошарок єврейської інтелігенції, не дуже добре знали" [29, с. 45-46].

Таким чином, промисловий переворот розколов українське суспільство по лінії міста (російського й зрусифікованого) й села (українського). Місцевий пролетаріат із вчорашнього недосвідченого селянства, попадаючи в міста, потрапляв під вплив русифікації, що її проводила заводська адміністрація в руслі офіційної русофільської політики, а також внаслідок виробничого й побутового спілкування з росіянами, втрачав національні риси, рідну мову. Відбувся процес асиміляції не прийшлих робітників, а місцевих серед прийшлих. Русифікацію українського пролетаріату лідер російських більшовиків В. Ленін розглядав як прогресивне явище. З цього приводу він писав: “Факт “асиміляції”... великоруського і українського пролетаріату безсумнівний. Цей факт, безумовно, прогресивний... Припустимо, що між Великоросією і Україною стане з часом державний кордон, - і в цьому разі історична прогресивність “асиміляції” великоруських і українських робітників буде безсумнівна, як прогресивне перемелювання націй в Америці” [19, с. 123].

Важко заперечити геніальну передбачливість більшовицького вождя з позицій російського націоналізму. Так воно в майбутньому і сталося. Лише словосполучення “історична прогресивність” логічно замінити на “історичну корисність” для Росії.

Щодо соціально-економічного й політичного розвитку західноукраїнських земель в останній чверті XIX ст., то треба відзначити наступне. Хоча тут і були певні відмінності, та, в цілому, політика австро-угорської влади до українського населення мало чим відрізнялася від політики російського уряду. Українська нація залишилася серед пригноблених. Панівне становище займали німецькі та угорські правлячі класи. Для зміцнення австрійських позицій у Галичині значні привілеї були надані полякам, які використали їх при формуванні адміністрації в краї. Там з 37155 різного роду урядовців лише 1336 (3,6 %) були українцями [4, с. 182].

Капіталістична промисловість на західноукраїнських землях розвивалась повільно. У 1900 р. в Галичині понад 80 % населення працювало в сільському господарстві, на Буковині – 71,1 %, а в Закарпатті – 85 %. Питома вага самодіяльного населення, зайнятого у промисловому виробництві була мізерною. У той же рік в Галичині вона становила 5,8 % на Буковині в промисловості і ремеслі було зайнято 11 % населення, в Закарпатті у промисловості й на транспорті – 10 % [14, с. 311].

Серед галузей промисловості західноукраїнських земель за питомою вагою на першому місці знаходилась переробка сільсько-

господарської продукції (мукомельна, винокурна, пивоварна та ін.), на другому - лісова і частково деревообробна промисловість. Для переробки деревину із Галичини, Буковини, Закарпаття у величезній кількості вивозили в провінції Австрії і за кордон.

У Галичині важливу роль відігравав видобуток нафти в районі Дрогобича і Борислава. Але переробляли її теж в інших регіонах. Тут же, як і в Закарпатті, розвивалась соляна промисловість.

Становище робітничого класу в Галичині, на Буковині і в Закарпатті було тяжким. Тривалість робочого дня, визначена законами, не дотримувалася. Заробітна плата була набагато нижчою, ніж в інших провінціях Австро-Угорщини, що свідчило про наявність в цих краях колоніальної експлуатації.

Галичина, Буковина і Закарпаття були аграрними областями із значними феодалними пережитками: здольщиною, відробітками на користь поміщика за користування пасовищем, водопоєм, лісом. Величезна кількість селянських господарств через малоземелля не могли прогодувати свої сім'ї без постійного заробітку на стороні. Так, в кінці ХІХ ст. в Галичині 49,5 %, на Буковині – 56,6 % селянських господарств мали менше, ніж по два гектари землі, в Закарпатті - 70 % селянських дворів були малоземельними або мали наділи до 2 га [33, с. 754].

У той же час в цих краях окремі магнати мали величезні землеволодіння. В Галичині барону Лібіху належало 66,7 тис. га землі, графу Р.Потоцькому - 49,8 тис. га, Я.Потоцькому - 23,5 тис. га. Митрополія уніатської церкви володіла 39 тис. га, католицький львівський єпископат - 13 тис. га землі.

На Закарпатті землі одного тільки графа Шенбурна-Бухгайма займали 20 % усієї території краю - 100 тис. га, графа Телекі - 20 тис. га [33, с. 754]. Аналогічний стан був і на Буковині, де велике землеволодіння займало половину усієї площі краю [3, с. 95].

Злидні, безземелля, експлуатація з боку капіталістів та поміщиків, а також сваволя австро-угорської чиновницької бюрократії спонукали українське населення західноукраїнських земель в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. до масової еміграції. За статичними даними, за період з 1890 по 1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. чол., а за 1901-1909 рр. - лише до Америки емігрувало понад 591 тис. осіб [33, с. 757; 15, с. 92]. Значна частина емігрантів була із Буковини і Закарпаття. За офіційними даними, з 1891 по 1910 рр. з Буковини виїхало 49 тис. чол. [2, с. 136-137]. Ще більш масовою була еміграція українців за океан із Закарпаття, яка почалася в 1877 р. Уже через двадцять років в Америці налічувалося близько 100 тис. угорських українців (разом з українцями з Пряшівщини) [27, с. 77].

Таким чином, вищезгадане свідчить про те, що в кінці XIX ст. швидкий розвиток капіталізму ще більше посилив національно-колоніальний гніт як у Російській імперії, так і в Австро-Угорській. Як і раніше, українці належали тут до пригноблених народів. Як і в попередній період, в губерніях Наддніпрянської України правили царські намісники, в Галичині, Закарпатті і на Буковині - цісарські, за згодою австро-угорських властей панівне становище тут належало, відповідно, польським, угорським і румунським капіталістам, поміщикам і урядовцям. У таких складних соціально-економічних, політичних, національних і релігійних умовах останньої чверті XIX ст. формувалися національні політичні ідеї та громадські рухи серед української спільноти.

Даючи оцінку розвитку політичних ідей, поглядів на суспільно-політичний рух в Україні кінця XIX - початку XX ст., потрібно підкреслити, що цей період вважають надзвичайно плідним в політичному житті українського народу в плані визрівання концепції української державності і піднесення національної свідомості. Відомий історик Іван Лисяк-Рудницький вважає його "найщасливішим в новітній історії", бо це була "доба безперервного і всестороннього українського підйому" [20, с. 189].

Звичайно, ці процеси не проходили однаково на всіх землях України. В Наддніпрянській Україні, що перебувала під жорстоким політичним гнітом, де придушувалися в зародку найменші суспільні рухи, легальна політична діяльність була виключена. Це ж стосувалося також друкування політичної літератури. Інші умови діяльності українських діячів та політичних груп були на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, де громадяни користувалися конституційними правами.

Але і в Східній Галичині, й на Буковині українським патріотичним силам довелося вести боротьбу з неприхильним ставленням австрійської влади до українського національного руху та з польською адміністрацією в Галичині.

Витоки формування української політичної думки, національної державної ідеї беруть свій початок в кінці XVII - на початку XVIII ст. Вже в літописах Григорія Грабянки і Самуїла Величка висловлюються автономістичні ідеї, обґрунтовується право на національне самопізнання і самовизначення, на збереження гетьманського устрою.

Ще далі пішов у розвитку цих ідей Пилип Орлик, який в одному з перших у світі проектів демократичної конституції - "Виводі прав України" (1710 р.) - проголошував право України на самовизначення і

державний суверенітет, “якою вона була колись, з тими границями і межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена” [5, с. 47]. Пізніше, на рубежі XVIII - XIX ст. у праці “Історія русів” обгрунтувалося право українського народу на незалежність. Але це були висловлювання політичних думок щодо національної ідеї окремих особистостей.

У середині XIX ст. ці ідеї захоплюють цілі групи передової прогресивної інтелігенції. Найбільш яскраво вони відображені в програмі Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847 рр.) - першої політичної організації в Україні національного спрямування. “Тут ми вперше, - за оцінкою М.С.Грушевського, - бачимо спроби теоретичного формування української ідеї в політичній і суспільній сфері в дусі прогреса і свободи” [8, с. 317]. Його програма до певної міри відроджувала ідеї товариства “Об’єднаних слов’ян” 1820-х років, але з суттєвими доповненнями й поправками. В “Книзі буття українського народу” йдеться про політичну рівноправність та національне визволення всіх слов’янських народів, у тому числі й українського народу, і утворення ними федерації, яка складалась би із самостійних національних держав. Хоча товариство проіснувало недовго (15 місяців), бо було розгромлене царською поліцією, але воно мало значний подальший вплив на формування української політичної думки і розвиток національного руху. До його появи політична думка визірвала в загальноросійському дусі і відображала до певної міри його ідеї (слов’янофільство, народництво і т.п.) З часом почали формуватися ідеї і зароджуватися політичні та громадські рухи на національній українській основі.

Особливо інтенсивно розпочався процес створення національних гуртків та об’єднань у 60-ті роки. Серед них були: “Малоросійська громада” (Київський університет, 1861 р.), гуртки українофільського радикального напрямку (Полтава, Чернігів, 1863 р.), “Громада” (Київ, Львів, 1877 р.), “Гетьманці”, “Стара громада”, “Молода громада” (Одеса, 1879 р.), “Чорноморці” (Київ, 1880 р.), “Партія українофілів” (Полтава, 1881 р.) та ін. У 80-90-ті роки XIX ст. їх було створено близько 30 [25, с. 79].

Найбільш розповсюдженою формою об’єднання інтелігенції в 60-90-х роках XIX ст. були “громади”, які проводили національно-культурну та громадсько-політичну роботу в межах Російської імперії. Перша громада виникла в Петербурзі. До неї належали М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Білозерський (колишні організатори й члени Кирило-Мефодіївського товариства) та інші. З 1861 р. вони видавали журнал “Основа”, що став осередком українського національного руху.

Першою в Україні була громада у Київському університеті (1861 р.), що утворилася з таємного гуртка “хлопоманів”. На її чолі стояли В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький. Київська “Громада” нараховувала понад 200 осіб. Всю увагу вона присвячувала культурній роботі, організації недільних шкіл з навчанням української мови, виданню книг та ін. Після проголошення царського Емського указу київська “Громада” оголосила себе розпущеною, але фактично продовжувала існувати у більш вузькому складі під назвою “Стара громада”.

Треба відзначити, що в 60-70-ті роки XIX ст. суспільний рух в Україні здебільшого мав культурно-освітній характер. “Старою громадою” не було сформульовано окремої політичної думки чи ідеї, яка б враховувала інтереси українського народу. Її представники поділяли автономістські погляди на майбутнє України, вбачали необхідність перебудови Російської імперії на федерацію народностей з демократичним управлінням. Але на шлях політичної боротьби вони не ступали. В кінці 70-х років XIX ст. це призвело до наростання суперечностей між представниками старшого покоління “громадівців” і молодими членами, найбільш яскравим представником яких був М. Драгоманов. Представники молодшої прогресивної інтелігенції як Східної так і Західної України (М. Драгоманов, С. Подолінський, М. Зібер, О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко) поривають із так званим “культурництвом” і поступово переходять на позиції політичних і національних рухів.

У 80-90-х роках XIX ст. політичні та громадські рухи набули інтенсивного розвитку. Вони були представлені широким спектром ідеологічних напрямів: ліберальним, народно-демократичним, революційно-демократичним, демократичним із соціалістичними тенденціями та ін. Члени “молодих громад”, або як їх ще називали “драгоманівських гуртків” під час своїх дискусій обговорювали питання про державно-правові відносини України і Росії, про політичний статус України в Російській імперії, про політичну владу на місцях і місцеве самоуправління. Необхідно зазначити, що молоді громадівці, хоч і стали на шлях політичного руху, залишалися як і “старі громадівці” на федералістичній позиції. Україна розглядалася ними як суверенна “автономна” держава з республікансько-демократичним устроєм в складі Росії [24, с. 21].

У кінці 80-х років під впливом російських революціонерів група студентів-українців Петербурга створила таємний гурток соціалістів-федералістів, члени якого виступали проти русифікації України, ставили вимоги повної національної автономії України, тобто політичні вимоги.

У період останнього десятиріччя XIX ст. український політичний рух в Російській імперії значно поповнився молодими здібними діячами, які називали себе “національно-свідомими українцями” й у своїх політичних вимогах ставили питання про автономію України і федеративний устрій держави. Поява першої патріотичної групи такої молоді сталася влітку 1891 р., коли на могилі Т.Г.Шевченка в Каневі чотири студенти - Михайло Базькевич, Микола Байзаренко, Віталій Боровик та Іван Липа - заснували таємне товариство “Братство тарасівців”. Основною їх метою було “пробудити національний дух” українців, вивчати українську мову і готувати український народ до боротьби за відродження української держави. Спершу осередком тарасівців був Харків, але після арешту харківської групи його центр перемістився до Києва. Крім того, тарасівці заснували свої громади в Одесі, Полтаві, Лубнах та інших містах.

До активних членів “Братства тарасівців” належали також М.Коцюбинський, Б.Грінченко, В.Самійленко, О.Черняхівський, В.Степаненко, Є.Тимченко. Братство діяло до 1898 р. Під впливом їхніх ідей політична організація Східної України “Стара громада” разом із представниками товариства тарасівців у 1897 р. заснували у Києві “Загальну українську безпартійну демократичну організацію”. Ініціаторами її створення виступали відомі тоді громадські діячі - письменник О.Кониський та історик В.Антонович. Вона об’єднувала членів “Старої громади” в Києві і “Братства тарасівців” полтавської, чернігівської, одеської та петербурзької громад. Крім культурницької діяльності, організація прийняла також політичну програму національної автономії України в федеративній державі Росії. Звідси головним завданням організації було об’єднання українських патріотів і поширення національної свідомості серед народних мас. Але в майбутньому вона не стала масовою громадською організацією. В 1900 р. в її рядах налічувалося лише близько 150 осіб (діяла вона нелегально), з 1901 р. стала спілкою автономних громад.

Розглядаючи посилення українського національного руху в кінці XIX ст., потрібно відзначити, що він значно політизувався, бо перебував під впливом соціалістичних ідей, що йшли із Західної Європи. Європейський соціалістичний рух проголошував соціальне визволення трудящих мас, поліпшення їх соціального становища і національну свободу для поневолених народів. Під впливом соціалістичних ідей та соціал-демократичного руху в європейських країнах з’явилися соціалістичні організації в Галичині і Наддніпрянській Україні ще

наприкінці XIX ст. Так, на початку 1896 р. виникла соціал-демократична група, засновниками якої були Іван Стещенко та Леся Українка [15, с. 348]. До неї входили Михайло Кривинюк, Михайло Коцюбинський, Павло Тучапський, Юрій Лавріненко та ін. Її склад становила в основному інтелігенція - письменники і журналісти, які не могли систематично працювати в масах. Головним ідеологом групи була Леся Українка. Нею ж були визначені головні стратегічні принципи побудови соціал-демократичної групи, ідеологічні засади і діяльність. Зокрема, підкреслювалося, що Українська соціал-демократія (група УСД) повинна бути цілком самостійною організацією українських соціал-демократів на підросійських територіях України з центром в Києві; орієнтація на європейський шлях розвитку, на європейські першоджерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації; співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів, але не з великодержавницьким центризмом есдеків - "старших братів"; створення власного видавництва групи УСД і її політичної серії - "Бібліотеки УСД"; орієнтир на українську селянську революцію, як стихійну рушійну силу для визволення України з-під колоніального гніту. Правда, було висунуте гасло політичної спілки міського робітництва і селянства [18, с. 141].

Гурток підготував і видав кілька змістовних брошур, які склали основу світоглядно-політичної програми української соціал-демократії. Серед них: "Програма групи", "Про соціалістичну роботу серед українського селянства", "Оцінка програми Української соціалістичної партії", "Царі, пани та люди". Проте ця група не стала осередком сильної політичної організації. Діяла вона у глибокій конспірації й тому, мабуть, і не була розкрита царською охранкою. Але фактом є те, що національні соціал-демократичні організації (в тому числі й українська) з'явилися раніше, ніж була заснована РСДРП (1898 р.).

Леся Українка усвідомлювала, що в той період український соціальний і національний рух був ще на низькому рівні з слабкою національною свідомістю. Тому вона писала в 1896 р.:

Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі;
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі. [30, с. 20]

Одночасно, в 90-х роках минулого століття активізується суспільний рух студентської молоді, яка створює свої нелегальні гуртки та товариства. Зокрема, у Харкові постає "Українська студентська громада" за ініціативою Дм. Антоновича, Ю. Колляра, Є. Тищенка, О. Коваленка

та І.Кухти. За її зразком такі “громади” створювались і в інших університетах.

У 1898-1899 рр. відбулися з'їзди українських студентських “громад”, на яких ставились вимоги “політичної конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку, зборів” У цей час студентська молодь ще перебувала на стадії пошуку ефективних шляхів боротьби, вироблення програми дій та їх методів.

Хоч учасникам суспільного руху Наддніпрянської України кінця XIX ст. не вдалося створити сильні політичні організації, які б очолили соціальний та національно-визвольний рух, проте своїми пошуками в суспільно-політичній думці вони заклали основи політичної, соціальної та національно-визвольної боротьби.

Розглядаючи суспільно-політичні погляди та громадський рух на західних землях, що перебували під владою Австрійської (з 1867 р. - Австро-Угорської) імперії, можна дійти висновку, що в цій частині України в середині та другій половині XIX ст. існували різні погляди на суспільний розвиток українського суспільства, були періоди піднесення і спаду. Після смерті Маркіяна Шашкевича (1843 р.) фактично припинив своє існування гурток під назвою “Руська трійця”. Яків Головацький під впливом М.Погодіна перейшов на москвофільські позиції, Іван Вагилевич - на полонофільські. Але “Руська трійця” виконала функцію будителя суспільної думки.

Духовна еліта Галичини була в пошуках шляхів українського національного руху. В травні 1848 р. у Львові утворена перша в краї культурно-політична організація - Головна Руська (українська) Рада. Нею видавалася перша українська газета “Зоря Галицька”. Важливим є те, що Головна Руська Рада у своєму першому маніфесті підкреслювала єдність українського народу, який перебував у той час під владою двох імперій. Проти неї вів гостру боротьбу створений поляками комітет під назвою “Руський Собор”, який видавав свою газету “Дневник Руський”, головною метою якого було внести розкол в український національний рух і дискредитувати його. Однак у жовтні 1848 р. “Руський Собор” об'єднався з Польською Радою Народовою і припинив своє існування. Головна Руська Рада проіснувала до червня 1851 р. і з посиленням реакції після зайняття посади губернатора поляком за національністю припинила своє існування [4, с. 176].

У 60-ті роки XIX ст. в Галичині під впливом творів Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, О.Кониського, І.Нечуя-Левицького, що там друкувалися, зароджується культурно-політична течія молоді україн-

ської інтелігенції, яка дістала назву “народовців” або “українофілів”. Народовський рух виник на протигагу консервативному табору інтелігенції старшого віку, яка зневірилася у можливості самостійного національного розвитку українського народу й коливалася між австро-фільською і москвофільською політикою. Народовці проголошували ідеї самобутності та єдності всього українського народу й закликали повернутися обличчям до простого народу й самовіддано йому служити. Активними діячами народовців були В. Барвінський, О. Барвінський, А. Вахнянин, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, О. Терлецький та ін.

Народовці заснували ряд товариств: клуб “Руська бесіда” (1861 р.), “Просвіта” (1868 р.) та ін. У 1869 р. на Буковині за ініціативою єпископа Є. Гакмана засновано перше українське товариство “Руська бесіда”, але перевагу в ньому спочатку мали москвофіли. У 1870 р. в Чернівцях організовано політичне товариство “Руська Рада”. Першим, хто виступив проти москвофільської політики на Буковині, був Юрій Федькович. З 1884 р. провідна роль в цих товариствах перейшла до народовців, і український рух на Буковині почав швидко поширюватися [4, с. 220-221].

У 1885 р. в Галичині народовці остаточно порвали з москвофільством і заснували свою політичну організацію під назвою “Народна рада”, яка була найвпливовішою в цьому регіоні. Щоправда, діяльність народовських організацій мала переважно культурно-просвітницький характер народовцям ще довго. Необхідно було переборювати таку сильну політичну течію в українському русі, як москвофільство, що в своїх політичних прагненнях орієнтувалося на Російську імперію і не визнавало окремої української мови, культури і прагнень до утворення української державності. Маючи в своїх руках друковані органи, видавництва, ряд організацій, москвофіли певною мірою впливали на національну свідомість українців. Щоб загальмувати українське національне відродження на західноукраїнських землях, царський уряд аж до 1917 р. надавав велику фінансову допомогу москвофілам. Провідні діячі регіону: Іван Франко, Михайло Павлик, Осип Маковей, Остап Терлецький, Юліан Романчук, Юліан Бачинський, Олександр Колесса, Андрій Кос та інші вели енергійну боротьбу проти москвофілів. Особливістю цього періоду є його перехідний характер від культурно-просвітницької діяльності до пошуку політичних шляхів розв’язання українського питання.

На національно-культурне та політичне життя Галичини у 70-90-х роках великий вплив мали діячі з Наддніпрянщини, які змушені були емігрувати за кордон через великодержавницьку, шовіністичну політику

російського царизму щодо України. Серед них такі відомі діячі, як Михайло Драгоманов, Микола Зібер, Федір Вовк, Олександр Кониський, Сергій Подолинський. Особливо великий вплив на членів “Народної ради” мав М. Драгоманов. Він був добре обізнаний із вченням К. Маркса, вважав його видатним вченим, усвідомлював історичну необхідність зміни існуючого економічного і політичного ладу для досягнення соціальної справедливості. Проте М. Драгоманов не вважав теорію історичного матеріалізму науковою. В цілому він сприйняв ідеї соціалізму. Адже в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. ідеї соціалізму були надзвичайно популярними. Значна частина політичних партій вважала за необхідне навіть у власній назві це підкреслити і вставити один із таких термінів: соціал-демократична, радикальна, демократична, соціалістична і т.п., що вказувало б на їх ліву, чи, принаймні, демократичну орієнтацію. М. Драгоманов більше схилився до наукових здобутків тогочасної західноєвропейської соціал-демократії. Його цікавив саме еволюційний, реформаторський шлях до соціалізму. Зокрема, в автобіографії він писав: “Будучи соціалістом по своїх ідеалах, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, через що й досягне більше при допомозі духовної пропаганди, ніж кривавих повстань” [11, с. 75]. М. Драгоманов був чи не першим українським діячем, який пов’язував проблеми суспільного розвитку з проблемами національного питання. Він виступав проти централістського ладу в Росії, стверджував необхідність повної децентралізації Росії і демократичної її перебудови на принципах федерації. Федералізм М. Драгоманов розглядав як політико-правову ідею досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами. На його думку, федералізм повинен був ґрунтуватися на щонайширшому визнанні автономних прав політичних, соціальних та національних груп із забезпеченням умов широкого розвитку місцевого самоврядування.

Свої висновки М. Драгоманов робив на основі глибокого аналізу тогочасних політичних реалій обох імперій - Російської та Австро-Угорської, в яких на той час був встановлений жорсткий політичний режим. Тому у “передньому слові до “Тромади” він писав: “... повстання проти Австрії й Росії... для нас річ неможлива...” [13, с. 111-112] і вбачав, що українська нація може здобути політичну свободу в Росії “не шляхом сепаратизму, а лише спільно з іншими націями і краями Росії шляхом федералізму” [12, с. 65]. До речі, ці погляди про неможливість у той час домогтися самостійності поділяв й І. Франко, який писав: “Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним,

лежить для нас, поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого” [32, с. 1-2]. Пізніше Д.І.Дорошенко, І.Нагаєвський піддали критиці Д.Драгоманова за його федералізм, звинувачуючи його у космополітизмі й замаскованому панрусизмі” [10, с. 551], в шкідливості москвофільських драгоманівських ідей [22, с. 372], в започаткуванні шкідливості внутрішнього ферменту в українському національному таборі [23, с. 34].

Найбільш об’єктивну оцінку політичним поглядам М.Драгоманова дав дослідник його творчості І.Лисяк-Рудницький, який дійшов висновку: “Драгоманов був нашим першим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм взором дійсно охоплював цілість українських земель від Кубанщини до Закарпаття”, “був речником політизації українського руху й поборював концепцію т.зв. аполітичного культурництва” [20, с. 361-362].

Видатний німецький соціолог М.Вебер оцінював конституційний проект М.Драгоманова як блискучий. Він підкреслював: “Велика сила Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів та в ясному усвідомленні того, що є можливим до етнографічних умов Росії й сучасних економічних обставин” [20, с. 338].

Про вплив М.Драгоманова на молодих галицьких радикалів свідчив І.Франко: “Він був для нас правдивим (справжнім. - П.Б.) учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і, навіть, докорів, щоб наводити нас лінєвих, малоосвічених, вирєслих у рабських традиціях нашого галицького глухого кута, на кращі, яснїші шляхи європейської цивїлізації” [31, с. IV].

Таким чином, як би критично ми не підходили до оцінки теоретичної спадщини М.Драгоманова в сфері перспективи національного та соціального визволення українців і майбутнього державотворення, треба визнати, що в своїх масштабних теоретичних пошуках ідеї українського визвольного руху наприкінці XIX ст. він стояв на голову вище будь-кого з українського суспільства. Він будив молодше покоління до розвитку суспільно-політичної думки. Аналіз діяльності прогресивної верстви як Наддніпрянської, так і Західної України показує, що як в одному, так і в іншому регіоні активізувалося суспільне життя. Створювалися гуртки, організації, учасники яких були ще не з чітко сформованими поглядами на перспективу суспільно-політичного розвитку української нації, вони були в їх пошуках. Але заслуга цих гуртків та організацій і їх засновників полягала в тому, що вони підготували ґрунт, на якому згодом утворилися українські політичні організації та партії.

Джерела та література

1. Алексеев Ю.М., Вертега А.Г., Даниленко В.М. Історія України. - К.: ТЕАЛ, 1993. - 228 с.
2. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX - на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 1. - К., 1975.
3. Буковина: історичний нарис. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - С. 95.
4. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). - Львів: Світ, 1996. - 447 с.
5. Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. - Львів: Слово, 1991. - 129 с.
6. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. - Париж, 1958. - 360 с.
7. Гермайзе О. Нариси з революційного руху на Україні. - Б/М: Книгоспілка, 1926. - 389 с.
8. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. - К.: Либідь, 1991. - 398 с.
9. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. - Мюнхен, 1969.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів: Світ, 1991.
11. Драгоманов М. Автобіографія // Вибрані твори. - Прага; Нью-Йорк, 1937.
12. Драгоманов М. Автобіографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970. - Т. 1.
13. Драгоманов М.П. "Передне слово до "Громади" // Вибрані твори. - Прага; Нью-Йорк, 1937.
14. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смоля. - К.: Україна, 1995. - Т. 1. - С. 311.
15. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: УВАН, 1071. - 928 с.
16. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993.
17. Кухта Б. З історії української політичної думки. - К.: Генеза, 1994. - 363 с.
18. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. - 1971. - Ч. 7-8. - С. 132-150.
19. Ленін В. Критичні замітки з національного питання // Повн. зібр. тв. - Т. 24.
20. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х т. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - 554 с.
21. Лугова О.І. Про становище України в період імперіалізму // Український історичний журнал. - 1967. - № 3.
22. Млиновецький Р. Історія українського народу. - Мюнхен, 1953.
23. Нагаєвський І. Історія української держави XX століття. - Київ, 1993.
24. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. - К.: Ін-т історії України, 1994. - 189 с.

25. Пашков М. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності // Політологічні читання. - 1992. - № 2. - С. 75-100.
26. Реснт О.П. Робітництво України і Центральна Рада. – К.: Інститут історії АН України, 1993. – С. 15-16. ,
27. Сміян Н.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ - початку ХХ ст. - Львів, 1968.
28. Субтельний О. Україна: історія. - К.: Либідь, 1991. - 512 с.
29. Троцкий Л. Сталин: В 2-х т. - М.: 1990. - Т. II. - 286 с.
30. Феденко П. Український рух у 20 столітті. - Лондон: Наше слово. 1959. - 267 с.
31. Франко І. Передмова // Драгоманов М. Листи до Ів.Франка та інших. 1887-1895. Зладив І.Франко. - Львів, 1908.
32. Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1900. - Кн 10.
33. Шевченко Ф.П. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії // Історія Української РСР: У 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1995. – Т. 1.
34. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської реформи (1906-1913 рр.) // Український історичний журнал. - 1974. - № 7.

*Коцур А.П.
(Чернівці)*

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ ПОЧАТКУ ХХ ст. ТА ЇЇ ПЕРШІ РЕЧНИКИ

Всесвітня історія багата прикладами, коли національна ідея гуртувала народи, викликала небачене натхнення, породжувала нездоланні сили, піднімала маси в єдиному благородному пориві на величні діяння. Не менше й протилежних прикладів – відсутність консолідуючої, цементуючої мети, усвідомлення шляхів її досягнення обертались трагічними наслідками, вели до втрати священного права кожного народу на свободу і незалежність, можливості самостійно обирати свою долю, визначати власну історичну перспективу і втілювати вимріяне, намічене в життя.

Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Ця ідея не існує поза історичним часом, історичними умовами. Вона не вічна і не народжується в одну мить, а, народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні злами і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні

зміни. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу.

У процесі розробки нової концепції історії України постає гостра потреба не лише в переосмисленні наукової спадщини дослідників різних напрямів і шкіл, а й у глибокому вивченні проблем, що впродовж десятиліть замовчувались у вітчизняній науці. Чи не найважливішою з-поміж них залишається проблема становлення української національної, державної ідеї, якою науковці систематично ніколи не займалися. Одна з найголовніших причин – довготривале залежне становище України, за якого розробка подібних проблем незмінно розглядалася як зазіхання на непохитні основи колишньої Російської імперії, а потім – СРСР.

Запропонована стаття – спроба розкрити процес формування національної ідеї в Україні, оцінити внесок тих, хто стояв біля її витоків, болісно розмірковував над історичною долею українського народу і настирливо, невтомно шукав шляхи досягнення національної, державної незалежності, суверенності, забезпечення умов для вільного прогресивного розвитку рідної Вітчизни.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право її народу на самовизначення, був харківський адвокат М.І.Міхновський. У 1900 р. він виголосив промову “Самостійна Україна”, яка того ж року була видана у Львові окремою брошурою [5, с. 867]. Проблеми взаємовідносин України та Росії вперше в новітній історії розглядалися в ній з позиції державності. “Українська мрія” у вигляді питання про звільнення нації з’явилася світові. І хоча публікація містила в собі більше запитань, ніж відповідей щодо того, якими шляхами мусить іти Україна до незалежності, сама постановка проблеми висунула її автора на одне з чільних місць на українському політичному небосхилі.

М.Міхновський в емоційній формі характеризує утиски українського народу в царській Росії. “Яким правом, – пише він, – російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненавсників нашому народові?.. Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т.д.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?” [10, с. 80].

Відповідаючи на ці запитання, автор доводить, що Росія порушує статті Переяславської угоди 1654 р., зводячи нанівець українську автономію. З цього робиться логічний висновок про те, що невиконання договору однією стороною позбавляє іншу юридичного обов'язку дотримуватися його положень. А отже, “единая неделимая Россия” для України не існує.

Окреслюючи першочергові завдання нової української інтелігенції, яку М.Міхновський вважав рушійною силою національної революції, він констатував: “Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок...” [10, с. 82].

Радикалізм автора “Самостійної України”, що подекуди межував з шовінізмом, стояв на перешкоді популярності його думок. Заяви типу: “Усяк, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя” [17, с. 42], відштовхували від української ідеї в інтерпретації М.Міхновського інші національності поліетнічного суспільства.

Брошура М.Міхновського була першою спробою оформити скривджені національні почуття українців у рамках політичної програми. Власне, її важко назвати програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в “Самостійній Україні” дуже побіжно. Скоріше, твір Міхновського можна розглядати як дзеркало тих переживань, які нуртували в свідомості молодих українців, окрилених ідеями національного визволення напередодні революційних потрясінь початку ХХ ст. [17, с. 43].

Але окремі вади документа не можуть вплинути на загальну позитивну його оцінку щодо чіткої постановки питання про незалежну українську державу. Заслугою М.Міхновського перед українською державністю слід вважати те, що він публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

М.Міхновський застерігав захоплених соціалістичними ідеями земляків, що навіть у разі повалення самодержавства Україна залишиться в колоніальному стані, якщо не вийде зі складу імперії під час революції. М.Міхновський пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних країн, використовуючи особливості націоналізму європейського типу.

М. Міхновський мріяв про єдину, неподільну, вільну, демократичну Україну – республіку робочих людей від “гір Карпатських аж до Кавказьких” [11, с. 205]. Однак українська ідея у викладі М. Міхновського не знайшла на початку століття широкого визнання серед українства.

Творення національної української державності було змістом життя та найвищою політичною цінністю для В.К. Липинського. Центральним у його творчості стало поєднання української національної ідеї з державницькою, націотворення - з державотворенням. На його думку, національна ідея тільки тоді може оживити українську етнографічну масу, коли вона буде разом з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і замість рабської служби чужим державним організаціям висуває домагання створення національної держави. І тому боротьбу за державний суверенітет України В. Липинський вважав найголовнішою вихідною точкою своєї політичної програми [8, с. 98].

Любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців, на думку В. Липинського, й становить сутність патріотизму. Бути патріотом – означає бажати створення державного і політичного співжиття людей, що живуть на українській землі, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети, а не мріяти про “втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків” [7, с. 17].

Відстоюючи українську державницьку ідею, В. Липинський зазначав, що інтеграції України, на жаль, притаманна одна хвороба – нахил до романтизму, позбавленість почуття реальності, невміння відрізнити бажане від можливого. Українська інтелігенція не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприйняли всі верстви населення.

Книга В. Липинського “Листи до братів-хліборобів” стала однією з світоглядних основ української провідної верстви. Вільний дух, людина розуму, клас, що їх репрезентує інтелігенція, писав він, не можуть створити державу. Потрібна сильна людина, глибоко закорінена у традиції, тобто з хліборобського класу. Отже, тільки хлібороби створять і втримають державу [7, с. 65]. Так закладалися підвалини консервативної течії в українській суспільно-політичній думці з її апофеозом середнього стану.

“Клясократична теорія” В. Липинського наголошувала на необхідності співпраці усіх суспільних класів української землі, що має стати противагою соціалізму, який ставить понад усе партії з їх гаслом “Мета виправдовує засоби”, і націоналізму, що висуває гасло “Україна для українців”.

В.Липинський розробив оригінальну цілісну теорію держави-нації, окреслив шлях і засоби державницького усамостійнення України, наголосив на потребі створення української політичної нації. В.Липинський наголошував, що мати окрему мову, своєрідну культуру, колективно проживати на певній території – це ще не значить бути нацією; нацією стає лише спільність, що має державу [7, с. 68].

“Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути” [7, с. 69], – зауважував вчений.

Великого значення надавав В.Липинський консолідації української нації, проблемам територіального патріотизму, налагодженню сталих доброзичливих відносин з національними меншинами. Популярне гасло “Україна для українців”, писав він, український державник мусить розуміти так: “Україна для всіх, що живуть на українській землі” [7, с. 72].

Значне місце у творчості Липинського займали проблеми соборності України, подолання відмінностей між різними її регіонами. На його думку, соборність України можна осягти взаємним перехреснуванням двох сил: досередкової (доцентрової. – А.К.) сили – морально і матеріально авторитетної, “єдиної і всенаціональної державної влади, і відосередкової (відцентрової. – А.К.) сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в єдину цілісність цією сильною державною владою” [7, с. 191]. Саме тоді лише наступить взаємне пізнання українців, без якого всі “соборності будуть лише порожнім звуком” [15, с. 43].

В.Липинський був перший, очевидно, єдиним українським істориком і політологом, який здійснив науковий систематичний аналіз такого поняття, як політична культура нації.

Отже, державницькі погляди в сполученні з засадами християнства, етики і консерватизму складають зміст політичної та історичної концепції В.Липинського, концепції, яка створила новий, державницький, консервативний напрям в українській історіографії.

Іншим відомим представником консервативного напрямку в українській історико-політичній науці, започаткованого В.Липинським, був український історик і політичний діяч С.Т.Томашівський. Він відстоював ідею творення української держави на засадах клерикальної монархії. Обгрунтовуючи монархічні геополітичні орієнтації майбутнього державного будівництва, С.Томашівський вважав, що доля самої держави буде вирішуватись в Галичині. Саме тому він прискіпливо вивчав історію монархічних традицій у Галицько-Волинській

державі, саме з цих позицій аналізував причини утворення і занепаду аристократичного ладу у різні періоди української історії.

Концепція С.Томашівського викладена в праці “Українська історія” і базується на трьох основних критеріях: 1) земля, тобто освоєння майбутніми українськими племенами територій, на яких вони проживали; 2) нація, тобто утворення української нації внаслідок відокремлення українських земель від великоруських після розпаду Київської держави і поступової сепарації Галицько-Волинського князівства; 3) становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства як завершення цих двох процесів [13, с. 164].

С.Томашівський звертає увагу на історичні факти і явища, які майже не розглядалися раніше в українській історіографії, а саме: поєднання у процесі утворення народностей дії двох протилежних тенденцій - консолідуючої і роз'єднуючої. “У процесі творення народностей, – підкреслює вчений, – діють дві протилежні сили: одна розділяє, друга зв'язує поодинокі частини. Як через територіальне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі частини мовно, расово і культурно, так через політичну єдність і спільність культурного розвитку затираються окремішності і витворюється одноцільний національний тип вищого ряду” [16, с. 28].

Важливим критерієм перетворення української народності в націю, на думку С.Томашівського, було становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства. С.Томашівський оцінює значення цієї держави в історії України з огляду її п'яти основних історичних впливів на майбутнє українського народу: 1) збереження України від передчасного поневолення і асиміляції з боку Польщі; 2) розірвання династичних зв'язків Галицько-Волинської держави з Московщиною надовго затримало розпочатий у XII ст. процес творення нової політичної нації зі слов'янських та фінських етнічних елементів над Волгою; 3) забезпечення доступу західноєвропейської культури на українські землі, охорона української нації від подальшого монгольського проникнення; 4) надання Галицько-Волинським князівством матеріальної та моральної підтримки Західній Україні в боротьбі з польською експансією; засвоєння ним нових просторів на сході на користь української народності; 5) саме завдяки українській державності XIII-XIV ст. утворюється сучасна національно-політична, культурна і, певною мірою, мовна самостійність України серед слов'ян [12, с. 124; 16, с. 111-112].

Велику увагу звертав С.Томашівський на з'ясування причин поразки визвольних рухів в Україні. Він пов'язував це передусім з відсутністю єдиної, спільної всім українцям національної державної ідеї. Він відзначав внутрішню органічну слабкість українського народу, яка, на його думку, полягала у відсутності рівноваги між містом і селом, у величезних відмінностях у культурно-освітньому й політичному рівнях класів української нації, що не давало можливості творити органічну національну цілісність. Одну з причин внутрішньої слабкості українського народу С.Томашівський вбачав у “політичній гіпертрофії”, тобто надмірній політизації мас [9, с. 475].

У вітчизняній історіографії С.Томашівський виступає як представник державницького напрямку, він особливо високо оцінює княжий період в історії України і, зокрема, підносить значення Галичини.

Винятково важлива роль в утвердженні української державницької ідеї належить М.С.Грушевському. Він причетний до створення фактологічного підґрунтя філософії української ідеї. Очоливши національно-демократичний генеральний напрям тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку, він однозначно зазначав, що інтереси трудового народу – це найвищий закон власної громадської організації.

М.Грушевський звертав особливу увагу на таку важливу детермінанту пробудження народу, національного відродження, як державницька ідея. Суть української державницької ідеї, за твердженням М.С.Грушевського, полягає в тому, що “гасло української незалежності пішло в широкі трудові маси, і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового українського народу, недоторканності його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України для яких-небудь завдань, для неї сторонніх і проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів”; базою державницької ідеї повинен стати “могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення серед всіх колонізаційних бурь та відроджував його до нового життя” [3, с. 233].

М.Грушевський наголошував, що від часів Переяславської ради важливою формою самовизначення українського народу є вимога широкої автономії України, яка, особливо в ХІХ ст., доповнюється ідеями перебудови суспільства на загальнолюдських засадах демократії й справедливості і, нарешті, на початку ХХ ст. перетворюється на гасло “Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії”.

“Теперішнє українство, – писав у 1917 р. М.Грушевський, – се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами – права бути господарем на одвічній своїй землі” [3, с. 39].

М.Грушевського справедливо можна вважати фундатором української етнополітики. Він робив все, щоб нормалізувати відносини між етносами (націями), привести їх у відповідність з потребами цивілізованого співжиття. Це мало особливе значення для України з її багатоетнічним складом населення. Рішуче відкидаючи гасло “Україна для українців”, М.Грушевський писав: “ Ми думаємо якраз навпаки: Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Укріїні, а живучи – любить її, а люблячи – хоче працювати для добра краю і його людності, служачи їй, а не обирати, не експлуатувати для себе” [2, с. 116]. М.Грушевський рішуче виступав як проти українського гегемонізму, так і проти імперіалістичних зазіхань на Україну.

Серцевиною державницької ідеї, за М.Грушевським, є визнання невіддільного права українського народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм. Він постійно наголошував на тому, що повна самостійність та незалежність є послідовним логічним завданням запитів самого національного розвитку та самовизначення будь-якої нації, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку. М.Грушевський вказав на необхідність чіткого розмежування історії України та Росії, обґрунтував неперервність українського державотворення, українського державотворчого процесу, що, зрештою, завершився новою державною формацією – Українською Народною Республікою [1; 3, с. 38-53; 4, с. 187-188].

Як засвідчив українознавець Л.Винар, починаючи від Б.Хмельницького, протягом понад 270-літнього історичного розвитку М.Грушевський і Центральна Рада були єдині, які створювали підґрунтя для розвитку української нації, проголосивши самостійність і незалежність України у 1918 р. Л.Винар наводить маловідомі слова М.Грушевського: “Українські партії, згуртовані в Центральній Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка ішла з різних сторін і під сим терміном укривала практичне заперечення в теорії чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самоозначення українського народу... Україна повинна будуватися власними руками її трудового народу без сторонніх впливів і втручань, і в процесі цього будівництва вона в будь-якому випадку залишається окремішною” [14, с. 618].

Ці думки М. Грушевського не втратили своєї цінності й донині. Без ідей Грушевського, його сучасників та попередників не побудувати незалежної України. Відродження української державності, національний розвій України – запорука воскресіння їхніх ідей, історіософського бачення України, зокрема гострої потреби консолідації всіх демократичних сил суспільства, реформування економічних і соціальних відносин відповідно до нових умов, формування національно-державницької свідомості українського народу в умовах розбудови держави. Сам же державницький світогляд має спертися на національну та політичну культури, а державницька ідея стати основою політико-ідеологічної доктрини українського державотворення, його методологією.

Джерела та література

1. Грушевський М.С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Пам’ятки України. – 1991. – № 3. – С. 4-7.
2. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991.
3. Грушевський М.С. На порозі нової України // Вивід прав України: 36. док. – Львів: Слово, 1991.
4. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Репринт. вид.). – К.: Українознавство, 1996.
5. Іванченко І. Міхновський Микола Іванович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 867.
6. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
8. Макар Ю.І., Коцур А.П. Українська державна ідея ХІХ– початку ХХ ст. в курсі історіографії України // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції: М-ли міжнарод. наук.-практ. конф. - Чернівці: Митець, 1997. - Ч.1. - С.97–100.
9. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997.
10. Міхновський М. Самостійна Україна // Вивід прав України: 36. док. – Львів: Слово, 1991. – С. 78-83.
11. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вузів. – К.: Генеза, 1997.
12. Потульніцький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992.
13. Потульніцький В.А. Нарис з української політології (1819-1991). – К.: Либідь, 1994.
14. Римаренко Ю. Українська державницька ідея // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 617-619.
15. Сергієнко П.П. Соборна Україна: від ідеї до життя. – К.: Знання, 1993.
16. Томашівський С. Українська історія. – Львів, 1919.
17. Українська державність у ХХ столітті / О. Дергачов (керівник авт. кол.). – К.: Політична думка, 1996.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЛЬВОВІ (1899-1902 рр.)

Після революції 1848 р. Галичина, як і інші краї Австрійської імперії, отримала широку автономію. Це посилювало боротьбу українців і поляків за свої національні права. Перевага останніх привела до розгортання масової колонізації в усіх сферах життя. Тому для українців першочерговими стали завдання культурно-просвітницького характеру: познайомити широкі маси із змістом національної ідеї, пояснити їм ті форми, яких вона повинна набрати, показати шляхи, якими мав іти український народ у своїх домаганнях. Досягнути цього можна було завдяки національній освіті та просвіті. Так з'явилася ідея створення українського університету у Львові. Але впродовж тривалого часу ніхто активно не працював над її втіленням. Виступи та дискусії у цій справі були поодинокими і монолітними. Лише у кінці XIX ст. університетське питання актуалізувалося. Справу відродження українського народу взяла у свої руки освічена молодь, яка ще не підпала під польський вплив.

З початку 80-х років XIX ст. українські студенти Львівського університету ім. Франца І почали активно відстоювати свої права у цьому навчальному закладі, вимагаючи рівноправного функціонування у ньому української та польської мов. У другій половині 90-х років XIX ст. ця проблема особливо загострилася. Якщо раніше власті замість того, щоб піти на певні поступки, просто відмовчувалися, то тепер сенат університету, до якого входили майже одні поляки, взявся ліквідувати навіть ті незначні права української мови, які ще мали місце в університеті [2, спр. 110, арк. 12]. Грубе нехтування властями національних прав українського народу спонукало студентів до впертої та рішучої боротьби. А у колах української громадськості Галичини знову постала ідея створення самостійного українського університету у Львові. Усі розуміли, що за університетом пішли б нові культурні здобутки, які б зрівняли українців Австро-Угорської імперії з іншими цивілізованими народами. Активна боротьба українців Галичини за створення національного університету пройшла декілька етапів. Про перший з них, що охоплює 1899-1902 рр., йтиме мова далі.

Весною 1899 р. депутат Д. Танячкєвич вніс у віденському парламенті пропозицію заснувати український університет, а поки це станеться -

здійснити повну утравкізацію (двомовність. – І.Д.) Львівського університету ім.Франца І [4, с. 95].

За ініціативою “Академічної громади” 13 липня 1899 р. у Львові відбулося перше віче (збори) усього українського студентства вищих шкіл Ціслеїтанії. 450 студентів та декілька професорів ухвалили резолюцію: “Законом застерезений, але в практиці не переведений утравкізм Львівського університету рішучо не достатній для культурних потреб українсько-руського народу, так українські студенти всіх вищих австрійських шкіл домагаються від правительства створення українсько-руського університету у Львові” і надіслали петицію до міністерства культів і освіти [5, с. 636-637]. Меморіали до міністерства з таким же домаганням відправили Наукове Товариство ім.Шевченка, товариство “Просвіта” і політичне товариство “Народна рада” [4, с. 95].

Проїшов рік, але відповідь так і не надійшла. Австрійські власті не те, що не збиралися виконувати домагання української молоді, а просто ігнорували їх, робили вигляд, що нічого не сталося. Студенти все ж сподівалися досягти своєї мети законними методами і тому знову відправили петиції до уряду [7, с. 444]. Їхні вимоги підтримали “Академічна громада”, “Просвіта”, Наукове Товариство ім.Шевченка і “Руське товариство педагогічне”.

У цьому ж році на останній сесії Галицького сейму депутат Є.Олесницький вніс резолюцію, в якій домагався, щоб сейм закликав уряд до заснування окремого українського університету, а поки це станеться - до створення у Львівському університеті ім.Франца І найнеобхідніших кафедр з українською мовою викладання [4, с. 96]. Звичайно, що у сеймі, в якому домінували поляки, така пропозиція не пройшла. Усі заходи, здійснені протягом 1900 р. у справі заснування українського університету, виявилися безрезультатними.

Отже, 300 студентів, що зібралися на чергове віче 8 жовтня 1901 р., вирішили востаннє спробувати досягти своєї цілі мирним та легальним шляхом [5, с. 637]. Молодь зрозуміла, що добитися відкриття національного університету не так то легко, що ця справа за рік-два не вирішиться. Студенти дійшли висновку, що варто почати з утвердження та розширення своїх прав у Львівському університеті ім.Франца І, щоб пізніше з українських кафедр цієї інституції створити самостійний вищий навчальний заклад.

Таким чином, на цей раз вони вимагали: створення українських кафедр на юридичному, медичному і філософському факультетах; надання українським студентам можливості складати іспити

українською мовою та усунення університетським сенатом усіх тих утисків, яких вони зазнають. Як бачимо, молодь мирним шляхом домогалася того, що мало належати їй по праву.

Вічовики зажадали також зрівняння статусу української та польської мов [4, с. 98]. Ректор університету д-р Рідігер заявив, що цю справу повинні вирішувати декани факультетів, а ті, в свою чергу, відмовилися слухати студентів [4, с. 159-160]. Небажання керівництва університету задовільнити беззаперечно справедливі вимоги української молоді призвело до більш рішучих дій останніх.

Так, 19 листопада 1901 р. депутат Ю.Романчук мав внести у парламенті пропозицію про заснування українського університету [4, с. 162]. Ця заява була б дуже доречною, бо у парламенті саме велася дискусія щодо університетів: чеського, італійського і словенського, а про український не було і згадки. Студенти вирішили цього ж дня скликати віче на території Львівського університету ім. Франца І для розгляду двох питань:

1) щодо рівноправності української та польської мов у Львівському університеті;

2) про заснування самостійного українського університету у Львові [1, ф. 310, оп. 1, спр. 1, арк. 82].

У такий спосіб вони сподівалися актуалізувати університетське питання, привернути до нього увагу громадськості.

Університетський сенат дозволив віче, але переніс збори на сьому годину вечора, щоб не допустити участі теологів, які були настроєні найбільш войовничо, відвів для зібрання найменший зал і заборонив обговорювати питання про самостійний український університет [2, спр. 110, арк. 26]. А обговорення саме цього питання і було головним.

Тоді молодь вперше провела нелегальне зібрання. 19 листопада 1901 р. об одинадцятій годині дня понад 500 студентів зійшлися у найбільшому залі Львівського університету і розпочали віче. Незабаром тут з'явилися представники керівництва університету, але студенти не допустили їх до участі у зібранні. Вічовики ухвалили наступні рішення:

1) домагатися якнайшвидшого заснування самостійного українського університету у Львові, а поки що - повної утраквізації Львівського університету;

2) надіслати українським депутатам віденського парламенту телеграму в знак підтримки виступу Ю.Романчука;

3) відправити делегацію з відповідним меморіалом до міністерства культів і освіти [7, с. 447].

Коли представники сенату спробували розігнати віче, студенти з піснею на вустах залишили приміщення університету і рушили Академічною

вулицею, Марійською площею і вулицею Коперника до духовної семінарії, звідти - до Ринку, а там розійшлися по домівках [1, ф. 310, оп. 1, спр. 1, арк. 82]. Як бачимо, між українськими студентами і властями Львівського університету розпочалася принципова боротьба. Кожна із сторін, будучи переконаною у своїй правоті, не бажала поступатися.

Керівництво університету вирішило на деякий час припинити навчання, щоб покарати демонстрантів [2, спр. 110, арк. 27]. Слідство розпочалося над шістнадцятьма найактивнішими учасниками демонстрації. Завдяки доносам студента юридичного факультету Дениса Бігуна сенат і поліція одразу ж знали, кого притягнути до відповідальності і за що карати.

25 листопада 1901 р. українські студенти вручили листа університетському сенату (під ним підписалися 420 осіб), у якому вони зізнавалися у своїй участі у демонстрації і бажали розділити долю своїх 16 товаришів, проти яких тривало слідство [1, ф. 310, оп. 1, спр. 1, арк. 82]. Це означало, що вони діють свідомо, розуміють, яку справу розпочали і готові довести її до кінця. Крім того, українські студенти ухвалили відозву до польської академічної молоді, в якій пояснювали свою поведінку і просили підтримки.

2 грудня 1901 р. слідство завершилося і 5 українських студентів були виключенні з університету за участь у демонстрації та протиправну поведінку: Є. Косевич і В. Темницький - без права поновлення, М. Щуровський - на 4 семестри, Є. Бурачинський і В. Пачовський - на 2 семестри [2, спр. 110, арк. 4].

Крім того, сенат видав провокаційну щодо українських студентів відозву до польської академічної молоді, яка закликала останню до "готовності захищати права та привілеї нації у Львівському університеті" [3. - 1901. 2 груд.]. Отже, керівництво університету оголосило демонстрантів ледь не злочинцями і спонукало до політичних репресій. Але ж демонстрація молоді не була таким страшним злочином, щоб аж закрити університет і розпочинати масові дисциплінарні покарання, а тим більше провокувати відкрите протистояння студентів різних національностей.

3 грудня 1901 р. українські студенти відправили в ректорат депутацію заявою, про те, що вони покидають Львівський університет [2, спр. 110, арк. 33]. Ректор прийняв заяву, і після чергового засідання сенат оголосив, що студенти можуть виходити одноособово, а не всі разом по заяві депутації. За тиждень виписалося близько 600 осіб [2, спр. 110, арк. 36]. Вони роз'їхалися по всій Австро-Угорській імперії, вступивши до університетів Кракова, Відня та Праги.

Ця акція була викликана, у першу чергу, негативним ставленням місцевої та центральної влади до задоволення культурних і освітніх потреб українського народу. Молодь бачила, що обставини, серед яких жили українці Галичини, нітрохи не змінилися, що опір з польської сторони не те, що не зменшився у міру поступу і розвитку українського народу, а навпаки, зріс. Своім демонстративним виступом українські студенти сподівалися актуалізувати університетське питання, привернути увагу громадськості до своїх проблем. І справді, подібна акція викликала гучний резонанс.

Так звана “Львівська громада” (старше покоління свідомих українців Львова) одразу вирішила перейняти на себе роль посередника, і на своїх засіданнях її представники уже навіть радились, хто і яку кафедру має обіймати у майбутньому українському університеті, хоча до його заснування вони не докладали ніяких зусиль.

Українські депутати віденського парламенту, приголомшені таким поворотом подій, зайняли спочатку вичікувальну позицію, а надалі усякো намагалися повернути студентський рух у русло легальної боротьби.

Польський широкий загал поставився до виступу української молоді нечувано вороже. Деякі польські газети навіть закликали до фізичної розправи як помсти за побиття викладачів-поляків (чого насправді не було) та за зневагу польського народу і науки (нібито демонстрація проти кількох професорів Львівського університету ім. Франца І була подібною зневагою). Поляки не могли (чи не хотіли) зрозуміти, чому українські студенти так вчинили, коли польські професори ставилися до них завжди прихильно і лояльно (мабуть, це було не зовсім так, якщо вже надто терпляча українська молодь виступила з протестом).

Позитивним для українців було те, що завдяки акції студентів університетське питання зацікавило широкі кола української громадськості і надалі стало справою загальнонаціональної ваги та значення. По всій Галичині та Буковині, у підросійській Україні проходили численні зібрання, учасники яких домагалися відкриття українського університету у Львові [1, ф. 663, оп. 1, спр. 168, арк. 1-12]. Різні товариства та громади вітали дії студентів, надсилали численні петиції до парламенту з вимогою заснувати самостійний український університет, створювали комітети для моральної і матеріальної підтримки студентів [1, ф. 663, оп. 1, спр. 168, арк. 13-64].

Усі ці акції стали найкращим доказом того, що українська університетська справа мала глибокі корені, що вона відповідала інтересам широких верств українського населення. Університетське питання

перетворилося на важливий політичний аспект, що постав поряд з такими актуальними проблемами краю того часу, як поділ Галичини на польську і українську частини з наданням їм національної автономії та проведення виборчої реформи.

Українські партії, які виступали за автономію Української держави в складі імперії (національно-демократична, радикальна і соціал-демократична) активно підтримали рух за самостійний український університет у Львові. Прихильники “австрійського ультралоялізму”, які цілком погоджувалися з політикою Габсбургів, зайняли нейтральну позицію. Зате москвофіли, які від симпатій і сподівань на допомогу Росії у боротьбі з поляками та угорцями поступово переходили до визнання цілковитої єдності з Росією, виступили категорично проти боротьби українського студентства. Їхня молодь не лише відреклася від будь-якої участі у демонстрації 19 листопада 1901 р., але і засудила цей виступ. Та коли українські студенти, які виписалися з Львівського університету, вирушили до університетів Відня, Праги і Кракова, з ними поїхали і студенти-москвофіли [7, с. 454]. Ввійджаючи на чужину проти власної волі і власних переконань, лише зі страху перед думкою громадськості Львова, вони мали ще надію на те, що їм, при відомому русофільстві слов'ян і необізнаності чужинців з українською нацією і її ставленням до великоросів, вдасться опанувати слов'янську думку і використати її для зміцнення свого становища в Австро-Угорській імперії і поза її межами. Щодо університетської справи, то москвофіли сподівалися, що зможуть розпочати українцями боротьбу за власний університет повернути на свою користь – на створення російськомовного університету у Львові [6, с. 115].

У москвофільських газетах Відня, Праги і Кракова почали з'являтися статті про те, що польські верховоди у Галичині створили серед галицьких русинів фракцію “украинцев” для послаблення одного “русского” народу і почали переслідувати ту частину “русской” молоді, що залишилася на “общерусских” позиціях; що університетську боротьбу ведуть не “украинцы”, а “русские”, які якраз і провели демонстрацію 19 листопада 1901 р. та здійснили сецесію (вихід з університету), а “украинцы” лише пішли слідом “русских”, мабуть, на заклик старших зі страху перед думкою загалу. Далі часописи почали систематично ігнорувати факт існування українства у Галичині, говорячи постійно лише про російський університет у Львові, про російську молодь з Галичини, про вихід російських студентів з Львівського університету [6, с. 113-114].

Але сподівання москвофілів не виправдалися. Українські студенти зуміли зацікавити русофільських до цього часу слов'ян своїм народом і його становищем та своїми домаганнями і високими ідеалами. Після такої невдачі серед москвофілів верх взяла позиція крайнього заперечення постулату українського університету у Львові, засудження сецесії і її зриву [6, с. 116]. Вони навіть порозумілися з польськими правлячими колами Галичини. Москвофіли зажадали відкриття кафедр російської мови у Львівському та Краківському університетах, зобов'язуючися натомість зірвати сецесію і паралізувати усякі змагання українців до заснування українського університету [6, с. 118].

У газеті "Галичанин" за 3 квітня 1902 р. під заголовком "Къ галицко-русскимъ студентамъ" була надрукована відозва москвофілів до сецесіоністів. У ній запевнялося, що міністерство культів і освіти доручило сенатові Львівського університету приймати від студентів "руські" подання і відповідати на них тією ж мовою. Зважаючи на це і на ту обставину, що створення "руських" кафедр у Львівському університеті залежить, в першу чергу, від міністерства культів і освіти, Комітет студентів Руско-народної партії у Відні, за згодою з галицко-російськими студентами Кракова і Праги, оголосив сецесію студентів москвофілів завершеною та закликав інших студентів підтримати їх [6, с. 119-120]. У такий спосіб москвофіли сподівалися розбити солідарність молоді та завдати українському рухові загальом і справі українського університету зокрема сильного удару. Але це їм не вдалося.

4 квітня 1902 р. було оголошене міністерське розпорядження, яке різко обмежувало уже здобуті раніше права української мови і не давало молоді ніякого пояснення щодо нанесеної відозвою університетського сенату образи [7, с.455]. Отже, у Львівському університеті ім. Франца І легалізувався той стан, який восени 1901 р. намагалися завести лише деякі "вшехпольські" професори. У відповідь українські студенти заявою від 10 квітня 1902 р. оповістили, що продовжуватимуть сецесію, виражаючи у такий спосіб невдоволення міністерським розпорядженням [6, с. 121].

А серед української громадськості Галичини почалася гостра дискусія щодо тактики подальшої боротьби. Наукове Товариство ім. Шевченка вимагало заснування державного українського університету у Львові. Були й такі, що пропонували створити приватний український університет. Частина громадськості домагалася поступового введення українських кафедр-паралельок у Львівському університеті. Дехто спонукав молодь повернутися до університету Львова при умові, що українській мові будуть надані певні права [1, ф. 663, оп. 1, спр. 13, арк. 8-15].

Під впливом цієї дискусії і в результаті фрондування (опозиційна боротьба) окремих груп української молоді, що перебувала на чужині, по закінченні другого семестра сецесія була припинена [7, с. 454-455]. Студенти, які повернулися до Львова, мали уже дещо інші переконання. Вони усвідомили, що університетську справу неможливо відділити від життя нації загалом, зрозуміли, що боротьба за український університет повинна перерости у боротьбу проти сили і влади польської шляхти та вестися разом з організованими масами українського народу. Отже, молодь констатувала, що сама національного університету не здобуде. Може і повинен здобути його цілий український народ.

Таким чином, на цьому етапі українські студенти намагалися вести боротьбу лише законними методами, сподіваючись порозумітися з польським керівництвом Львівського університету та властями Галичини. Але останні не лише не бажали йти на будь-які поступки, а й самі сприяли поглибленню конфлікту, робили спроби дискредитувати університетський рух. Тоді українська молодь, щоб створити необхідне громадське враження, спробувала залучити до вирішення наболілого питання якомога ширші верстви населення. Сецесія 1901 р. стала кульмінаційним моментом боротьби українського студентства Галичини за власний університет на рубежі XIX-XX ст. Вона дала початок широкому національному рухові, яким українська нація заявила про свої права, почала робити їх реальними і користуватися ними для свого блага. Відкриття українського університету мало б велике значення не лише для поліпшення можливостей здобуття вищої освіти українцями, але і для зміцнення їхніх національних позицій у краї. Рух за самостійний український університет у Львові став одним із аспектів національного протистояння між поляками і українцями, боротьби останніх за корінну зміну усіх суспільно-політичних відносин у Галичині на початку XX ст.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України (Львів).
2. Державний архів Львівської області. Львівський королівський університет ім. Франца І. – Ф. 26.
3. Kurjer Lwowski.
4. Гнатюк В. Справа українсько-руського університету у Львові // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XVI. – Кн. 11-12. – Річник 4. – С. 95-100; 159-175; 1902. – Т. XVII. – Кн. 3-4. – Річник 5. – С. 49-72.
5. Заклинський К. Університетська молодіж Австрійської України за останні 40 літ // Українська хата. – 1913. – № 10. – с. 633-641

6. Національна вага університету і консеквенції її для ренегатів // Молода Україна. – 1902. – Ч 4. – С. 106-121.
7. Темницький В. Сецесія з Львівського університета // Січ. Альманах в пам'ять 40-вих роковин основання товариства “Січ” у Відні. – С. 444-457.

*Карпо В.Л.
(Чернівці)*

ДО ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД КОНЦЕПЦІЙ “НАЦІОНАЛІЗМУ” М.МІХНОВСЬКОГО І Д.ДОНЦОВА

На сьогоднішній день наша історіографія та й інші науки, що прагнуть обґрунтувати суть суспільно-політичних процесів, які відбуваються в нашому житті, роблять перші кроки до реального виявлення суті, різноплановості, суперечливості українського націоналізму.

І тому очевидним є запитання: на якому ідейному ґрунті постала дана політична сила і кого із ідеологів національно-визвольного руху слід вважати духовними наставниками українського націоналізму?

Слід відзначити, що український націоналізм як ідеологія і як зорганізований політичний чинник в українському політичному житті – явище відносно молоде, яке своїм початком сягає кінця XIX ст. Розвиток українського націоналізму припадає на роки між двома світовими війнами. Початковий етап українського націоналізму пов'язаний з постаттю Миколи Міхновського, а другий етап, після Першої світової війни - з постаттю Дмитра Донцова.

Ряд істориків (і не тільки істориків) роблять спробу простежити еволюційний перехід “націоналізму” М.Міхновського до “націоналізму” Д.Донцова. Згідно з цим досить спрощеним поглядом, “Братство тарасівців”, Микола Міхновський, Дмитро Донцов, “Заграда”, Партія Народної Роботи, ОУН розглядаються як ланки одного й того ж ланцюга, які одна одну не тільки доповнюють, але з яких кожна чергова ланка є вдосконаленням попередньої [7, с. 721]. Очевидно, в цьому є своєрідна логіка. Але якщо детально проаналізувати сутність ідейних засад “націоналізму” М.Міхновського і “націоналізму” Д.Донцова, то ця “логіка” не відповідає фактичному станові речей.

У М.Міхновського було глибоке розуміння волі і ваги націоналізму в національному житті. Він писав, що “головна причина нещастя нашої нації – брак націоналізму серед широкого загалу її” [7, с. 720]. Водночас

М. Міхновський уточнює своє поняття націоналізму: “Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка яскраво почала проявлятися в ХІХ віці. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії, з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої рабські обов’язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби” [10, с. 51-52].

М. Міхновський прагнув до побудови української держави шляхом революційної боротьби, не відкидаючи також й інших засобів і методів. Особливо це проявлялося в тому, що М. Міхновський розглядав український націоналізм як проблему культури в широкому сенсі цього поняття [5, с. 92]. Він звертався до української інтелігенції: “Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ... Вона вірить у свої сили і національні, і вона виповнить свій обов’язок... Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування” [10, с. 51-52].

Треба відзначити, що націоналістична ідеологія М. Міхновського окреслена у відносно загальній формі. Але її ідейні елементи досить чітко визначені. М. Міхновський, зокрема, визнавав національний принцип за єдиний принцип справедливого укладу міжнародних відносин, закликав спиратися на власні сили у боротьбі за політичне визволення української нації, ставив націю і національний інтерес на перше місце у загальній системі соціонаціональних цінностей. Він, зокрема, наголошував: “Кожна людина є складовою частиною своєї нації, нація ж може розвиватися вільно з користю для її членів тільки тоді, коли матиме власну самостійну державу” [14, с. 62]. М. Міхновський відзначав, що здійснення національного визволення прийде внаслідок переможної боротьби з поневолювачем. Завдання українського націоналізму - зорганізувати народ до цієї боротьби, яка має закінчитися утвердженням самостійної української держави.

У М. Міхновського зустрічаємо вдале поєднання національного з соціальним, що знайшло своє відображення у гаслі до поневолених народів єднатися в боротьбі проти народів-поневолювачів і здобуття національної волі та здійснення соціальних ідей. Підтвердженням цього є політико-соціальна програма, що її прийняла Українська Народна Партія (УНП). Ця програма включала боротьбу за політично-державну незалежність України та передбачала побудову на українських землях

справедливого соціального демократичного ладу. Майбутня українська держава вбачалась М. Міхновському як “республіка українських робочих людей” (селян і робітників. – В.К.) [10, с. 51]. Найсуттєвішим є те, що ця ідеологія принесла на Україну уточнене поняття націоналізму, з’ясовуючи його місце і роль в житті поневоленої нації [7, с. 721]. Виходячи з цього, є всі підстави погодитись з думкою П. Мірчука, який називає М. Міхновського “апостолом новітнього українського націоналізму” [8, с. 7].

Твердження, що М. Міхновський був тільки основоположником українського самостійництва, але не націоналізму, суперечить фактам. Навпаки, самостійництво М. Міхновського є впливом його націоналізму [7, с. 722].

Головні засади “націоналізму” М. Міхновського лягли в основу новітнього “націоналізму” Д. Донцова. Сам Д. Донцов вказував, що великий вплив на нього справила “Самостійна Україна” М. Міхновського: “Брошура виходить з поняття нації та її боротьби, як незбитих фактів історії і на них базує свої вимоги. Її були іманентні революційність і значінний націоналізм... тому зачислено цю невеличку брошуру до тих немногих голосів, що рвали з провансальством, кличучи до нового націоналізму” [1, с. 121]. Водночас Д. Донцов стверджував, що він не є продовжувачем ідей М. Міхновського, і що його “чинний націоналізм” – це не націоналізм М. Міхновського [1, с. 122].

Д. Донцов є автором “інтегрального націоналізму”. Інтегральний в даному випадку означає єдність переконань людини з її діяльністю. Дослідник Ю. Киричук дає таку характеристику “інтегрального націоналізму”: це “чіткий курс на самостійництво, відмова від соціалістичних ідей, встановлення режиму авторитарного гатунку” [6].

В Україні “інтегральний націоналізм” веде свій початок насамперед із невдач національної революції 1917-1921 рр. Як зауважує О. Мотиль, “український націоналізм був по суті спробою пояснити, чому втрачено українську державність і як належить відвоювати її” [11, с. 53]. Переконані в тому, що соціалістичні й демократичні підходи сприяють міжнародній ворожнечі, неефективному керівництву, розходженню в цілях, відсутності чіткої спрямованості, що в сумі призводить до поразки, “молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію” [13, с. 382]. Натомість вони закликали до створення нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежності державності. Найенергійніше висловлював ці погляди Д. Донцов, якого П. Мірчук називає “першим і найвизначнішим ідеологом українського націоналізму” [9, с. 47].

Основною працею Д. Донцова в плані становлення ідеології українського націоналізму є його книга “Націоналізм”. Всю її першу частину Д. Донцов присвячує критиці народництва, тобто всього національного руху з ХУІІІ до ХХ ст. Цей рух, або ще “драгоманівщина”, як пише автор, є, згідно назв розділів, “примітивним інтелектуалізмом”, “науковим квієтизмом, хуторянським універсалізмом”. Що ж стосується майбутнього використання бодай якоїсь із ідей народників, то позиція Д. Донцова однозначно негативна.

За Д. Донцовим, від осмисленого світосприйняття слід було раз і назавжди відмовитися. Натомість пануюче місце в ньому мала посісти зоологічна воля до життя. А виявлення волі - “це ніщо інше, як насолода розросту, виступлене поза власні границі” [3, с. 229]. Звідси виводилися дві перші підстави донцовського націоналізму: “Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії” та “стремління до боротьби та свідомість її конечности, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жодної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу” [3, с. 244].

Наступна вимога вольового націоналізму – романтизм та догматизм у сприйнятті пропонованої ідеології. “Перший має жититися “легендою останнього бою”, запереченням того, що є і захоплюючою картиною катастрофи що принесе нове” [3, с. 257]. “Романтичні ідеї в даному випадку ставлять “загальне”, “ідеал” над особистими інтересами. Другий – “з’явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху” [3, с. 253], тобто загальне бездискусійне сприйняття правдивості проголошеної ідеї.

Однією з головних вимог “чинного націоналізму” до його послідовників Д. Донцов вважав фанатизм й аморальність. Фанатизм, за Донцовим, можна визначити як захоплення абстрактним, відірваною думкою, що з запереченням ставиться до існуючих відносин [2, с. 15].

Д. Донцов вважав, що національна ідея мусить бути “аморальна”. Слід зауважити, що аморальність, за Донцовим, це не в смислі повного увільнення від усякого етичного критерію. Аморальність ідей автор вбачав, перш за все, в суперечності з буденною мораллю. Здійснювати аморальну політику має фанатик, що “узнає свою правду за об’явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими” [3, с. 263].

Головною проблемою, яку Д. Донцов ставив у справі боротьби за національне визволення – це ідея провідної верстви. Він стверджував, що рушійною силою нації завжди є активна меншість без якої жодна нація не зможе належно розвиватись. Активна меншість є двигуном,

який рухає національну машину. Вона дає мету і енергію народові, є силою, що зв'язує розпорошену юрбу в єдиний організм, робить з народу націю, яку об'єднує одна ідея [3, с. 285-286].

Боротьбу за майбутнє України Д. Донцов пропонував здійснювати шляхом творчого насильства ініціативної меншості: “Творче насильство – як “що”, ініціативна меншість – як “хто”, ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея” [3, с. 290].

За словами М. Сосновського, праця Д. Донцова “Націоналізм” мала “важливе значення у розвитку української політичної думки. У цьому творі Д. Донцов виклав свою політичну філософію, яка багато заважила на ідейному спрямуванні українського націоналістичного руху на його оформленні як окремишнього політичного чинника в українському житті” [12, с. 231].

Політична постать Д. Донцова, оцінка його впливу на формування ідеології українського націоналізму довгий час була і є предметом гострої полеміки. Деякі автори стверджують, що Д. Донцов хотів витворити якийсь новий тип українця, хотів прищепити українцям нові, чужі їм якості й ознаки, а, отже, робив насильство над світоглядом, психологією, мораллю і ментальністю народу. Це не так, Д. Донцов жодної з якостей, які він хотів бачити у своєму народові, не видумував і не привносив ззовні. Він акцентував увагу на те, що конкретні історичні обставини приглушують одні якості та схильності і гіперболізують інші. Д. Донцов акцентував на тих, які перетворюють покірнього невільника у відчайдушного воїна, характеризують безкомпромісного борця [4, с. 132].

Основний недолік праць з проблеми критики донцовських націоналістичних ідей зводиться, на нашу думку, до того, що дослідники вбачали в його працях (в тому числі і в “Націоналізмі”) напрямок, програму практичних дій. Але Д. Донцов, говорячи про своє розуміння українського націоналізму, підкреслював, що “розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня (і тому найне розгортає її книги той, хто шукатиме в ній аргументів за тою чи іншою “орієнтацією” партійною “програмою”, чи формою правління), - лише як світогляд. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віка...” [3, с. 13].

Таким чином, фактичний стан є такий, що М. Міхновський і Д. Донцов є творцями двох напрямків в українському національному русі. М. Міхновський був виразником демократичного націоналізму, який нагадував специфічний національний радикальний рух і гарантував би максимальну соціальну справедливість для всього населення.

Д. Донцов розвинув свою ідеологію у зовсім інших історичних обставинах і робив акцент на збройну революційну боротьбу, спираючись, головним чином, на потреби порівняно невеликої організації.

Джерела та література

1. Васькович Г. Національна ідеологія Донцова // Дві концепції української політичної думки. – Вашингтон, 1990. – 211 с.
2. Вільчинський Ю. Політична філософія Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1994. - № 2. – С. 13-16.
3. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1966. – 362 с.
4. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 176 с.
5. Квіта С. Невідомі документи про М. Міхновського // Українські проблеми. – 1994. - № 2. – С. 91-104.
6. Киричук Ю. Червоне і чорне // Молодь України. – 1991. – 26 червня.
7. Мала енциклопедія етнодержавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
8. Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – 136 с.
9. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – 639 с.
10. Міхновський М. Програма Української Народної Партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991. – С. 51-52.
11. Мотиль О. Організація українських націоналістів і робітництво // Сучасність. – 1980. - № 2. – С. 51-63.
12. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк, Торонто, 1974. – 323 с.
13. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
14. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Торонто: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 379 с.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (До 80-річчя її заснування)

Одним із вагомих осередків концентрації наукових досліджень та наукових сил України стала Українська Академія наук, заснована українською національною елітою в часи гетьманської держави П.Скоропадського. У рік 80-річчя знаменної події в історії української культури особливий інтерес викликають витoki становлення цього універсального наукового закладу.

Практично закон від 14 листопада 1918 р. завершив ряд попередніх неодноразових намагань української інтелігенції мати власну Академію наук. У другій половині XIX ст. були видані ганебні для України Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), якими фактично не тільки заборонялися будь-які публікації українською мовою, а й ввіз книг з-за кордону, перш за все з Галичини, друкованих українською мовою. Це, безумовно, негативно позначилося на формуванні наукової спільноти, проте водночас спонукало українську інтелігенцію до активізації зусиль, спрямованих на створення наукових товариств. Саме тоді і набула поширення ідея створення в Україні Академії наук.

Оскільки про створення академії на території Наддніпрянської України не могло бути й мови, ряд українських прогресивних діячів вирішив розпочати підготовчу роботу в цьому напрямі в Галичині. У 1873 р. у Львові було засноване Літературне Товариство ім.Шевченка. Його фундаторами виступили О.Кониський, Д.Пильчиков, М.Жученко, С.Качала, які ставили за мету “вспомогати розвій руської (малоруської) словесності” [9, с. 69].

Наприкінці 1880-х років у середовищі Київської громади визріла ідея перетворення товариства у суто наукову установу. У Галичині цю ідею підтримала група народовців на чолі з О.Барвінським. Найбільш конкретно з цього приводу виступив О.Кониський, який чітко з’ясував потребу реформи товариства на наукове, щоб воно “стало засновником майбутньої українсько-руської академії наук” [5, с. 19]. 1892 р. Львівське Літературно-Наукове Товариство ім.Шевченка було реорганізовано в Наукове товариство ім.Шевченка (НТШ), яке фактично виконувало функції Української Академії наук [4, с. 5] і ставило своєю метою, зокрема, “плекати та розвивати науки українсько-руській мові та штуки

(мистецтва) і збирати й зберігати всякі пам'ятки, старинності і наукові предмети України-Руси" [5, с. 19]. Найбільшого розвитку товариство набуло з 1894 р. з переїздом до Львова М.Грушевського, який спочатку очолив історично-філософську секцію, а з 1897 р. до початку Першої світової війни виконував функції голови НТШ.

М.Грушевський провів нову реформу статуту. Відтоді звання дійсного члена НТШ присвоювалися лише на підставі високої наукової кваліфікації. Ті, хто його тоді одержали, стали, власне, першими українськими академіками [9, с. 70].

Під редакцією М.Грушевського вийшло 110 томів Записок Товариства, близько 30 томів інших видань, 88 книг Літературно-наукового вісника (1995-1905 рр.).

Під керівництвом М.Грушевського особливо розгорнулася діяльність історико-філософської секції, в якій працювали видатні українські історики С.Томашевський, І.Джиджора, І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Герасимчук, І.Кревецький, О.Терлецький та ін. З ініціативи М.Грушевського у 1895 р. виникла археологічна комісія; задумано видання літописів і хронік, матеріалів юридичного, історико-літературного, історико-статистичного, етнографічного характеру, з історії церкви і освіти; почали виходити "Жерела до історії України-Руси" і "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури". 1906 р. започаткована серія "Українсько-Руський архів", де публікувалися матеріали з історії селянства і господарства Західної України та її культурного життя.

У 1894 р. до НТШ перейшло видання заснованої у 1883 р. під редакцією О.Барвінського "Руської історичної бібліотеки". Тут крім праць західноукраїнських істориків опубліковані праці В.Антоновича, О.Єфименко, М.Костомарова, Я.Шульгіна, І.Линниченка та ін.. При історико-філософській секції працювали археологічна та статистична комісії [6, с. 51-52].

За 16 років головування в НТШ М.Грушевського було видано 423 томи публікацій з різних наук. Крім того, видавалися науково-популярний журнал "Зоря" і "Літературно-науковий вісник". Проводилися також експедиції та конференції з нагоди ювілеїв та значних подій історії і культури нашого народу.

При НТШ діяла бібліотека, що стала найбільшою скарбницею українознавчої літератури. Товариство отримувало запрошення на всі великі наукові форуми, що відбувалися в світі. Велике значення мали й літні курси молоді, на які приїжджали студенти та гімназисти зі Східної України.

Чому ж наукове товариство, що виникло у Львові 1892 р. і маючи всі ознаки академії, так і не отримало цього статусу? Відповідь на це дав сам М.Грушевський: “Сьогодні товариство ім.Шевченка, організоване цілком за типом західноєвропейських академій наук. Йому не вистачає лише титулу академії і, мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт, а при сьогоднішньому становищі, коли австрійський уряд у відношенні до русинів керується поглядами поляків, які в кожному культурному досягненні русинів бачать порушення свого стану посідання, розраховувати на таку милість уряду не можна” [10, с. 3].

Навесні 1906 р. постало питання про створення у Києві наукового товариства, яке мало б “... допомагати розробленню й популяризації українською мовою ріжних галузей науки” [7, с. 4]. Таке товариство було організоване в 1907 р., як прообраз академії наук, яка повинна була стати другою слов'янською академією наук після Петербурзької.

На перших же зборах Українського наукового товариства (УНТ) 27 квітня 1907 р. відбулося розмежування їх учасників на прихильників “галичан” та прибічників “Старої громади”. На посаду голови правління УНТ більшістю голосів обрано М.Грушевського. Були створені філологічна, історична, природничо-лікарська секції, в яких працювало понад 50 науковців, започатковано видання наукової літератури українською мовою (журнали “Україна”, “Записки Українського наукового товариства”, “Український науковий збірник”). Пізніше в УНТ були сформовані економічна і археологічна секція, секція мистецтв та комісія з вивчення звичаєвого права. З 1907 по 1913 р. товариство видало 13 книг історичної і філологічної секції, 1 – етнографічної комісії, 3 – природничо-технічної, 3 – медичної секції, 2 наукові часописи українознавства [1, с. 30].

Роки Першої світової війни негативно позначилися на роботі УНТ. І тільки з відродженням української державності (1917 р.) перед національною наукою відкрилися нові перспективи. Українська мова стала державною, відкрилися українські державні університети в Києві та Кам'янці-Подільському, історико-філологічний університет у Полтаві. В усіх університетах та вищих школах засновано кафедри української мови, історії, права.

Влітку 1917 р. вперше на державному рівні була висловлена думка про створення Академії наук в Україні. 8 липня на засіданні ради Українського наукового товариства обрано комісію зі створення Академії наук, та, на жаль, нестабільність політичного й громадського життя України спричинила чергове відкладення справи. Але думка про створення Академії наук не полишала членів УНТ.

Сприятливий момент для розгортання підготовчої роботи з організації Академії наук України виник лише в умовах гетьманського правління.

На початку червня 1918 р. з ініціативи міністра освіти Української держави М.П.Василенка була сформована Комісія з розробки законопроекту про заснування Української Академії наук, очолена В.І.Вернадським [3, с. 22]. До неї ввійшли професори Київського політехнічного інституту М.Ф.Кашенко і С.П.Тимошенко, Київського університету – Б.О.Кистяківський, А.А.Тутковський, О.В.Сперанський, І.І.Косоногов, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко, проф. Харківського університету Д.І.Багалій. Вченим секретарем комісії було призначено історика-архівіста В.Л.Модзалевського [3, с. 25]. Для роботи в комісії були запрошені проф. Львівського університету М.С.Грушевський, проф. М.І.Туган-Барановський, ординарний академік Російської Академії наук та представники Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, але відповіді від них не надійшло. Через поважні причини не змогли взяти участі у роботі комісії ординарні академіки Російської Академії Наук В.С.Іконников, В.І.Палладін, В.М.Перетц, заслужений проф. Харківського університету М.Ф.Сумцов та приват-доцент Петроградського університету, директор Музею імператора Олександра III Ф.К.Волков, який помер по дорозі до Києва [3, с. 26].

В.І.Вернадський зазначав, що, як свідчить досвід, “Академія наук, яка витворюється в ХХ віку, не може будуватися по статутам і типам давніх академій, котрі в своїй віковій історії перебували численні зміни та перетворення... Засновуючи нову Академію, доводиться звертати увагу не на статuti, а на дійові тенденції, на викликану їми працю Академії наук... Вона повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти від держави і оддаються науці та дослідчій роботі, як справі свого життя, признаній од держави за державно важну” [3, с. 75].

Підготовча робота з організації Академії наук проходила в досить складній обстановці. Сформувалися дві основні концепції Академії наук. З однією виступило Українське наукове товариство, з іншою – В.І.Вернадський та М.П.Василенко. Товариство пропонувало створити таку установу, яка була б громадською організацією вчених, що розвиватимуть гуманітарні знання – основу української культури. В.І.Вернадський з повним розумінням ставився до необхідності розвитку української національної культури, але все-таки наполягав на створенні державної наукової установи, в якій був би представлений весь комплекс суспільних, природничих і технічних наук [3, с. 75].

Такі протилежні погляди щодо розробки концепції Академії наук спонукали М.П.Василенка створити Академію наук не на базі УНТ, а як самостійну державну установу. Саме тому концепцію В.І.Вернадського було взято за основу при обговоренні законопроекту про Академію наук.

Комісія розпочала роботу 9 липня 1918 р. У вступному слові М.П.Василенко підкреслив, що створення Української Академії наук “діло державної ваги, і вирішити її не під силу приватньому товариству... Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби, щодо студювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена”. Тому він вважав, що “утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки” [3, с. 72].

Законопроект про заснування Української Академії наук був схвалений Радою Міністрів і затверджений гетьманом П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. При підготовці Статуту Академії Комісія провела значну роботу з вивчення та порівняння статутів існуючих академій наук [8, с.12-13].

Згідно Статуту, в Академії були сформовані три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та відділ соціальних наук.

На історико-філологічному відділі відкрили 16 кафедр, які повинні були зосередити увагу на вивченні історії українського народу, граматики та історії української мови, української народної словесності, історії українського мистецтва, етнографії та історичної географії України, археології України, історії української церкви, історії Литви, класичної філології, слов'язнавства, візантології, історії всесвітньої літератури, філософії. Першими дійсними членами відділу були призначені заслужений проф. Харківського університету Д.І.Багалій, ординарний проф. Українського Київського державного університету А.Ю.Кримський, заслужений проф. Київської духовної академії М.І.Петров, проф. Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький (до речі, він перший представник західноукраїнської інтелігенції у складі дійсних членів створеної УАН).

Фізико-математичний відділ нараховував 20 кафедр, дослідження частини з яких були спрямовані на вирішення питань швидкого економічного та господарського відродження України. Першими дійсними

членами другого відділу були призначені ординарний академік Російської Академії наук В.І.Вернадський, проф. Київського політехнічного інституту С.П.Тимошенко та М.Ф.Кашенко, заслужений ординарний проф. Київського університету Св.Володимира П.А.Тутковський.

У відділі соціально-економічних наук з розряду юридичних наук було створено 9 кафедр і з розряду економічних наук – 11. Першими дійсними членами відділу були призначені ординарний проф. Київського українського державного університету М.І.Туган-Барановський, проф. Катеринославського університету Х.В.Тарановський, ординарний проф. Київського політехнічного інституту В.А.Косинський, член-секретар Комісії по розбору давніх актів О.І.Левицький [3, с. 166-167].

Окремим параграфом статуту регламентувалася кількість установ та постійних комісій. При Академії працювала Національна бібліотека, при Спільному зібранні – друкарня, Фотографічний інститут, постійна комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху, при відділі історико-філологічних наук планувалося мати 12 установ і постійних комісій, при відділі фізико-математичних наук – 19, при відділі соціально-економічних наук – 5 [1, с. 37].

Статутом встановлювався порядок обрання дійсних, позаштатних, почесних членів, членів розряду “класи українського красного письменства” та членів-кореспондентів. При цьому зазначалося, що дійсними та почесними (за виняткові заслуги) членами можуть бути обрані громадяни України, а також українські вчені Галичини, Буковини й Угорської Русі. Іноземці обиралися в академію кваліфікованою більшістю.

Датою початку діяльності Української Академії наук вважається 27 листопада 1918 р., коли у приміщенні Українського наукового товариства відбулися перші загальні збори, на яких таємним голосуванням було обрано Голову-президента Академії академіка В.І.Вернадського та Неодмінного секретаря академіка А.Ю.Кримського [3, с. 184-185]. Цього ж дня відбулися засідання фізико-математичного та соціально-економічного відділів УАН, де відповідно головами було обрано М.П.Кашенка та академіка І.Туган-Барановського. Час засідання історико-філософського відділу Академії було перенесено до приїзду в Київ академіка Д.І.Багалія.

12-16 грудня сформовано правління Академії, до складу якого ввійшли П.А.Тутковський (голова правління), А.Ю.Кримський, С.П.Тимошенко, Ф.В.Тарановський, О.І.Левицький та В.А.Косинський. До кінця 1918 р. відбулося декілька засідань усіх трьох відділів УАН, на яких розв’язувалися організаційні питання, зокрема визначалися комісії,

кошти на потреби відділів, розподілялися кафедри, призначалися директори інститутів.

Отже, незважаючи на важкі історичні умови, на перешкоди, які ставали на шляху розвитку української науки і українського відродження, створення Української Академії наук мало велике значення, стало дійсно епохальною подією в історії України початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Врублевський В.Г. До створення Української Академії наук // Український історичний журнал. – 1993. - № 1. – С. 29-39.
2. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) // Архіви України. – 1991. - № 5-6. – С. 34-38.
3. Історія Академії наук України 1918-1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 375 с.
4. Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. Загублені президенти (з історії Академії наук України). – К.: Знання України, 1991. – 48 с.
5. Кучер Р.В. Наукове товариство ім.Т.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 111 с.
6. Онопрієнко В.І. Академія наук України і Наукове товариство ім.Шевченка як центри українознавства // Вісник Академії наук України. – 1993. - № 12. – С. 51-52.
7. Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - № 3-4. – С. 3-14.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. - 414 с.
9. Романів О.М., Грицак Я.Й. НТШ: етапи діяльності // Вісник Академії наук Української РСР. – 1990. - № 3. – С. 69.
10. Тригубенко В. Прообраз Академії // Університетський вісник. – 1993. - № 2. – С. 3.

Таранон О.А.

(Переяслав-Хмельницький)

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І УКРАЇНІЗАЦІЯ: Внесок творчої інтелігенції у 1917-1920-х роках

Тернисті, а іноді й криваві стежки судилося пройти національній культурі України та її творцям на звивистих шляхах історичного розвитку. Заборона всього українського, національно-свідомого тяжіла над нашим народом впродовж віків. Періоди розвитку й піднесення змінюва-

лися тяжкими часами занепаду і руїни, а короткотривалі злети творчого відродження заступали чорні смуги переслідувань і забуття. Та не знищити пам'ять нації, не відняти її споконвічного прагнення до волі, самоствердження себе як народу через художню творчість. Яскравим прикладом розквіту національної культури можна вважати явище українського ренесансу 1920-х років, що своїм корінням сягало національно-державницьких ідей минулого, а їхні живучі паростки пробили кригу доби тоталітаризму і стали важливою складовою сучасної Української держави.

Сьогодні, коли в нашому суспільстві особливо гостро постали питання відродження і розвитку культури, збереження її найбільших досягнень, дуже важливо проаналізувати й використати історичний досвід 20-х років для уникнення їх сумних помилок в майбутньому. Автор даного огляду прагне висвітлити здобутки творчої інтелігенції в період українізації, паралельно розкрити складні політичні умови, в яких проходила її діяльність, а також на прикладі розвитку літератури, мистецтва республіки показати негативні рецедиви тоталітаризму в культурному житті.

Як відомо, одним із найважливіших явищ культурного та політичного життя України 20-х років була українізація, що стала визначальним етапом в утвердженні української національної ідеї та акумулятором бурхливого розвитку національної культури.

Партійна література 20-30-х років, як згодом і вся радянська історіографія, процес українізації висвітлювала через призму ленінської національної політики, курсу радянської влади щодо національного розвитку різних народів та їх культур. Досягнення в науці, літературі, мистецтві цього періоду пояснювалися виключно як великі звершення жовтневої революції і мудрості партійного керівництва. Нині погляд на цю проблему докорінно змінено. Передумовою національно-культурного відродження України був процес тривалої боротьби української інтелігенції за існування і розвиток нашої національної культури, яка включала в себе традицію культурницького подвижництва і досвід протистояння владі [7, с. 70].

Лютнева революція 1917 р. дала поштовх для розквіту національної культури, а українська державність, хоч і короткотривала, заклала їй міцний, фундамент, вивівши гноблену віками національну культуру України із напівлегального стану.

Українізація суспільно-політичного і культурного життя нації почалася саме за часів Української Народної Республіки. Цей період і слід вважати початком українського національного відродження, для

придушення якого новій більшовицькій владі знадобилося не одне десятиліття запеклої боротьби. Ініціатором і головним виконавцем ідеї національного відродження України стала найсвідоміша частина творчої інтелігенції. “Діячі літератури і мистецтва очолили громадський рух по створенню національної системи освіти, розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність, стали ініціаторами українізації преси і книговидавництва, організаторами руху за збереження історико-культурної спадщини українського народу, - зазначає дослідник цього процесу А.Б.Пономаренко. - Входячи до центральних і місцевих органів влади й управління, митці намагалися створити всі умови для вільного розвитку всіх галузей культури. Віддана праця представників художньої інтелігенції на культурній ниві за часів Центральної Ради, ... створювала необхідний ґрунт для національно-державного будівництва” [11, с. 5]. В складних суспільно-політичних умовах вирішувалися проблеми державного і національно-культурного будівництва України в пореволюційний час. Проте саме “цей короткий трагічний період був потужним каталізатором суспільно-громадського і мистецького потенціалу республіки”, коли розкрилися “не лише життєдайні джерела для розвою української культури, а й спроби накреслення суто європейських шляхів поступу” [6, с. 6], - зазначається в одному з сучасних досліджень.

За часів УНР створено цілий ряд художньо-мистецьких, освітніх інституцій, які аж ніяк не передбачали руйнації старих установ, зберігаючи в такий спосіб традиційну спадкоємність культурного процесу. За ініціативою видатних українських художників О.О.Мурашка, Ф.Г.Кричевського, М.Г.Бурачека і Г.І.Нарбути 1917 р. створено Академію мистецтв. Завдяки зусиллям всесвітньовідомих вчених В.Вернадського, А.Кримського та С.Єфремова засновано Українську Академію наук. Весною 1917 р. було засновано Комітет українського національного театру та Установчі збори товариства. Поряд з існуючими старими театральними трупамі М.Садовського, К.Саксаганського, Л.Сабініна та інших відкриваються Національний (згодом Народний) театр, “Молодий театр” та Державний драматичний [6, с. 8-9]. Значне піднесення спостерігається в музичній та літературній творчості.

Отож, проголошена партією на XII з’їзді РКП(б) 1923 р. політика коренізації (в Україні – українізації) фактично була вимушеним продовженням розпочатого в 1917 р. силами української інтелігенції процесу відродження. Українізація, впроваджена більшовиками України як тактика зближення з українським народом, зустрілася, за словами Всеволода Голубничого, “з буйним процесом українського національ-

ного ренесансу, що йшов знизу вгору” [3, с. 189]. Я.Р. Дашкевич справедливо вважає більшовицьку політику українізації її тактичним маневром радянської влади [4, с. 56]. На той час нова влада просто була не в змозі зупинити бурхливий розвиток культури, викликаного величезним піднесенням національної свідомості українського народу періоду УНР. Як зазначав відомий український письменник і громадський діяч того часу М. Хвильовий, “українізація - результат незламної волі нації 30 мільйонів” [4, с. 61]. І не рахуватися з цим чинником влада не могла. Тому головним і першочерговим завданням більшовиків стало прагнення спрямувати національно-культурний рух у потрібне їм русло. Під офіційними гаслами “українізації” фактично вівся планомірний наступ бюрократично-тоталітарної влади, яка поступово намагалася поставити під свій контроль не тільки суспільно-політичну сферу, а й культурно-громадське та наукове життя республіки. Це і політика так званих “обмежених репресій”, яка почала практикуватися уже з початку 1920-х років, і розпорядження 1918 р. Колегії народної освіти України місцевим радам про введення контролю над діяльністю театрів і кінематографів, й запровадження 1922 р. цензури для “державного політичного контролю над видавництвом і розповсюдженням друкованих творів” [9, с. 37, 365], а також безкінечна реорганізація освіти, наукових установ, мистецьких закладів тощо. Прикладом даного твердження може бути один із протоколів засідання Ради Народних Комісарів УСРР за 1925 р., де передбачався обов’язковий український переклад текстів усіх закордонних і випущених в СРСР кінофільмів. Але до цього зовні явного заходу українізації кінематографа додається вказівка, що примушує задуматися про ширість його дійсних намірів: “Виконання цієї постанови покласти на Народній Комісаріат Освіти УСРР, встановивши, що без відома Наркомосвіти УСРР жодна кінофільма не мусить бути випущеною” [13, ф. Р.-413, оп. 1, спр. 236, арк. 156].

Проте, незважаючи на всі складності і суперечності державної політики, офіційна українізація посприяла розвитку нових, оригінальних явищ в літературі та мистецтві. Певна стабілізація політичного і суспільного життя значно активізувала діяльність інтелігенції, придушеної і пригніченої в часи т.зв. громадянської війни. Незважаючи на нестабільність державного курсу щодо українізації, свідомою частиною інтелігенції намагалася послідовно проводити роботу по національному відродженню України. Ставлення цієї частини суспільства до процесу українізації можна передати словами українського скульптора і художника І.М. Гончара: “... це був наш святий обов’язок. Така боротьба

точилася скрізь не лише за становлення нашої рідної мови, а й за модерне національне мистецтво, театр і взагалі за всю нашу українську культуру” [2, с. 61]. Головною метою діяльності української творчої інтелігенції було прагнення вивести національну культуру з глухого закутку провінційності на широкий європейський шлях розвитку, піднести її до кращих зразків світового мистецтва, поставити Україну в один ряд з розвиненими західноєвропейськими країнами. На ювілейному вечорі 25-ї річниці своєї творчої діяльності М.Вороний проголосив таке завдання української інтелігенції: “Нехай наша нація, наш народ український увійде в ряди справді культурних народів, нехай сей народ буде високоморальний, гуманний, благородний і духовно красивий, нехай усі інші народи, дивлячись на нас, з почуттям високої пошани промовлятимуть слова “Україна”, “українці” [11, с. 40]. Ця ідея наскрізним лейтмотивом проходить в творчості кожного національно-свідомого митця 20-х років. Завдання, які поставило перед собою творче покоління періоду українізації, досить чітко були окреслені в ході дискусій про шляхи культурного будівництва в Україні. Особливо плідним з цього погляду був 1925 рік. Так, 24 травня з ініціативи культкомісії місцевкому УАН відбувся диспут про “Шляхи розвитку сучасної української літератури” [15, с. 82, 84-85], 1 листопада - обговорення “Шляхи розвитку української літературної мови” [5, с. 101-102], а 6 грудня - театральний диспут [12, с. 95-96]. Під час таких дебатів висувалися найрізноманітніші думки і пропозиції, вказувалися альтернативні шляхи подальшого культурного розвитку України. У 20-ті роки існувало безліч підходів до творчості: від принципу орієнтації на кращі зразки світового мистецтва до абсолютного заперечення і відкидання “буржуазної” спадщини минулого. В залежності від цих принципів і визначалися напрямки мистецького процесу.

Тогочасний історик літератури М.Яшек з приводу літературної дискусії відзначав таке: “Вказана дискусія не є явищем випадковим; вона є цілком закономірною в історично-культурному процесі. Такі дискусії є усвідомленням певної історичної доби та її завдань”. Автор вважав, що “в своїй сумі дискусія - це спроба прогнозу наступних років, відчуження українського Ренесансу” [16, с. 475, 476].

Висунуте в ході літературної дискусії гасло М.Хвильового про орієнтацію української культури на Західну Європу знайшло підтримку серед літературно-мистецької громадськості. Зарубіжний дослідник української літератури ХХ ст. М.Ласло-Куцок доводить синхронний зв'язок літературного процесу України 20-х - початку 30-х років з “реалістичною традицією західної літератури”, вказує на спробу відомих

письменників П.Тичини, М.Рильського, М.Зерова, М.Бажана, З.Підмогильного та ін. “використати певний досвід світової літератури, знайти дорогу до його синтезу з досвідом рідної літератури, до його освіження, оновлення у відповідності з літературним смаком, з естетичною і суспільною свідомістю нової доби” [10, с. 8, 142].

Звертається до західної класики і український театр 20-х років. Постановки драматичних творів Шекспіра, Гюго, Шіллера, Меріме, Лопе де Вега в Народному театрі, театрах ім.І.Франка та ім.М.Заньковецької, “Березілі” стали яскравою сторінкою театрального життя того часу і зробили “вагомий внесок українського театру в історію сценічного втілення західної класики” [14, с. 138]. Одним із найсміливіших експериментаторів театрального дійства по праву вважався талановитий актор і режисер, керівник театру “Березіль” Лесь Курбас, який в далекі 20-ті був лідером українського театру. Вироблені ним нові сценічні форми, театральна стилістика залишили глибокий слід у театральному мистецтві.

У досліджуваній період спостерігається пошкваллення й серед художніх сил України. Про розмах художньої творчості свідчить цілий ряд виставок, котрі проходили, починаючи з 1921 р., у різних містах республіки. Так, у Всеукраїнській ювілейній виставці “10 років Жовтня”, проведеної в 1927 р. в Харкові, Києві і Одесі, брало участь понад 200 учасників, які представили близько 1,5 тисячі картин. Відбулися й виставки окремих художніх організацій (АРМУ, АХЧУ) в 1925 і 1927 р. [1, с. 58].

Особливим авторитетом у 20-ті роки користувались окремі мистецькі школи, створені талановитими художниками. Як відомо, одним з яскравих явищ національно-культурних тенденцій в пореволюційному мистецтві була кіївська школа Г.Нарбута (1918-1920 рр.), котра поклала блискучий початок розвитку української графіки і була широко відомою за межами України. Її представники працювали як в російській графіці (Кирнарський, Хижняк та ін.), так і за кордоном (Р.Лісовський та ін.). В галузі конструктивного театрального оформлення 20-х років найбільш значною була школа В.Меллера, яка дала таких талановитих учнів, як Шкляєв, Курочка-Армашевський, Стеценко, Симашкевич та ін. У 1923-1924 рр. у Київському художньому інституті діяла майстерня художнього оформлення під керівництвом В.Кричевського. Та, мабуть, найбільш помітне місце в українському мистецтві 20-х років займала школа М.Бойчука, яка засвідчувала виразні й оригінальні українські національні тенденції в мистецтві. Вплив “бойчукізму” мав свої прояви в живопису, графіці, кераміці, скульптурі, текстилі. Йдучи самостійним національним

шляхом, школа поєднувала візантійський монументалізм та іконописні традиції [1, с. 61-65], що викликало неоднозначні оцінки сучасників. Пізніше, в період повного утвердження тоталітарної системи орієнтація діячів літератури і мистецтва на Захід, їх спроби вивести українське мистецтво на рівень кращих зразків світової творчості розцінювались виключно як прояв “буржуазного націоналізму”. Вислови “бойчукізм”, “хвильовізм”, “шумськізм” набувають значення політичних ярликів. Геніального Леся Курбаса за присудом партійної номенклатури було проголошено “злим генієм театру” і репресовано [13, ф. 2605, оп. 4, спр. 192, арк. 228].

Загалом, зростання творчості відродженого народу знайшло своє вираження у таких громадсько-культурних явищах: по-перше, у різнобарвності літературного процесу, який займав уже своєрідне місце у світовій літературі, представниками якого були М.Хвильовий, М.Зеров, М.Івченко, Б.Антоненко-Давидович та багато інших; по-друге, у широкій та плідній науково-дослідній діяльності Всеукраїнської Академії наук, кращі представники якої були відомі широкій науковій громадськості світу. В цей час активно розвивається мовознавча, літературознавча, історична, філософська та інші науки; відкриваються нові науково-дослідні установи; по-третє, у великих досягненнях у галузях образотворчого мистецтва, в драматургії і театрі; по-четверте, в організації видавничої справи, створення державних (ДВУ, вид-во ВУАН) та кооперативних видавництв (“Рух”, “Книгоспілка” та ін.); по-п’яте, у формуванні швидкими темпами молодого українського покоління спеціалістів для всіх галузей суспільної діяльності, в тому числі для науки і культури [8, с. 156].

Як бачимо, творча інтелігенція зіграла вирішальну роль в українізації 20-х років, була носієм державницьких ідей, патріотом національного відродження, короткотривалого в часі, але глибоко духовного, орієнтованого на кращі цивілізаційні зразки, явища суспільного життя.

Джерела та література

1. Врона І. Пути современного украинского искусства // Революция и культура. – 1928. - № 4. – С. 71-79.
2. Гончар І. Спогади // Пам’ятки України. - 1991. - № 3. - С. 56-72.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993. - 288 с.
4. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. - № 8. - С. 56-63.

5. Диспут. Шляхи розвитку української літературної мови // Життя й революція. - 1925. - № 10. - С. 101-102.
6. Історія української музики: В 6 т. - К.: Наукова думка, 1992. - Т. 4. - 724 с.
7. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К.: Глобус, 1992. - 176 с.
8. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. - К.: Смолоскип, 1995. - 176 с.
9. Культурная жизнь в СССР. 1917-1927. - М.: Наука, 1975. - 365 с.
10. Ласло-Куцок М. Шукання форми. Нариси з української літератури ХХ століття. - Бухарест: Вид-во Критеріон, 1980. - 428 с.
11. Пономаренко А.Б. Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. - квітень 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 1995. 18 с.
12. Театральний диспут // Життя й революція. - 1925. - № 12. - С. 95-96.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. Р-413, оп.1.
14. Чечель Н. Українське театральне відродження. - К., 1993. - С. 138-150.
15. Шляхи розвитку сучасної літератури: Диспут 24 травня 1925 р. // Життя й революція. - 1925. - № 5. - С. 84-85.
16. Яшек М. Літературна дискусія (1925-27 рр.): Бібліографічний дослід. - Б/м., б/р. - С.475-476.

*Ротар Н.Ю.
(Чернівці)*

ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ДЕРУСИФІКАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1917-1920 рр.

Перші університети на Наддніпрянській Україні були відкриті у Харкові у 1805 р. та Києві у 1834 р. Будучи російськомовними вони все ж як заклади освіти відігравали помітну роль у згуртуванні українських національних сил. З їх стін вийшли видатні діячі української науки і культури: І.Срезневський, О.Потебня, М.Лисенко, М.Старицький та ін.

На початок революційних подій 1917 р. в Україні діяло 27 вузів, у яких навчалось 35,2 тис. студентів [22, с. 325]: три університети - Київський, Харківський та Одеський; три технічні вузи - Київський політехнічний, Харківський технологічний і Катеринославський гірничий інститут; Харківський ветеринарний інститут; два комерційні інституту у Києві та Харкові; дві консерваторії - Київська й Одеська; сім вищих жіночих навчальних

закладів в університетських містах, Ніжинський історико-філологічний інститут та інші. За основу організаційної будови вузів бралась структура західноєвропейських університетів, особливо німецьких. Ідеологічно вища школа в Україні попри її практично-утилітарні функції розглядалася царським урядом як форпост російського монархізму на окраїнах імперії. Вимоги національно свідомої частини інтелігенції щодо запровадження української мови як викладової в університетах розглядалися як сепаратистські і жорстко придушувалися впродовж багатьох десятиліть [16, с. 8].

І все ж на початок ХХ ст. українське студентство Київського, Одеського та Харківського університетів виступало з вимогою введення в загальний курс навчання предметів українознавства. Ради університетів залишалися байдужими до цих вимог. Лише окремі ентузіасти з професорсько-викладацького складу започаткували роботу курсів українознавства. У Харківському університеті їх вів проф. М.Сумцов, у Новоросійському - приват-доцент О.Грушевський, а у Київському - проф. А.Лобода [1, с. 7 - 8; 7, с. 45]. Але із закінченням революційних подій 1905-1907 рр. у Росії та наступом реакції в усіх сферах суспільного життя курси припинили свою діяльність.

Проблему започаткування вищої освіти на національному ґрунті можна було кардинально вирішити тільки шляхом політичного усамостійнення нації та здобуття нею незалежності. Умови для цього склалися в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Перші спроби перетворень у вищих навчальних закладах України були зроблені одразу після російської Лютневої революції 1917 р. Вже 21 березня 1917 р. М.Грушевський звернувся із заявою "До українців професорів і преподавателів вищих шкіл", в якій обґрунтовував необхідність реформ у вищій школі. У зверненні зокрема зазначалося, що "...рахуючися із обставинами переходного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не менш мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої й середньої, а й вищої школи на Українській Землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму" [8, с. 196]. Отже, розуміючи труднощі на шляху перетворень університетської освіти, М.Грушевський запропонував перший крок, спрямований на об'єднання національних викладацьких сил у стінах вузів, що знаходилися на території України.

Для цього, як також з метою вироблення шляхів та напрямів дерусифікації існуючих вузів усі бажаючі як з числа професорсько-викладацького

складу, так і з числа студентства запрошувалися до участі у роботі Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. Щоб залучити до творчої роботи якнайбільшу кількість зацікавлених людей, оголошення про з'їзд було надруковано в пресі [5. - 1917. - № 2]. З'їзд відбувся 5-6 квітня 1917 р. у Києві. На ньому працювала секція з питань вищої школи. Вироблені пропозиції лягли в основу резолюцій з'їзду, однак на відміну від ухвал з інших ланок освіти вони мали більш декларативний характер. Реально втіленими у життя могли бути постанови про заснування секції вищої школи при Українському Науковому Товаристві й введення в університетах додаткових лекційних курсів з історії української етнографії, історії української науки та народної творчості [5. - 1917. - № 5]. Комісія з питань вищої школи запропонувала також організувати спеціальну підготовку викладацьких кадрів для переходу на викладання українською мовою, а для забезпечення дослідницької роботи пропонувалося створити відділи "Україніки" при бібліотеках та архівних фондах [28, ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 43].

Окрім загального процесу дерусифікації вузів, університети повинні були докорінно змінити систему наукової роботи. В царські часи наукові установи створювалися з упередженням завданням по обґрунтуванню певних ідей чи політичних схем. У новій Українській державі, на думку професора О. Грушевського, для створення ґрунтовних науково-дослідницьких праць у стінах університетів потрібна була повна свобода наукових пошуків [10, с. 128].

Отже, перед органами нової влади України стояли завдання оновлення змісту навчання й виявленню нових напрямів наукових досліджень у системі вищої освіти. Це впливало з нових політичних та соціально-економічних обставин, в яких відроджувалася Українська держава.

На практиці здійснити дерусифікацію існуючих вищих навчальних закладів було нелегко. По-перше, опір впровадженню цих процесів чинив "весь культурний шар (прошарок. – Н.Р.) неукраїнський, що вимагав збереження російських вищих шкіл незайманими" [30, с. 41]. По-друге, у вищій школі зосереджувалася найбільш привілейована частина інтелігенції з високим соціальним статусом у дореволюційному суспільстві. У плані національної приналежності серед викладачів університетів, інститутів та вищих курсів досить великий відсоток склали росіяни та зрусифіковані елементи. Характер їх політичних уподобань був різнобарвним. Більшість із них прихильно поставилася до демократичних перетворень у суспільстві, вітала демократичні зрушення у вищій школі, але не була готова сприйняти ідею її дерусифікації. Яскраво про це свідчать резолюції з'їзду вищих навчаль-

них закладів України, в роботі якого брали участь представники вчених рад університету св.Володимира, Новоросійського університету, Київської духовної академії, Київського політехнічного та Ніжинського історико-філологічного інститутів. З'їзд прийняв ухвалу проти запровадження в навчальний процес українознавчих лекційних курсів, які рекомендувалися Міністерством народної освіти. Формально аргументуючи своє негативне ставлення до дерусифікації вузів, вони посилалися на надання їм автономних прав щодо організації навчального процесу. Закон про розширення університетської автономії був прийнятий Тимчасовим урядом Росії в липні 1917 р. і поширював свою дію на університети України. Спираючись на цей закон, з'їзд відзначив, що, оскільки питання внутрішнього устрою та навчального процесу тепер можуть розв'язуватися радами вузів, то справа створення кафедр української історії, мови та літератури знаходиться виключно в їх компетенції і залежить від ухвали ради вузу. Ще виразніше завуальовані русофільські настрої учасників з'їзду щодо національно-демократичних перетворень у вищій школі прозвучали в окремії "Резолюції про українізацію університету Св.Володимира". В ній відзначалося, що українство має забезпечити свої потреби у вищій освіті шляхом відкриття власних університетів [29, ф. 111, оп. 3, спр. 3997, арк. 7, 8].

Найбільш активно проти процесів дерусифікації виступила професура Київського університету св.Володимира. За оцінкою М.Семчишина, "...він був твердиною російських україножерних елементів і не признавав української мови взагалі, вважаючи її за "штучну" [23, с. 411]. В.Винниченко вчену раду університету називав чорносотенною [2, с. 326]. Варто відзначити, що на фоні русофільських настроїв і позицій університетської професури відроджувалася діяльність українських студентських громад у Київському, Харківському та Новоросійському університетах, які вперше заявили про себе ще у 1905-1907 рр.

Особливо загострений характер мав конфлікт між студентством, яке домагалось перетворень на національному ґрунті, та тією частиною професорсько-викладацького складу, що не бажала будь-яких змін, у Київському університеті св.Володимира. Налякана студентськими вимогами та політичними подіями в Україні, професура університету в червні 1917 р. звернулася до Тимчасового уряду Росії з доповідною запискою, в якій зазначалося: "Історичні племенні особливості Малоросії, що протягом тривалого часу жила окремих від решти Росії життям, цілком виправдовують той культурний рух, який відомий під назвою українофільства... Але від прагнення до культурної самостійності Малоросії

та від питання про її обласне самоуправління слід чітко відрізнити український політичний сепаратизм, тобто прагнення до утворення української держави, що перебувала б з рештою Росії лише в договірних відносинах або, можливо, навіть зовсім з нею не зв'язаної" [15. - 1917. - 27 лип.]. Тобто, професорський склад університету св.Володимира водночас не погоджувався з колишнього царською політикою заборони української науки і культури, але водночас заперечував можливість вищої освіти на національному ґрунті. Зрозуміло, що така невизначеність стояла на перешкоді рішучих дій національно-демократичних сил в галузі освіти.

З початком нового 1917-1918 навчального року Тимчасовий уряд Росії законом від 19 вересня 1917 р. дозволив відкрити в Київському університеті св.Володимира чотири кафедри українознавства, а саме: української мови, української літератури та історії України - на історико-філологічному факультеті і кафедри історії західноруського права - на юридичному факультеті. Викладання на цих кафедрах мало вестися українською мовою. Для укомплектування кафедр українознавства були встановлені окремі штатні посади ординарних (штатних) та екстраординарних (позаштатних, погодинних) професорів. Але уряд не виділив потрібних сум для фінансування новостворених кафедр [13, с. 316]. Реакційне керівництво університету, яке стояло на русифікаторських позиціях, гальмувало перехід до реальної роботи кафедр українознавства. Тільки 18 листопада 1917 р. рада університету оголосила конкурс на ці кафедри, підсумки якого були підведені аж навесні 1918 р. У зв'язку з цим цілий навчальний рік кафедра західноруського права на юридичному факультеті залишалася без лектора, а на українознавчих кафедрах історичного факультету працювало лише по одному викладачу [28, ф. 2582, оп. 1, спр. 15, арк. 73].

Такий стан справ з викладанням предметів українознавства та загальним антиукраїнським настроєм професорсько-викладацького складу викликали протест української студентської громади університету. 31 березня 1918 р. загальні збори студентів університету св.Володимира прийняли резолюцію з вимогами негайної дерусифікації вузу. У ній, зокрема, зазначалося, що українське студентство "не дозволить гальмувати цю справу ніяким організаціям" [3. - 1918. - 4 квіт.]. І це було відображенням настроїв української свідомої молоді, активність якої зростала на хвилі революційних подій. Але майже ніяких демократичних змін в структурі навчального процесу не відбулося. Тільки після тривалих вимог студентів через комісію студентських старост рада університету

винесла на обговорення факультетських зібрань питання про скасування так званого мінімуму іспитів, необхідного для переведення на наступний курс. Замість нього з 1918 р. запроваджувалася певна послідовність складання іспитів та виконання практичних занять, яка вироблялася факультетами та затверджувалася радою університету [13, с. 317].

Загалом, робота Київського університету впродовж 1917-1920 рр. не зазнала значних змін порівняно з дореволюційним періодом, що пояснювалося сильними інерційними русофільськими настроями керівництва та професорсько-викладацького складу університету.

З початком революційних подій українська інтелігенція Харківського університету в березні 1917 р. поставила питання про введення до навчального плану університету обов'язкових для вивчення предметів українознавства. Так, професори Д.Зеленін, І.Ендзелін, С.Кульбакін та М.Сумцов надіслали до ради історико-філологічного факультету заяву, в якій зазначалося: "В цей час, коли вільний розвиток науки не зустрічає більше перепон з боку державної влади, ми вважаємо вчасним та негайним запропонувати факультетові вжити заходів про затвердження при історико-філологічному факультеті Харківського університету кафедри по українській філології (мові, літературі та етнографії) та кафедри історії українського народу" [20. - 1917. - 8 квіт.; 6. - 1917. - 23 квіт.]. Однак практичне розв'язання проблем, що порушувалися у цій заяві, гальмувалося аж до осені 1918 р. Це пояснювалося ускладненням політичної ситуації у Харкові, наявністю тут з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. українського більшовицького центру. Рада Харківського університету не бажала звертатися за будь-якою допомогою до більшовицького уряду, оскільки це, на думку професорсько-викладацького складу, призвело б до втрати університетом прав автономії [4. - 1918. - 23 січ.]. Пізніше за наказом гетьманського Міністерства народної освіти від 28 вересня 1918 р. у Харківському університеті відкрилися чотири кафедри з вивчення історії України, української мови та літератури, західноруського права [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 4; 11. - 1918. - 5 жовт.].

Вороже до ідеї дерусифікації вузів поставилося й керівництво Новоросійського (Одеського) університету. За спогадами М.Грушевського, рада Одеського університету повернула лист Генерального секретаря освіти, посилаючись на "нерозуміння мови, котрою він писаний" [9, с. 121]. Небажання будь-яких перетворень на національному ґрунті в Одеському університеті проявилось у факті заяви про свою відставку ректора О.Білімовича. Він мотивував цей крок неухважним ставленням

Міністерства народної освіти до університетських проблем та примусовим призначенням згори професорських стипендіантів [18. - 1918. - 11 жовт.]. Однак насправді він не бажав проводити дерусифікацію університету та не вірив у її успіх. Певну спробу запровадження української мови у місцеві вузи зробив у березні 1917 р. проф. Одеського університету М.Ланге. Він разом з іншими викладачами вищих та середніх шкіл міста організував при університеті Народний університет, завданням якого було поширювати наукові знання в українському середовищі краю [14, с. 86].

Уряд Центральної Ради, кинувши всі сили та фінансові засоби на дерусифікацію початкової школи, не маючи змоги подолати опір русофільських настроїв в університетах, змушений був обмежитися певною декларативністю в сфері університетської освіти.

Більш вагомими заходи в цій галузі здійснило Міністерство народної освіти гетьманського уряду. 16 вересня 1918 р. воно прийняло постанову "Про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України" [11. - 1918. - 17 верес.]. А 28 вересня того ж року законом Ради міністрів України науковцям надавалося право написання та захисту дисертацій на отримання вченого ступеня українською мовою у всіх вищих навчальних закладах держави [11. - 1918. - 5 жовт.]. Ці законодавчі акти мали принципове значення для перебудови діяльності колишніх російських університетів. З цього часу вони підпорядковувалися Українській державі, їм виділялися кошти з бюджету України для розвитку фундаментальних досліджень та запровадження в навчальний процес української мови. Відповідно створювалися дослідницькі групи з вивчення історії України, з впорядкування граматичних словників української мови та інших навчальних посібників.

Певний крок уперед був зроблений і по шляху демократизації вищої освіти. Під проводом Міністерства народної освіти проходила розробка нових умов вступу до університетів. Для цього була створена комісія з професорів вузів та представників міністерства. До її складу увійшли професори київських університетів Д.Граве, Ф.Лобода, Е.Спекторський, Ф.Сушицький, директор учительського інституту К.Щербина, директор учительської семінарії В.Дога, директор комерційної школи І.Козленко та працівники Міністерства народної освіти - Д.Ядченко, П.Холодний, М.Сімашневич, О.Дорошкевич та Г.Вілінський [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 379, арк. 23]. Працюючи з квітня по липень 1918 р., комісія розробила основні положення про вступ до університетів України [28, ф. 2201, оп.

1, спр. 379, арк. 2]. Їх принципова новизна полягала, по-перше, у наданні жіноцтву рівних з чоловіками можливостей у здобутті вищої освіти. По-друге, знімалися всі обмеження щодо національної приналежності абітурієнтів при вступі до вузу. Усуваючи дискримінаційні моменти дореволюційної системи освіти, “Правила...”, прийняті 15 липня 1918 р., встановлювали, що “до числа студентів університетів приймаються особи обох полів і без різниці національності...” [11. - 1918. - 6 серп.]. Потрете, випускникам усіх типів середніх шкіл шляхом доздачи певної кількості іспитів надавалися рівні з випускниками гімназій права у здобутті вищої освіти. Таким чином, робота по дерусифікації університетів проводилася у контексті демократизації різних сторін функціонування вищої освіти.

Важливим чинником розгортання роботи університетів у складних нестабільних політичних умовах стала фінансова підтримка з боку урядових структур. Рада Міністрів уряду гетьмана П. Скоропадського в липні 1918 р. виділила кошти на завершення будівництва приміщення бібліотеки університету св.Володимира [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 4]. В листопаді 1918 р. вона ухвалила постанову про асигнування 75,5 тис.крб. на ремонт головного корпусу Новоросійського (Одеського) університету [11. - 1918. - 2 листоп.]. Міністерству освіти виділялися додаткові кошти, що йшли на підвищення заробітної плати професорсько-викладацького складу та службовців університету. В зв’язку з необхідністю компенсації втрат, яких вони зазнали внаслідок інфляційних процесів, Рада Міністрів впорядкувала штатні розклади та оклади і надала відповідні фінансові ресурси [11. - 1918. - 31 жовт.]. В цілому на утримання державних університетів у 1918 р. виділялося 8522720 крб. [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 282, арк. 7 звор.].

Директорія УНР також займалася проблемою дерусифікації колишніх російських університетів. Міністерська комісія у справах вищої школи 18 січня 1919 р. прийняла ухвалу про перезатвердження штатів Київського, Харківського та Новоросійського університетів. Під час цього заходу малось на увазі “увільнити преступні, злочинні елементи” [28, ф. 2582, оп. 1, спр. 173, арк. 4; спр. 179, арк. 21, 25, 33]. Це мало, на думку членів комісії, відкрити шлях до викладання в університетах національно свідомим українським ученим та обдарованій українській молоді. Для здійснення цих планів 24 січня 1919 р. при Міністерстві народної освіти була утворена “Комісія по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій”. У ній працювали представники від Української Академії Наук, Українського Наукового товариства, Української Академії Мистецтв,

Української Педагогічної Академії та всіх вузів Києва. Комісію очолив П.Холодний [28, ф. 2582, оп. 1, спр. 173, арк. 15].

Деяко жорсткими були дії Директорії УНР щодо студентського загалу вузів України. Так, у грудні 1918 р. за її наказом було заарештовано майже 150 студентів за несення ними військової служби в гетьманських збройних силах [Підрах. за: 28, ф. 2582, оп. 1, спр. 177, арк. 4, 15 - 19]. Розуміючи невідповідність такого акту демократичній суті УНР, відомий організатор української національної освіти П.Холодний особисто поручився за значне число юнаків - колишніх студентів вузів. Таку ж відповідальність взяли на себе й деякі інші професори та викладачі вузів Києва. У результаті Директорія УНР постановила звільнити затриманих студентів за умови наявності відповідних довідок з місця навчання [28, ф. 2582, оп. 1, спр. 177, арк. 1, 20, 24].

Таким чином, міністерства народної освіти українських урядів намагалися започаткувати процеси дерусифікації та демократизації у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах, подолати гальмуючу функцію русофільських елементів та настроїв. Ця справа не могла владнатися відразу. Вона потребувала зусиль як з боку держави й громадських організацій, так і змін у соціокультурній спрямованості інтелігенції України.

У період 1917-1920 рр. в Україні існувала мережа навчальних закладів політехнічного напрямку, що сформувалася в дореволюційний період. Найбільш значними серед них були Київський та Харківський політехнічні інститути. Тому перші українські уряди зосередили свою увагу саме на цих вузах. Концептуальний підхід до проблем вищої технічної освіти розробив відомий український учений та державотворець М.Грушевський. Зважаючи на занепад технічної освіти, він пропонував "...асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухала кілька років або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні й до інших країн), аби докінчити там свою технічну підготовку, працювати в кабінетах, у лабораторіях і на факультетах і стати в рівень з сучасним станом науки і техніки" [8, с. 29 - 30]. Щодо розвитку політехнічної освіти в Україні, то планувалось створити вузи технічної орієнтації в усіх губернських центрах. Грунтовна фахова підготовка спеціалістів повинна була доповнюватися вивченням широкого кола гуманітарних курсів, що мало сформувати інтелігентну людину новітнього типу.

Втілення ідей М.Грушевського в життя у 1917-1920 рр. сконцентрувалося на введенні в навчальний процес предметів українознавства та відкритті народних університетів-політехнікумів при існуючих політехнічних інститутах. У березні 1918 р. при Київському політехнічному інституті був відкритий народний університет-політехнікум у складі електротехнічного та кораблебудівного факультетів. У ньому викладали такі відомі професори київських вузів, як Б.Кістяківський, В.Карпенко, П.Кованько, В.Зеньківський, Л.Яснопільський, К.Воблий та інші. Розробляючи основні напрями діяльності політехнікуму, Б.Кістяківський зазначав, що основним завданням новоствореної освітньої установи є поширення технічної освіти серед населення України, що стане запорукою підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 333, арк. 5, 49]. 17 вересня 1918 р. постановою Ради Міністрів при Київському політехнічному інституті був відкритий електротехнічний факультет, який готував інженерів для промислових підприємств [11. - 1918. - 17 верес.].

Налагодження діяльності Харківського політехнічного інституту ускладнювалося швидким поперемінним переходом влади від більшовицьких сил до українських урядів і в зворотному напрямі. Під час гетьманського правління німецькі війська зайняли під лазарет теоретичний корпус, переобладнали на казарми аудиторії фізичного корпусу та гідравлічну лабораторію інженерного відділення. Ректор інституту І.Осипов неодноразово звертався до Міністерства освіти гетьманського уряду з проханнями про звільнення зайнятих приміщень. Однак німецькі війська не тільки не звільнили інститутських корпусів, а почали займати й професорські квартири [27, с. 38, 39]. Не допомогли в нормалізації навчального процесу й асигновані гетьманським урядом кошти в розмірі 938882 крб. [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 283, арк. 3 звор.]

Отож політехнічні інститути України до певної міри випадали із загального процесу перетворень у вищій освіті, що пояснювалося невеликою кількістю саме українських наукових сил у галузі політехнічної освіти. “Українство в сфері науки працювало передусім над мовою, історією, літературою, якими не вичерпується поле науки і в сотій степені”, - зазначає відомий український соціолог М.Шапалов [30, с. 40].

Невід’ємною складовою частиною європейської системи вищої освіти початку ХХ століття були суто жіночі вищі навчальні заклади. Вони діяли і в рамках Російської імперії. Їх розвиток у 1917-1920 рр. відбувся у двох основних напрямках. По-перше, поширювалося коло фахових дисциплін, що вивчалися на Вищих жіночих курсах Києва, Харкова й

Одесі. По-друге, створювалося підґрунтя для залучення жіноцтва до участі у науково-дослідних розробках.

Харківські Вищі жіночі курси, засновані у 1907 р. Товариством взаємодопомоги трудящих жінок, працювали у складі двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного. Виходячи з вимог та потреб часу, з 1917/1918 н.р. на курсах був відкритий правничий факультет, який готував жінок до роботи в юриспруденції. А з початком 1918/1919 н.р. фундатори курсів започаткували навчання на хімічному відділенні, яке відкрилося на фізико-математичному факультеті [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 375, арк. 4]. У 1917/1918 н.р. у цьому вузі навчалось майже 3 тис. слухачок, а з 1918 р. їх контингент поповнився представниками чоловічої статі, що було зумовлено високим рівнем викладання та підготовки спеціалістів на Харківських жіночих курсах [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 375, арк. 14]. Незважаючи на складну політичну ситуацію на Харківщині, певний вплив більшовицьких ідей на молодь, керівництво курсами здійснювало Міністерство народної освіти УНР з Києва. У серпні 1918 р. з дозволу Міністерства Харківські Вищі жіночі курси переіменовані на Харківський жіночий університет. На витрати, пов'язані з цією акцією, уряд П.Скоропадського асигнував 100 тис. крб. [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 375, арк. 8].

Окрім Харкова, Вищі жіночі курси діяли у Києві та Одесі. Всі вони працювали за єдиною програмою, наближеною за обсягом та змістом до університетського рівня. Однак якщо справа дерусифікації навчального процесу в університетах була хоча б розпочата, то Вищих жіночих курсів аналогічні процеси майже не торкнулися. Навіть у програмі навчання на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів предмети українознавства не рекомендувалися до вивчення [12]. Це пояснюється перевагою русофільських настроїв серед викладацького складу курсів, сформованого з професорів університетів, та соціальним складом курсисток.

Ще однією групою навчальних закладів, у яких жіноцтво мало змогу отримати вищу освіту, були жіночі медичні інститути та курси. Як й інші жіночі вузи, вони діяли в університетських містах. Система вищих жіночих медичних курсів в імперській Росії була запроваджена у 1909-1910 рр., переважно за приватною та громадською ініціативою. Під час Першої світової війни Київські та Харківські медичні курси, які підпорядковувалися міністерству охорони здоров'я, перетворилися на медичні інститути. Це було зроблено з метою спрямування навчального процесу у науково-експериментальне русло та підвищення фахового рівня випу-

скниць. Перетворення курсів на медичні інститути призвело також до збільшення кількості студентів у цих навчальних закладах. Якщо за сім років своєї роботи з 1910 р. по 1917 р. Харківські Вищі жіночі медичні курси, утворені Харківським медичним товариством, підготували майже 1000 лікарів, то у 1918-1919 академічному році на п'яти курсах Харківського медичного інституту навчалось 1896 студенток [Підрах. за: 28, ф. 2201, оп. 1, спр. 363, арк. 1 звор.]. Зазначимо, що жіночі медичні інститути не були державними освітніми установами, тому не мали права присвоювати медичні звання та вчені медичні ступені своїм працівникам. Але викладацький склад цих вузів був досить підготовлений. Так, в очолюваному С.Поповим Харківському медичному інституті працювали такі відомі в медичних колах науковці й викладачі, як М.Белоусов, Е.Лисицький, Р.Клирберг, П.Чейшвилі, К.Еленевський, Д.Гриньов, С.Якушевич, В.Зарубін, Г.Веляшко, Г.Прокоп'єв, І.Красуський, Д.Рожанський та інші [17, с. 3 - 9; 19, с.8 - 12]. Це дозволило раді інституту в серпні 1918 р. звернутися до Міністерства народної освіти УНР з проханням про надання інституту тих прав, які мали медичні факультети державних університетів [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 363, арк. 101]. Ця ініціатива Харківського медичного інституту дала поштовх розробці департаментом вищої школи відповідного законопроекту, що мав би уніфікувати вищу медичну освіту в державі [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 363, арк. 133].

Одеські Вищі жіночі медичні курси за програмою навчання були фактично наближені до інститутів, але юридично не мали цього статусу. Для набуття більш прогресивних організаційних форм, які б забезпечили відповідний рівень навчальної та наукової роботи на рівні вузу, рада курсів на чолі з А.Коршем розробила новий проект статуту цього навчального закладу. В ньому, зокрема, наголошувалось на необхідності створення на базі жіночих медичних курсів медичного інституту [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 373, арк. 16]. Розроблений статут та звіт про діяльність Одеських Вищих медичних жіночих курсів були надіслані до комісії у справах вищої школи. Комісія, розглянувши пропозиції, у вересні 1918 р. прийняла ухвалу про доцільність перетворення Одеських курсів на Одеський медичний інститут [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 373, арк. 30, 31].

Важливе місце в системі вищої жіночої освіти належало Київському Фребелівському інституту – одному з небагатьох на той час в Україні вищому педагогічному навчальному закладу. Інститут мав українське та єврейське відділення. Він діяв під проводом Фребелівського товариства, заснованого І.Сікорським та названого так на честь німецького педагога Ф.Фребеля. Українська педагогічна думка, ґрунтуючись на народних

традиціях виховання, одночасно запозичувала і творчо осмислювала зарубіжні новаторські ідеї. Зокрема, послідовники Ф.Фребеля в Україні синтетично розглядали проблему педагогічного виховання та педагогічної освіти, заснувавши народний дитячий садок, початкову школу та жіночий педагогічний інститут [24, с. 42; 25, с. 12]. Протягом 1917-1920 рр. в інституті працювали видатні українські теоретики та практики педагогічної освіти С.Русова, П.Петровський, О.Левицький, І.Стещенко, І.Огієнко, П.Холодний, О.Іконников, О.Черняхівський та М.Лавриненко. Тому не дивно, що саме Фребелівський інститут успішно здійснював українізацію навчального процесу, став центром з розробки україномовної методичної літератури та відкрив вечірні курси дошкільного виховання на українській національній основі [21. - 1917. - 21 квіт.].

Таким чином, мережа вищих жіночих навчальних закладів, діючи паралельно з університетами, фактично була залишком старого дискримінаційного підходу до проблеми жіночої освіти і потребувала більш рішучих реформаційних заходів з боку Міністерства народної освіти УНР у напрямку її демократизації та підвищення соціальної значущості.

В умовах воєнних дій загострилася потреба у спеціалістах з медично-фармацевтичною освітою. В Російській імперії з початком Першої світової війни була запроваджена мережа хіміко-фармацевтичних курсів при медичних факультетах вузів. Проте в Україні ця робота не отримала належних темпів. Такі курси діяли тільки при Одеських Вищих жіночих курсах. Хіміко-фармацевтичне відділення курсів готувало студентів до самостійної практичної та експериментально-пошукової роботи на підприємствах і в науково-дослідних закладах [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 374, арк. 31]. Основна увага приділялася практичній підготовці. Диплом провізора з вищою освітою отримували тільки ті студенти, які після чотирирічного навчання пропрацювали один рік на підприємстві фармацевтичної галузі чи в аптеці [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 374, арк. 37]. Підготовка провізорів-фармацевтів велася і в Харківському приватному інституті М.Раснянського. Рівень підготовки, яка тривала три роки, був дещо нижчим, ніж на фармацевтичному відділенні Одеських Вищих жіночих курсів. Ця ситуація виникла тому, що до Харківського інституту приймалися особи з неповною гімназійною освітою. Адміністрація інституту намагалася допомогти студентам отримати водночас із фаховою також повну середню освіту, запроваджуючи поруч із спеціальними дисциплінами загальноосвітні [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 365, арк. 14 - 14 звор.]. Таким чином, підготовка спеціалістів-фармацевтів проводилася практично у двох навчальних закладах. Перший випуск дипломо-

ваних провізорів у кількості п'ятдесяти осіб відбувся у 1918 р., що було недостатнім для зростаючих потреб фармацевтичної промисловості [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 365, арк. 7].

Така ситуація з фаховою підготовкою спеціалістів-фармацевтів спонукала до спільної роботи Міністерство народної освіти та Міністерство охорони здоров'я України. Останнє у вересні 1918 р. розробило концепцію розвитку фармацевтичної освіти в Україні [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 376, арк. 5]. Для узгодження окремих питань у листопаді 1918 р. була скликана міжвідомча нарада, яка затвердила "Положення про фармацевтичну середню і вищу освіту" [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 376, арк. 17]. За "Положенням..." при всіх медичних факультетах університетів створювалися фармацевтичні відділи, навчання на яких мало тривати три роки. Виконанню поставлених перед медичними факультетами завдань сприяла постанова Ради Міністрів Української держави від 24 вересня 1918 р. про утворення при всіх університетах кафедр бактеріології [11. - 1918. - 3 жовт.]. Отже, розроблена у 1918 р. концепція створення та розвитку вищої фармацевтичної освіти спиралася на суспільно-економічні потреби держави, яка відстоювала свою незалежність і спрямовувалася на підвищення освітнього рівня спеціалістів-фармацевтів.

Упродовж 1917-1920 рр. в Україні працювало й ряд інших вищих навчальних закладів. Досить вагомий внесок у справу підготовки дипломованих юристів вніс Одеський міжнародний інститут, заснований у 1916 р. з приватної ініціативи Л.Верцинського. Навчання в інституті тривало чотири роки на юридичному та економічному відділеннях, які відповідно очолювали професори О.Федоров та Е.Щепкін [28, ф. 2201, оп. 1, спр. 358, арк. 8, 10]. Новий статут Одеського міжнародного інституту затверджено 29 квітня 1918 р. Зміни, що були внесені до нього, стосувалися перш за все запровадження у навчальний процес українознавчих лекційних курсів [26, с. 6 - 7].

Деякі зміни відбулися і в діяльності Київського комерційного інституту. Вже в лютому 1917 р. рада професорів затвердила план організації вищих комерційних курсів для демобілізованих з війська осіб, що мали певний базовий рівень освіти. Протягом першого семестру, який тривав з 10 листопада 1917 р. по 1 люте 1918 р., комерційну освіту на курсах набували 30 слухачів, з яких 13 осіб мали середню освіту, 17 - початкову. Статут курсів не обмежував вік слухачів, тому тут училися люди від 19 до 50 років [28, ф. 2581, оп. 1, спр. 184, арк. 8 - 10]. Започаткування подібних курсів при вищих навчальних закладах надавало змогу

забезпечувати як підготовку необхідних фахівців, так і надавання громадянам України ширших можливостей працевлаштування.

Таким чином, Центральна Рада, уряд гетьмана П. Скоропадського, Директорія УНР намагалися подолати опір адміністрацій вузів та вчених рад університетів, який вони чинили справі демократизації та дерусифікації вищої освіти. Враховуючи опір національно спрямованій політиці, що чинився професорсько-викладацьким складом та адміністрацією Київського, Харківського, Новоросійського університетів, молода Українська держава, не бажаючи загострення політичної ситуації у сфері освіти, пішла шляхом відкриття нових вищих навчальних закладів, діяльність яких базувалася на ідеях національної культури, свідомості та демократизму.

Політика українських національно-демократичних урядів у вузівській освіті спрямовувалася на вільний розвиток розмаїтих наукових напрямів, шкіл, тенденцій, що виявилось у збереженні дореволюційної мережі університетів та інститутів і відкритті Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів, Педагогічної Академії та Академії Мистецтв, підтримці приватної та громадської ініціативи у відкритті народних університетів та значної кількості інститутів. Головний сенс державного опікування вищою освітою у 1917-1920 рр. полягав у створенні умов її вільного саморозвитку, заснованого на змаганні різноманітних світоглядних орієнтацій та системних підходів.

Джерела та література

1. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы // Украинская жизнь. - 1912. - № 4. - С. 37 - 38;
2. Винниченко В. Відродження нації. - У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 року - К., 1990. - Ч. I. - 348 с.
3. Відродження.
4. Вільна громада.
5. Вісті з Української Центральної Ради.
6. Вістник Товариства "Просвіта" у Катеринославі.
7. Водотика С. Створення осередку українознавства в Одесі // Вістник АН України. - 1993. - № 2. - С. 45 - 47.
8. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992. - 278 с.
9. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1989. - № 9. - С. 108 - 149.
10. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // Літературно-науковий вісник. - 1918. - Т. 70. - С. 126 - 133.
11. Державний вістник.

12. Историко-филологическое отделение Высших женских курсов в Киеве. Обзорение преподавания на весеннее полугодие 1918. - К., 1918. - 16 с.
13. Історія Київського університету. - К., 1959. - 629 с.
14. Історія Одеського університету за 100 років. - К., 1968. - 423 с.
15. Киевский университет об украинском вопросе //Киевская мысль. - 1917. - № 182. - 27 липня.
16. Магочій П. Р. Національні культури і університетські катедри. Інавгураційна лекція 22-го жовтня 1980 р. - Торонто, 1980. - 23 с.
17. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Харьковском женском медицинском институте Харьковского медицинского общества, - Х., 1917. - 38 с.
18. Одесские новости.
19. Прозєкт сметы женского медицинского института Харьковского медицинского общества на 1918-19 академический год. - Х., 1918. - 24 с.
20. Рідне слово.
21. Робітнича газета.
22. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X - початок XX ст.). - К., 1991. - 381 с.
23. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К., 1993. - 550 с.
24. Тригубенко В.В. Педагогічний музей України вчора і сьогодні //Початкова школа. - 1995. - № 1. - С. 38-43.
25. Улюкаєва І. Початок відродження: Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів в роки УНР (1917-1919 рр.) //Дошкільне виховання. - 1994. - № 1. - С. 12-13.
26. Устав Одесского высшего международного института. - Одесса, 1918. - 15с.
27. Харьковский политехнический институт. История развития. 1885-1985. - Харків, 1985. - 223 с..
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
29. Центральний державний історичний архів, м.Київ.
30. Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1992. - 45 с.

УКРАЇНА В УМОВАХ СТАЛІНЩИНИ (1945-1953 рр.)

В Україні, як “невід’ємній складовій частині” тоталітарної імперії СРСР, у післявоєнний час панувала сталінщина, що наприкінці 40-х - на початку 50-х років досягла свого апогею. Республіка знаходилася у лещатах складних політичних, економічних, духовних, соціальних, моральних відносин. Українське суспільство перебувало під тяжким пресом тоталітарної ідеології.

Й. Сталін та його оточення велику увагу звертали на кількісне зростання державної партії, посилення ідеологічного впливу як у самій партії, так і в широких масах населення. В Україні 1950 р. чисельність КП(б)У - “одного з вірних і надійних загонів ВКП(б)” - становила близько 700 тис. членів [6, с. 257]. Однак переважну їх більшість становили не робітники (пролетарі) й колгоспники, а службовці. Всі досягнення українського народу промовці на ХУІ з’їзді КП(б)У, який було скликано лише 1949 р. - через 9 років після попереднього - приписувалися “мудрому керівництву великого вождя і вчителя” Й. Сталіна. Вже тоді починали вихваляти і його соратника М. Хрущова, який до грудня 1949 р. (за винятком періоду з березня по грудень 1947 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У був направлений Й. Сталіним на Україну Л. Каганович) очолював КП(б)У. З грудня 1949 р. по жовтень 1952 р. першим секретарем ЦК КП(б)У (надалі ЦК Компартії України) був Л. Мельников. М. Хрущов досить довго одночасно був також Головою Ради Міністрів УРСР, з грудня 1947 р. уряд України очолював Д. Коротченко. В Україні панував властивий тоталітаризмові крайній ступінь централізації управління зі столиці радянської імперії - Москви. Вибори до Верховної Ради Союзу РСР, місцевих рад, що відбувалися в Україні в 1946, 1947 й 1948 рр., не відбивали соціальних прагнень населення, нерідко викликали його невдоволення. Напередодні виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. робітник-залізничник станції Потоки А. А. Щербак, наприклад, у присутності групи робітників 11 січня 1946 р. висловився таким чином: “Де радянська влада ногою стане, то доброго там вже не буде. Наш уряд тільки й знає, що закликає робітників до змагання та ударництва, а робітнику нічого немає. Й від цих виборів нічого доброго не буде”. Про це повідомляв 31 січня 1946 р. М. Хрущову у спецдонесенні один з керівних працівників НКДБ Окружного транспортного відділу залізниць Донбасу полковник Хащин. У тому ж донесенні зазначалося, що дружина репресованого Г. Божий серед залізничників станції Дніпропетровськ

говорила: “Треба бойкотувати ці вибори, для чого вони потрібні. Якщо я буду голосувати, то усіх кандидатів повикреслюю і в бюлетень впишу, що голосую за хліб і за життя” [8, оп. 23, спр. 3880, арк. 8, 18].

Населення добре розуміло, в чиїх руках насправді знаходилася влада. Але за обрання кандидатів, які призначалися, як правило, за рознарядкою зверху, голосувало понад 99%, бо голосувати інакше - означало чинити “злочин” проти тоталітарної влади і підпасти під репресії.

В УРСР, як і в інших залежних від імперського центру республіках, керували соратники “вождя”-диктатора Й.Сталіна. Народу вони боялися. Одним із свідчень цього є лист М.Хрущова до Й.Сталіна, датований 31 грудня 1945 р. з проханням про роззосередження військ Прикарпатського та Львівського округів у селах, “вражених українсько-німецькими націоналістами як під час підготовки, так і в день проведення виборів до Верховної Ради СРСР” [8, оп. 23, спр. 3880, арк. 1].

Маріонеткове керівництво України, слухняно виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), ігнорувало специфічні національні особливості і настрої народу України, прагнення його до незалежності, достойного життя. “Ворогами” у післявоєнні роки були громадяни, які побували у німецькому полоні, “куркулі” із західних областей України, депортовані, а також ті, хто “класово перероджувався” на “внутрішніх ворогів”. Одним з принципів режиму Й.Сталіна був такий: той, хто сказав правду, повинен був загинути. Фабрикувалися різного роду “справи”. Так, 1947 р. проти О.Мешко, схопленої серед білого дня на Львівському майдані, було висунуто звинувачення у намірі терористичного замаху на М.Хрущова. Цей намір вона, начебто, мала здійснити вдвох із сестрою. Після кількомісячних допитів мужню жінку засудили до 10 років утримання у виправно-трудовах таборах [7]. Досить було констатації, що та чи інша людина “займається контрреволюційною діяльністю”. До 10 років позбавлення волі й 3 років поразки в правах 1948 р. було засуджено вибійника шахти ім. Артема І.Андропова за антирадянську агітацію, що виявлялася у співах під гармошку частівки про тяжку працю шахтарів і колгоспників [3. – 1992. – 4 лип.]. 1945-1955 рр. в 130 кварталі Святошинського лісництва відбувалося масове знищення людей [1. – 1991. – 31 жовт.]. Масовим було й депортування населення з України [2, с. 318].

М.Хрущов, говорячи у своїй промові на XX з’їзді КПРС про виселення зі своїх рідних місць цілих народів, повідомив, що українці уникли цієї долі тому, що їх було надто багато й нікуди було вислати. А то б він (Й.Сталін) і їх виселив [7, с. 152].

Однак, незважаючи на тотальну комуністичну пропаганду й агітацію, в західних областях України населення масово підтримувало ОУН-УПА, організовувало опір. Боротьба населення Західної України була спрямована проти сталінщини, яка спровокувала й підтримувала братовбивчу війну безправного українського народу. За 1945-1953 рр. за різного роду “антирадянські політичні злочини” в Україні було заарештовано 43379 осіб віком до 25 років, з них 36340 осіб - у західних областях. В 1946-1949 рр. у заслання було відправлено близько 500 тис. західних українців, десятки тисяч сімей. За даними МВС України, у 1944-1952 рр. з території західних та Ізмаїльської областей було примусово виселено у віддалені регіони Уралу та Сибіру 203662 особи, в т.ч. 182543 члени родин учасників “банд націоналістичного підпілля”, “бандпо-сібників”, 12 тис. 135 “куркулів та членів їх родин”, майже 9 тис. ієговістів та членів їх сімей. За даними Р.Конквеста, лише з 1938 до 1950 рр. у сталінських концтаборах загинуло 12 млн. чоловік, до яких ще треба додати щонайменше 1 млн. розстріляних. Як стало відомо останнім часом, більшість ув’язнених таборів ГУТАБу становили українці [9, с. 7-8]. Масовий терор у Союзі РСР замовчувався.

Після війни економіка України була, в основному, відбудована, особливо базова індустрія. У західних областях створена важка промисловість. Зроблено було багато, й успіхи насправді були разючими, але спрямованість результатів такої воїстину героїчної праці народу не на людину, не на задоволення її потреб позитивно оцінити не можна. Будь-які проблеми і труднощі, що виникали на виробництві, аварії пояснювалися начебто діями “саботажників” та “шкідників”, “ворогів”. Так, 1945 р. були засуджені машиніст станції “Київ-пасажирський” О.Одноралець, електрик К.Лісовський, 1946 р. - слюсар Р.Пугач, монтер І.Царенко, технік-рибовод Л.Ковальчук, кухар Й.Кошавка, сторож У.Гребенюк, 1948 р. - токар А.Марченко, 1949 р. - секретар-друкарка Л.Ковальська, прибиральниця Г.Музика-Заборська та інші. 1992 р. всі ці жертви репресій були реабілітовані [5]. Це тільки кілька прізвищ людей. Було ж їх репресовано тисячі й тисячі, безліч...

Набагато складнішим, ніж у промисловості, інших галузях народного господарства, було становище на селі. Здатність селянина бути хазяїном на землі не використовувалася зовсім. Навіть голови колгоспів в умовах адміністративно-командної системи не мали можливості проявляти ініціативу й брати на себе відповідальність. Для мільйонів колгоспників та їх дітей жорсткі насильницькі заходи, з допомогою яких в колгоспах післявоєнного часу забезпечувалися тотальна зерновикачка,

вилучення іншої сільськогосподарської продукції, оберталися тяжким лихом. Створений тоталітарним режимом штучний голод 1946-1947 рр. в Україні поглинув близько 1 млн. життів, в більшості - хліборобських.

Й.Сталін апологетично оцінював успіхи, нібито не помічаючи їх ціни, приховуючи помилки та провали в такій важливій галузі економіки, як сільське господарство. “Вождь народів”, повернувши селянство після війни до колгоспного стану, увів широке застосування примусової праці. Починаючи з 1946 р. на колгоспних зборах виносилися “громадські вирокі” тим, хто не виробляв мінімуму трудоднів. По липень 1950 р. в Україні було винесено понад 12 тис. таких “вироків”.

Після війни селяни працювали без вихідних увесь світловий день, їм заборонялося без дозволу виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, їхні присадибні ділянки урізали, обкладали надмірними податками, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Голови колгоспів фактично не обиралися, а призначалися партійно-державними органами без відома колгоспників. Незважаючи на опір, 1,5 млн. селянських господарств Західної України у повоєнні роки було колективізовано, примусово утворено 7 тис. колгоспів. Після укрупнення їх стало понад 800. Спротив колективізації, що продовжувався, було зломлено лише на початку 50-х років.

При вкрай низькому рівні заробітної плати, споживання й незадовільних житлових умовах більшості населення, злиденному пенсійному забезпеченні, поширеному до того ж лиш на меншість трударів, нееквівалентному затраченій праці розмірі доходів усіх категорій працівників, офіційна оцінка “добробуту” населення була високою. Знищивши й загнавши в табори ГУТАБу мільйони людей, Й.Сталін змусив більшість трудівників примиритися з мінімумом стабільності й благополуччя.

Після закінчення війни почало оновлюватися національно-культурне життя українського народу. Відбудовувалися й будувалися нові шкільні приміщення, помітною подією у культурному житті України, як республіки освічених людей, було відновлення роботи ряду університетів й відкриття Ужгородського університету. Відроджувалися установи Академії наук республіки. Одночасно влада намагалася шляхом чисток, моральних та фізичних репресій проти інтелігенції, яка безпосередньо впливала на формування свідомості населення, всього духовного розвитку України, спрямовувати її діяльність в потрібне Й.Сталіну, тоталітарній державі та партії русло, примушуючи творчу інтелігенцію покійно “співати під дудку” імперського центру. Якщо в народі віра у Й.Сталіна ґрунтувалася не на знанні його зловісної

діяльності, а на міфах про “турботливого батька народів”, то творча інтелігенція ці міфи творила, наповнюючи ідеологічним змістом.

У вищевладних партійних документах 1946-1951 рр. з питань літератури і мистецтва проявилася авторитарність думок і оцінок, грубе і некомпетентне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод.

Основним спрямуванням 12 найбільш значних постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, прийнятих в 1946-1951 рр., стала непримиренна боротьба проти схиляння “відсталого” частини радянської інтелігенції перед “розтлінною буржуазною культурою Заходу”.

Уся масово-політична робота компартійних організацій була спрямована на деформацію національної свідомості, було розгорнуто жорстку ідеологічну боротьбу проти всього національного, глобальні пошуки “українського націоналізму”.

За “чистою ідеологією” у вузах слідували парткоми. Політичне та ідеологічне виховання студентів, викладачів, наукових працівників вузів було “у центрі уваги” ЦК КП(б)У. У вузівських парторганізаціях України в перші післявоєнні роки проходило широке обговорення “закритого” листа ЦК КП(б)У “Про справу професорів Ключової та Раскіна”, яких звинувачували у непартійності, запопадливості перед Заходом. Мова йшла про перегляд науки. Головною вимогою була партійність, оспівування партійних діянь, поглиблення комуністичної ідейності.

Йдучи у форватері діяльності ВКП(б), слугуючи інтересам імперського центру, КП(б)У проводила політику всебічної русифікації. В кінці 1946 р., наприклад, видавництвом АН УРСР було видано науковий збірник № 1 бібліотеки АН України. Але його вихід у світ було затримано, оскільки ряд вміщених у ньому статей “мали серйозні ідеологічні перекручення”. І це тільки тому, що в збірнику було виділено рубрику “Книга українською мовою”.

Особливо складним було становище в західних областях України. Як і під час боротьби проти фашизму, у перші післявоєнні роки тут палала справжня громадянська війна. Національно-визвольну боротьбу офіційна влада називала антирадянською, бандитською. У цій трагедії прості люди опинилися між двох вогнів. В 1946 р. українських католицьких владик на чолі з митрополітом Й.Сліпим було заслано до концтаборів.

Боротьба населення західної України була спрямована не проти інших народів, а проти сталінщини, яка спровокувала братовбивчу війну. Так, наприклад, в Яворівському районі Львівської області молодіжна

оунівська організація 28 червня 1947 р. висадила у повітря в міському парку пам'ятник В.І.Леніну. Учасників організації - учнів 9-10-х класів Яворівської середньої школи було заарештовано [8, оп. 30, спр. 551, арк. 24].

Улітку 1990 р. всі постанови, спрямовані проти нормального розвитку культури та її діячів було визнано політично помилковими.

Період сталінщини – найтрагічніший і найпарадоксальніший в нашій історії: повсюдні рапорти про трудові перемоги і прокляття на адресу “ворогів народу”. Цей режим був спрямований проти демократії, він був бюрократичним, антигуманним щодо усіх народів колишнього СРСР, особливо українського.

Джерела та література

1. Вечірній Київ.
2. Винниченко І. Примусове переселення: етапи та масштаби (1920-1953 рр.) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція історичного краєзнавства. (Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.). – Луцьк, 1993. - С.318.
3. Голос України.
4. Мешко О.Я. Між смертю і життям // Визволення. - 1991. - № 3. (березень).
5. Повернені імена. Реабілітовані жертви політичних репресій // Вечірній Київ. - 1992. - 16, 17, 23, 25 листопада, 15 грудня.
6. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К, 1990. - С. 257.
7. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях; Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов.Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3. - С.152.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1.
9. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. - 1992. - № 10-11. - С. 7, 8.

КАДРОВА ПОЛІТИКА ВКП(б) НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У ПЕРІОД ЇЇ БОРОТЬБИ З ОУН-УПА (1944-1953 рр.)

(На матеріалах Борщівського, Мельнице-Подільського
та Скала-Подільського районів)

Зміцнення радянської тоталітарної системи у західних областях України у зазначений період відбувалося за рахунок специфічного складу професіоналів — так званої номенклатури, яка чітко втілювала кремлівські директиви у життя. Номенклатурний актив був основою основ радянської кадрової політики. У повоєнний період ЦК ВКП(б), КП(б)У направили сюди тисячі вишколених партійно-адміністративних працівників. Виховані сталінською системою, вони стали надійними провідниками лінії партії у зміцненні в регіоні тоталітарного режиму.

Дана проблематика актуальна й сьогодні, бо так звана “демократична” еліта ще й досі не може позбутися номенклатурних звичок.

Проілюструємо діяльність радянського клану керівників на прикладі Борщівського району Тернопільської області за матеріалами обласного партархіву та збройного підпілля ОУН-УПА, що збереглися до наших днів. Борщівський р-н складався тоді з трьох районів: Мельнице-Подільського, Скала-Подільського і власне Борщівського.

Навесні 1944 р. номенклатурну верхівку складали:

у Мельнице-Подільському р-ні:

- Блощенко І.Н. — секретар РК КП(б)У,
Зінець П.П. — голова райвиконкому,
Наконечний — заст. голови райвиконкому,
Іванійчук — зав. відділом,
Дон Г.М. — зав. райвно,
Кілячков П.І. — начальник РВ НКВС [1].

у Скала-Подільському р-ні:

- Бубенцов — секретар РК КП(б)У,
Науменко В.Є. — голова райвиконкому,
Трошенко І.І. — заст. по кадрах,
Татаренко В.І. — народний суддя,
Яровий В.С. — заст. голови райвиконкому,
Кравецький Д.У. — заст. голови райвиконкому,
Квасняк Н.М. — зав. райсоцзабезом,
Дарумов М.Д. — начальник РВ НКВС [2, стр. 6, арк. 1].

Про засилля номенклатурних кадрів у краї свідчить реєстр працівників більшовицької адміністрації Мельнице-Подільського та Борщівського р-нів, складений збройним підрозділом ОУН. Як правило, структури партійних, каральних, радянських і господарських органів зміцнювалися за рахунок росіян, частково зрусифікованих українців. Приміром, у Мельнице-Подільській районній прокуратурі засідали тільки росіяни. 70 % борщівського партійного апарату становили вихідці із Росії. Вони входили до управлінського апарату основних підприємств Борщева, керували організаціями, які заготовляли та переробляли сільськогосподарську продукцію [Там само...].

Українці ж займали керівні посади нижчого рангу, хоча згодом намітилася тенденція поповнення номенклатури з місцевих жителів. Так згідно з постановою Тернопільського ОК КП(б)У “Про висунення кадрів з місцевого населення”, у Мельнице-Подільський райвиконком на посаду секретаря прийняли М. Чубей із Іване-Пустого, завідуючим відділом будівництва - С. Олексюка з Устя-Єпископського, заввідділом соціального забезпечення - В. Ткачука з Ніври, зав. шляховим відділом - І. Казюка із Мельниці. Партійні і каральні органи залишалися недоступними для місцевих українців, за винятком рядового складу міліції та т.зв. “стрибків” (бійців “истребительных”, тобто винищувальних загонів).

У другій половині 1944 р. у Скала-Подільському р-ні з 44 осіб номенклатурного списку лише 8 були місцеві, які займали невисокі посади (6 українців, 1 поляк, 1 єврей [2, арк. 55], у Борщівському — з 24 номенклатурників місцевих налічувалось тільки 2 [4], до номенклатурного списку Мельнице-Подільського району ввійшов 131 керівник, 46 з них - місцеві [3].

Партія особливо дбала про забезпечення переваги росіян у кадровому складі каральних органів НКВС-МВС, МДБ. Працівниками Борщівського РВ МДБ були тільки росіяни, члени ВКП(б). Відділ “боротьби з бандитизмом” теж був “російським”, лише оперативник Ткачук був українцем. В апараті РВ МВС налічувалося 10 росіян, 2 поляки. На низових постах працювали й українці.

Винятково ретельно добиралися кадри на посади начальників районних відділень МВС-МДБ. Це мали бути “віддані члени партії Леніна-Сталіна”. У районах краю начальниками НКВС-МВС, МДБ у 1944-1953 рр. працювали такі більшовицькі кати: у Скала-Подільському — Голубєв, Н.В.Власов, Іванов, А.В.Бобков Т.Н.Єрьоменко; у Борщівському — Шабалін, Золотько, А.К.Заваригін; у Мельнице-Подільському — П.І.Кілячков, Ткаченко, В.С.Уваров, А.Я.Курило.

З різних причин часто аморальних на посадах начальники довго не затримувалися. За “помилки і безпринципність” у боротьбі з ОУН-УПА їх переводили в інші місця, зрідка звільняли. Довго протрималися у краї лише начальники РВ МДБ А.Я.Курило у Мельнице-Подільському р-ні та П.К.Заваригін - у Борщівському, хоча і їх кар’єри закінчилися ганебно. Після шести років сваволі Заваригін при загадкових обставинах застрелився. Курило з партійною доганою звільнили з посади і перевели на іншу роботу. Ось їхні типові партійно-службові характеристики:

“Артем Якович Курило народився 1914 р. в селі Лебедин Титовського р-ну Кемеровської обл. Українець. Член ВКП(б) з 1940 р. Освіта - незакінчена середня. Трудову діяльність розпочав 1930 р. У 1932 р. закінчив Кемеровську гірничопромислову школу. Працював секретарем комітету комсомолу у 1936-1937 рр., служив у Червоній армії. Після демобілізації працював головою сільської ради. У березні 1938 р. прийнятий в органи НКВС. 1939 р. направлений на оперативну роботу. У 1941-44 рр. - оперуповноважений Топкинського РВ НКВС Кемеровської обл. У квітні 1944 р. направлений у Вищу школу МДБ м.Москва. У липні 1944 р. прибув на оперативну роботу в Бережанський РВ НКВС. У січні 1946 р. почав працювати начальником РВ МДБ Мельнице-Подільського р-ну, де мобілізував особовий склад МДБ, МВС на боротьбу з ОУН. Особисто провів операцію по арешту членів ОУН у селах Вовківці та Боришківці. У червні 1949 р. здійснив операцію у селі Зелена, під час якої загинув підрайонний провідник “Ярема”. У вересні 1950 р. під його керівництвом знищили боївку “Летуна” у Кудриньцькому лісі у кількості 6 осіб. За активну участь у боротьбі з оунівцями 1948 р. нагороджений орденом Вітчизняної війни.

Павло Кирилович Заваригін народився 1916 р. в с.Покровка Уфимського р-ну Башкирської АРСР. Член ВКП(б) з 1940 р. Освіта - незакінчена середня. З 1929 р. працював у колгоспі. У 1937-1939 рр. служив у Червоній армії. У 1941-1942 рр. перебував на Західному фронті помічником начальника розвідки 2 батальйону 83 прикордонного загону військ НКВС.

У 1942 р. - слухач курсів Вищої школи НКВС. Після її закінчення направлений оперуповноваженим у Червоноармійський районний НКДБ Саратовської обл. У серпні 1943 р. відряджений у Борзнянський РВ НКВС Чернігівської обл. УРСР, у липні 1944 р. затверджений начальником Хоменського РВ НКВС цієї ж області. У кінці 1944 р. рекомендований начальником Козівського РВ НКВС Тернопільської обл. З січня 1947 р. - начальник Борщівського РВ МДБ. Двічі поранений повстанцями.

Переважну більшість партійних та емдебістських номенклатурних кадрів становила морально деградована більшовицька еліта. Пияцтво, мародерство, знущання над людьми, розпушта стали нормою їх повсякденного життя.

У Мельнице-Подільському р-ні чинили розбій, пиячили і били людей заступник голови райвиконкому Воронов і начальник РВ МДБ Уваров, за що їх звільнили з посад [1, спр.46, арк.154]. Оперуповноважений М.В.Рибаков, перебуваючи у стані сп'яніння, у громадянки Григоращук з Мельниці-Подільської пограбував 50 кілограмів сала. Справа набрала розголосу, бо жінка поскаржилася у вищі інстанції. Рибакову винесли партійну догану і 20 діб арешту без виконання службових обов'язків [4, спр. 1801, арк. 54].

Голова Мельнице-Подільської райспоживспілки І.І.Рябенко допустив розтрату на суму 89989 крб. та присвоїв 15750 крб. Його звільнили з посади і направили уповноваженим для зміцнення колгоспу у с.Гермаківка, де зарекомендував себе як садист, затятий пияк та розпусник. Мав коханок у Гермаківці та Іване-Пустому, кількох дітей від них. Завжди ходив по селу з грубим дрючком і стріляв з нагана над головами людей [4, спр. 1801, арк. 33].

Під час депортацій населення до Сибіру у березні 1945 р. начальник РВ НКВС, секретар райкому партії Сорока та його заступник Гончаренко ревізували по одній корові, щоб мати "власне молоко". 10 квітня 1947 р. у с.Іване-Пусте від Марії Кушнірик забрав корову начальник райвиконкому Антонов, у травні від Марії Пилипець у с.Зелена таке ж злочинство вчинив начальник РВ МВС Кілячков. У липні-серпні пригнали корів на власні подвір'я голова райвиконкому Крутіїов, начальник РВ МДБ Курило, заступник уповмінзагу Можаровський, директор Михайлівської МТС Рябокоть та інші [4, спр. 1198, арк. 251-252].

Посаду начальника РВ МДБ Скала-Подільського р-ну займав Голубев. Цей хронічний пияк завжди закінчував гульбища бійкою та стріляниною. Оперуповноважений Єгоров пограбував у Пилатківцях голову сільської ради Петлика. 2 січня 1946 р. під час акції убив у селі дитину громадянки Процькової [2, спр. 86, арк. 50]. Емдебіст Соболев п'яним рвався до дівчат у гуртожиток райкомунгоспу, стріляв там [2, спр. 14, арк. 24].

Як морально деградованих характеризують радянські архіви працівників Борщівського МДБ-МВС. Оперуповноважений В.І.Аксьонов - "...многоженец. Вступил в сожительство с гр. Дегтяревой, которая имеет от него ребенка. Первая жена, которая проживает в Свердловске,

приїжджала к нему, он избил её” [5, спр. 18, арк. 58]. О/у Староверов І.В. “вступил в сожителство с гр. Забродиною А.М., хотя имеет в Москве жену Миронову Г.П. и двух детей” [5, спр. 18, арк. 59]. О/у Ткачук І.Г. “...систематически пьянствует... многоженец” [5, спр. 24, арк. 24].

Не раз керівні енкаведисти п'яними виїжджали на операції і вбивали один одного. Оперативники Мельнице-Подільського МДБ Чубей і Зайцев убили свого товариша Зародова [6].

Випадок, який стався 26 травня 1947 р. в Борщівському р-ні, був характерним для тих часів. Борщівській агентурі МДБ стало відомо, що районний провідник УПА Василь Андрійчук (“Максим”) має відвідати брата у Шишківцях. У оперативній засідці взяли участь начальник відділу боротьби з бандитизмом лейтенант О.М.Приходько, оперуповноважений РВ МДБ капітан Я.Є.Саливон та шість солдатів під командуванням старшого лейтенанта 7 роти Борщівського гарнізону Пиканіна. Біля моста на річці Нічлаві залишили у секреті кулеметника, а самі пішли берегом. Попереду йшов Приходько, за ним метрів за 20 гушавиною Саливон, якого з опівночі мучила спрага після випитого. Ламаючи кущі, він повернув до води. Кулеметник подумав, що річкою переходить “Максим” і вдарив шквальним вогнем по Саливону. Приходько з солдатами кинулися на допомогу і теж потрапили під кулі. Таким чином кулеметник Шумов убив капітана Саливона, лейтенанта Приходька, молодшого сержанта Федінова, важко поранив молодшого сержанта Ковена, ще одного сержанта і рядового. Неушкодженими залишилися тільки трос. У Борщеві піднялася паніка. Приїхали чини з центральних органів МДБ. З декого зняли погони, жертви вночі поховали на кладовищі [4, спр. 867, арк. 31-33].

Короткі об'єктивні характеристики на перших районних керівників Мельнице-Подільського р-ну (в основному українців) склала Служба безпеки ОУН у травні 1947 р.:

“Зінець Павло Порфірович - голова райвиконкому, українець, 1906 р.н., чл. ВКП(б). Вороже ставиться до місцевого населення. Завжди говорить: “Якщо кого уб'ють, то хай уб'ють, будуть інші”.

Крутіїв Володимир Олексійович - перший заступник голови райвиконкому, українець, 1911 р.н., чл. ВКП(б). Бере участь у допитах і розстрілах. Особисто розстріляв 14 повстанців. Садист. Прикріплений до с. Дзвинячка. Колишній секретар райвиконкому на східноукраїнських землях.

Журик Олексій Якович - другий заступник голови райвиконкому. Українець, 1905 р.н., чл. ВКП(б). Має великий стаж роботи. У поведінці поганий.

Немченко Михайло Захарович — завідуючий відділом райвиконкому по оргнабору на Донбас. Українець, 1928 р.н., чл. ВКП(б). Працював головою райвиконкому на Київщині. Ставлення до людей добре.

Ноздрачова Марія Федорівна — секретар райвиконкому. Українка, 1920 р.н., кандидат ВКП(б), освіта середня. У поведінці брутальна. Ненавидить галичан.

Чубей Дмитро Михайлович — працівник райвиконкому. Українець, 1909 р.н., безпартійний, уродженець с.Залісся, освіта — 4 класи. Сильно ненавидить галичан. Колишній каменяр. Жорстокий. Убив стрільця.

Шахевич — завсоцзабезом, 1921 р.н. Фронтвик. Типовий представник радянської молоді.

Сорока Олексій Васильович — перший секретар РК КП(б)У. Українець, 1905 р.н., чл. ВКП(б). Учитель. Лютий ворог націоналізму. Досконало знає історію Визвольних Змагань, УВО, ОУН. Підтримує тісні зв'язки з НКВС. Був поранений повстанцями.

Бедрастий Василь — другий секретар райкому. Українець, 1909 р.н., чл. ВКП(б). Освіта — 7 класів. Хабарник. Вороже ставиться до бандерівців.

Гончаренко — третій секретар райкому КП(б)У. Українець, 1907 р.н., чл. ВКП(б). Освіта середня. Завідує кадрами. Партизан. Бере участь в облавах і допитах. Ненавидить повстанців.

Галисенко Петро — інструктор райкому КП(б)У. Українець, 1919 р.н., чл. ВКП(б). Мати — єврейка. Бере активну участь у засідках.

Агеєнко — інструктор РК КП(б)У. Українець, 1900 р.н. Хабарник.

Дон Галина Миколаївна — завідувача відділом пропаганди райкому ВКП(б). Українка, 1908 р.н. Учителька. Освіта вища. Виступає з лекціями.

Зубенко Степанида Семенівна — інструктор райкому ККП(б)У. Єврейка, чл. КП(б)У. Малограмотна. Постійно контактує з МДБ. Партприкріплена до села Вовківці. Донощиця. Її ненавидять східняки. Бере участь у допитах. Б'є по-варварськи”.

Великого значення надавало партійне керівництво ростові партійних осередків з метою заохочення. Членам більшовицької партії надавали престижні місця роботи, соціальні гарантії. Згодом, до лав комуністів приймали керівників колгоспів, бригадирів, ланкових, рахівників, навіть сторожів. Мимоволі всі вони більшою чи меншою мірою ставали пособниками сталінізму на селі.

Ряди більшовицької партії у 1944-53 рр. зростали в регіоні в основному за рахунок розширення командно-адміністративного апарату (див. табл.). Комуністів у райцентрах налічувалася спочатку мізерна кількість. Наприклад, у Мельниці-Подільській 1946 р. числилося: в РККП(б)У — 15 чл. партії і 3 кандидати, у райвиконкомі відповідно — 12/4, у РВ МВС — 5/3, МДБ — 3/2, у суді та прокуратурі — 2/1, МТС — 3/1, в дитячому садку — 1/1 [7, спр.51, арк.65].

Динаміка росту членства ВКП(б) в окремих районах
у 1944-1953 рр.

Роки	Мельнице-Подільський р-н	Скала-Подільський р-н
1944	22 чл. ВКП(б), в т.ч. 5 канд.	35 чл. ВКП(б)
1946	41 чл. ВКП(б)	36 чл. ВКП(б), в т.ч. 17 канд.
1947	56 чл. ВКП(б), в т.ч. 14 канд.	54 чл. ВКП(б), в т.ч. 15 канд.
1948	89 чл. ВКП(б)	дані відсутні
1950	дані відсутні	105 чл. ВКП(б), в т.ч. 25 канд.
1951	81 чл. ВКП(б), в т.ч. 29 канд.	119 чл. ВКП(б), в т.ч. 33 канд.
1953	131 чл. ВКП(б)	152 чл. ВКП(б), в т.ч. 43 канд.

Складено за: 6, оп.1, спр. 5, арк. 15, 253; спр. 19, арк. 3; спр. 46, арк. 15; спр. 70, арк. 1; 7, спр. 15, арк. 2, 9; спр. 24, арк. 15; спр. 92, арк. 1, 7.

У краї найбільш масовою була Борщівська районна парторганізація РК КП(б)У. У 1948 р. вона складалася з тринадцяти первинних організацій: РК КП(б)У — 18 членів ВКП(б), райвиконком — 22, РВ МДБ — 14, МВС — 11, банк — 6, райздороввідділ — 6, племзавод — 6, спиртзавод — 5, райуповмінсільгосп — 6, райспоживспілка — 4, заготзерно — 4, колгосп ім.Хрущова — 4, Мушкатівська МТС — 4.

У 1947-1953 рр. радянська адміністративно-командна система мала у районах потужні бюрократичні апарати які, як щупальці спрута охопили обездолені села. Увага радянського керівництва фокусувалася на сільських радах — опорних центрах системи. Тут складали і підписували списки на депортацію селян до Сибіру, обдумували плани по запровадженню колгоспів, затверджували контрольні цифри для збору контингентів, податків, позик тощо.

Гортаючи сторінки Мельнице-Подільської районної партійної газети “Радянське село”, знаходимо схвальні оцінки діяльності сільських рад Панівців, Вільхівців, Гермаківки, Залісся, Кудринців, Новосілки, Горошової (голови Григоришин, Лаба, Куриш, Плішка, Мандрика, Тимчук, Савчук) та інших. Сільські ради, загалом, були послухним знаряддям радянської влади, праця голів належно винагороджувалася.

Проте були й такі, яких силоміць змушували головувати. Так, у Сквор'ятині 4.08.1947 р. емдебісти змушені були обрати нового голову сільської ради, бо попереднього Щербанюка за невиконання соціалістичних зобов'язань віддали під суд. Зупинилися на кандидатурі Дмитра Сірмана, але при перевірці його автобіографії з'ясувалося, що його двоюрідний брат перебував у національному підпіллі. Тоді на голову запропонували кандидатуру Василя Томенка, хоч він від цієї посади відмовлявся.

Номенклатурний апарат виробляв свій стиль керівництва. Так, у райкомах партії двічі на тиждень відбувалися засідання бюро, на яких розглядалися питання зміцнення радянської влади на селі та знищення "українсько-німецьких буржуазних націоналістів", пропаганди марксистсько-ленінських і сталінських ідей. Партійні структури контролювали всі гілки адміністративної системи.

У райвиконках щовівторка проводилися семінари-наради голів сільських рад, де вони отримували вказівки на робочий тиждень. Залежно від пори року розглядалися стратегічні завдання: у січні — про підсумки виконання минулорічного плану, в лютому — про план нового року, у березні — про посів ярих культур, у квітні-травні — про стан оранки полів, підсумки здачі поставок, у жовтні — про посів озимих тощо. На семінарах обов'язково відводили дві години політичним заняттям, на яких вивчали біографію Сталіна, міжнародне становище, Укази Президії Верховної Ради СРСР і УРСР.

За "самовіддану" працю радянська влада періодично "підгодовувала" номенклатуру. По-перше, всі керівники та відповідальні працівники отримували порівняно високі посадові оклади: начальники МДБ, МВС - по 2000 крб., секретар райкому партії - 1300 крб; його заступники - по 1100, завідувачі відділами - на 950. Бібліотекар райкому отримував 300, а прибиральниця - 110 крб. На той час це були великі гроші. По-друге, вони користувалися певними пільгами, у спеціальних магазинах за списками отримували продовольчі та промислові товари. За першим списком обслуговувалися працівники РК КП(б)У, райвиконкому, МДБ, МВС, за другим — завідувачі відділами виконкому, інструктори, за третім — інші відповідальні працівники.

За другим списком, приміром, щомісяця видавали на одну особу 1 кг цукру (1,2 крб.), муки білої 0,8 кг (2 крб.), 1 кг цукерок (8 крб.), 1,2 кг круп (4 крб.), 8 банок консервів (40 крб.). Для членів ВКП(б) виділяли різні товари за ресстром, або за талонами. Офіцери отримували товари з "Військторгу" м. Чортків. Для середньої сім'ї із чотирьох осіб припадало 4 кг крупи, 6 кг цукру, 20 кг муки, жири, консерви, фрукти, масло.

Інші працівники, хоч і мали державну роботу, отримували: 0,5 кг хліба на день, або 0,3 кг муки, дуже рідко кукурудзяної, часто ячмінної, 0,8 кг солі на місяць, 2 коробки сірників, іноді ще кусень мила. Для цієї категорії ціна продуктів була надто високою: 1 кг хліба — 4 крб., муки — 6 крб., солі — 1 крб., 1 кус. мила — 5 крб., коробка сірників — 0,2 крб. Решту продуктів доводилося купувати на базарі. Для харчування однієї людини у середньому на місяць потрібно було 50 крб. Отож, не дивно, що, потрапляючи у села, службовці намагалися в першу чергу наїстися та захопити з собою продуктів.

Оцінюючи діяльність радянсько-більшовицьких кадрів, відряджених для “радянзації” західних областей України, зазначимо, що у них не було ні достатніх знань, ні досвіду, ні бажання, щоб зрозуміти психологію західних українців, їх традиції, звичаї та прагнення, їх розглядали як непокірне населення завойованої ворожої країни. Тому щодо них допускалися численні жорстокості, надужиття і перегини.

Дії сталінської номенклатури викликали справедливу ненависть західних українців супроти більшовицької тоталітарної системи і були однією з основних причин розгортання національно-визвольного руху ОУН-УПА.

Джерела та література

1. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Мельнице-Подільський РК КП(б)У. — Ф.63, оп.1, спр.3, арк.1.
2. ДАТО. Скала-Подільський РК КП(б)У. — Ф.23, оп.1.
3. ДАТО. Мельнице-Подільський РК КП(б)У. — Ф.31, оп.1, спр.29, арк.1.
4. Там само. Ф.П-1, оп.1.
5. ДАТО. Скала-Подільський РК КП(б)У. — Ф.П-33, оп.1.
6. ДАТО. Тернопільський ОК КП(б)У. — Ф. 68, оп. 6.
7. Там само. Ф.68, оп.138.

ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНІЗМУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х - НА ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ

Нинішній поступ України до кращого майбутнього пов'язаний з багатьма труднощами об'єктивного й суб'єктивного характеру. Зокрема, її тривалий регрес в соціально-економічній сфері зумовлений тим, що ще й досі залишається невизначеним, до якого ладу прямує українське суспільство, несформованою є законодавча концепція його будівництва. Суперечливий внутрішній економічний курс гальмує розвиток продуктивних сил держави, залишає її населення у нестатках, позбавляє перспективи все суспільство.

У надзвичайно складних обставинах загальної кризи перебуває й українське село. Проблеми аграрного сектора негативно відбиваються не тільки на становищі селянства, а й виступають одним з головних чинників народногосподарських кризових явищ взагалі.

Всю відповідальність за такий стан справ певні політичні сили намагаються перекласти цілком на проголошення незалежності України на державні структури незалежної України. Справді, безглуздя було б заперечувати серйозні прорахунки органів влади республіки у розробці та здійсненні нинішнього курсу, економічного, в аграрного. Проте історичний досвід свідчить, що глибинні механізми нинішнього кризового стану села сягають у 30-ті - початок 50-х років і пов'язані з функціонуванням у тодішньому Радянському Союзі сталінської тоталітарної системи. Її наслідком стали численні людські жертви, два голодомори в цей період, деформація сільського господарства, втрата у трудівників села любові до землі, падіння інтересу до праці. Саме цією системою була зруйнована в Україні найцінніша селянська кваліфікація - дбайливого і самовідданого господаря. І сьогодні ми нерідко бачимо, що селянин є, а господаря немає. У нього залишилися лише маленькі задатки, які зараз треба відновлювати, розвивати. Тоталітарна система девальвувала ініціативність, а натомість породила загальне небажання приймати самостійні рішення, брати відповідальність на себе, байдужість, синдром зрівнялівки.

У західноукраїнському селі повоєнного періоду винищувальна політика цієї системи особливо згубно відбилася на долі заможного селянства, або так званих "куркулів". У другій половині 40-х - на початку

50-х років роздмухування радянською пропагандою куркульської загрози було серйозною підмогою більшовицькому режимові у знаходженні винуватця опору його насильницькій політиці, прорахунків в аграрному секторі господарства. Образ “куркуля-ворога” слугував одним з факторів теоретичного обґрунтування форсованої колективізації у всіх західних областях України, у т.ч. і в Чернівецькій. Водночас влада вбачала в особі заможного селянина як опору для українського повстанського руху, так і основну перешкоду проведення майбутньої суцільної колективізації. Для наочного показу сільському населенню краю долі усіх, хто опирається цій лінії, тодішня партійно-державна комуністична влада вдалася до застосування щодо сільської заможної верстви особливо жорстоких репресивних заходів. Про нібито їх правомірність неодноразово говорили республіканські керівники впродовж 1945-1951 рр. Це, наприклад, стверджував 23 квітня 1947 р. М.Хрущов на нараді секретарів обкомів КП(б)У західних областей УРСР та начальників обласних управлінь Міністерства державної безпеки республіки [7, ф. 1, оп. 75, спр. 75, арк. 164].

Чи дійсно в умовах Західної України, в тому числі й Чернівецької області, куркуль становив для сталінського режиму якусь особливу загрозу? Звернемося у зв'язку з цим до деяких даних. Відомо, що за основний показник при зарахуванні господарства до категорії куркульського влада брала майновий фактор, зокрема, наявність механічних сільськогосподарських знарядь, застосування постійної чи сезонної найманої праці, певну підприємницьку діяльність та ін. Не враховувався такий важливий показник, як громадська думка. Між тим, у кожному західноукраїнському селі було дуже добре відомо, хто як нажив багатство - своєю чи чужою працею. Виходячи з встановлених нею критеріїв, влада вважала, що наприкінці 1945 р. у західних областях України (без Закарпаття) нараховувалося 65 тис. господарств, що підпадали під ознаки “куркульських” і які становили 4,8 % усіх селянських господарств [3, с. 72] (за іншими даними – 5 % селянських господарств [6, с. 11]). Здійснений до 1 серпня 1947 р. облік показав, що у регіоні налічувалося лише 16374 господарства, що мали ознаки куркульських, у тому числі на Волині - 3941, у Чернівецькій області - 877 [6, с.132]. Але справа полягала в тому, що віднесення багатьох з них до категорії куркульських відбувалося на основі негосподарських описів ще часів панування Польщі та Румунії міжвоєнного періоду, а також радянських даних 1939-1940 рр. До часу застосування (починаючи з другої половини 1947 р.) проти таких родин масових репресій багато з них ні за якими офіційними критеріями не

були так званими куркулями, а частина навіть уже перебувала у колгоспах [5, с. 12].

Отже, при відсутності практично справжніх визискувачів, які нібито збагачувалися за рахунок своїх односельчан при допомозі різних форм експлуатації, заможне селянство краю ніякої загрози тоталітарному режимові не становило. Але це не влаштовувало сталінську партійно-державну верхівку, яка намагалася різними, насамперед репресивними заходами, економічно, політично та духовно закабалити західно-українське село. Куркульство мало бути віднайдене. Його роль випало виконувати селянам, які власними руками досягли певного рівня заможності. Знайти їх було неважко, бо більш-менш заможні селяни буди у кожному селі. Загалом, можна вважати, що розкуркулювання в регіоні здійснювалося за рахунок середняків. Коли ж проти колективізації виступали селяни, майнове становище яких було настільки жалюгідним, що не давало жодних підстав зарахувати їх до куркулів, то органи влади почали використовувати в Західній Україні винайдений ще у передвоєнному Радянському Союзі політичний штамп – “підкуркульник”.

Занесення родин до списку куркульських залежало від рішення місцевих властей і майже завжди супроводжувалося свавіллям та беззаконням. Куркульські родини бралися на суворий облік. Їх членів попереджували, що вони несуть відповідальність за будь-яку антирадянську акцію, котра станеться на території населеного пункту, де вони проживали. Так у краї широко застосовувалася система заручництва - метод, взятий сталінським тоталітарним режимом на озброєння з перших днів його появи на світ.

Боротьба з так званим куркульством в західних областях України, в тому числі у Чернівецькій, велася різними методами. Селян, віднесених до цієї категорії, звинувачували у саботажі розпоряджень радянської влади, підтримці боївок ОУН-УПА, спробах приховати нажите нібито несправедливою працею майно і т.д. Заможників виснажували економічно накладанням на них непосильних податків. Відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 3 червня 1947 р. про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах усіх західних областей (окрім Закарпатської) податків для таких господарств збільшувалися на 50 % порівняно з іншими - бідняцькими та середняцькими, а термін розрахунків по них скорочувався на два-три місяці. За невиконання цієї постанови місцеві органи влади зобов'язувалися притягати куркулів до карної відповідальності [3, с. 74-75]. Нерідко партійно-радянські функціонери практикували в західних

областях України навіть організацію судових засідань безпосередньо в селах над так званим “куркульським елементом”, який несвоєчасно виконував сільськогосподарські поставки. Для куркульських господарств з другої половини 1947 р. підвищувалися розміри обов’язкових поставок сільськогосподарської продукції, зокрема, по зерну - на 50 %, овочах - на 100 %, м’ясу - на 150 % [7, ф. 1, оп. 75, спр. 75, арк. 177-178]. З 1947 р. заможні селяни змушені були сплачувати одноразовий податок розміром 1 тис. крб. з одного га землі [7, ф. 1, оп. 75, арк. 13-14]; до них залежно від розміру прибутків їх господарств застосовувалися при перерахунках значно вищі, ніж до інших господарств, норми прогресивного податку [3, с. 75]. Більшовицький режим знесилював їх й іншими обтяжливими зобов’язаннями, зокрема, підвищеними нормами лісозаготівель, тривалою участю у перевезенні різноманітних вантажів, здійсненні нагальних поточних робіт на шляхах сполучення та ін.

Заключним етапом розправи із заможним селянством усіх західних областей України були масові депортації таких родин у віддалені райони СРСР. У широкому масштабі вони розпочалися з 1947 р. Остання депортація куркулів з регіону мала місце у 1951 р. Вона стала відгуком комуністичного тоталітарного режиму на лист до Сталіна за підписом Л.Мельникова - наступника М.Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, а також тодішнього голови Ради Міністрів УРСР Д.Коротченка. В листі, що з’явився 18 серпня 1950 р., говорилося: “В результате проведённых мероприятий в данное время в западных, Черновицкой и Закарпатской областях организовано 6728 колхозов с охватом крестьянских хозяйств 97,4 % и пахотных земель крестьянского землепользования 98,4 %. Среди оставшихся 152 тис. крестьянских хозяйств вне колхозов имеется часть кулацких хозяйств, которая в результате проведенных ограничительных мер подорвана, но будучи враждебно настроенной к колхозному строю, наносит вред колхозам в их организационно-хозяйственном укреплении.

В целях обеспечения наиболее благоприятных условий для социалистического переустройства сельского хозяйства и укрепления колхозов Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской, Тернопольской, Черновицкой и Закарпатской областей Украинской ССР просим Вас, товарищ Сталин:

1. Разрешить произвести выселение части кулаков из западных, Черновицкой и Закарпатской областей в количестве 1200 хозяйств за пределы Украинской ССР с конфискацией принадлежащего им имущества.

2. Конфискованное имущество кулацких хозяйств, за исключением той части, которая идет в погашение причитающихся с кулаков обязательств перед государством, передать колхозам бесплатно с зачислением в неделимые фонды колхозов.

3. Продовольственное зерно, зернофураж и масличные культуры передать государству.

4. Дать указание Министру государственной безопасности Союза ССР о практическом осуществлении выселения указанных кулацких хозяйств в сентябре 1950 года и трудоустроить их в леспромхозах Министерства лесной и бумажной промышленности Союза ССР в районах восточной Сибири...” [7, ф. 1, оп. 24, спр. 73, арк. 53-54].

23 січня 1951 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 189-88 сс (тобто, “совершенно секретно”. – О.Г.), де йшлося про виселення 545 куркулів і членів їх сімей із західних областей України, а також із західних областей Білорусії [1, с. 24]. У числі виселених родин було чимало сімей з Волині і з Буковини. Всього за післявоєнний період (станом на 1 січня 1953 р.) із західних областей України було безпідставно виселено за офіційними даними 1445 родин так званих куркулів загальною чисельністю 12135 осіб [4, с. 155]. На середину 50-х років на спецпоселенні залишалося тільки 1911 осіб куркулів та членів їх сімей [1, с. 24]. До початку 60-х років практично всі вони були звільнені з місць примусових поселень.

Розправа з так званим куркульством вела до сумних наслідків в економічному житті західноукраїнського села. Адже знищувалася та верства населення, яка вміла ефективно, докладаючи величезних інтелектуальних та фізичних зусиль, господарювати. Саме цим ліквідувався той господарник, якого сьогодні так потребує українське село. Репресії проти заможного селянства згубно відбивалися і на моральній атмосфері сільської місцевості Західної України. Вони сіяли підозру і страх, викликаючи у людей внутрішній опір. Наруга над населенням регіону зумовлювала появу у нього незалежно від його бажання стереотипів поведінки, які б підходили для офіційного користування. Селяни замикалися у собі, розуміючи, що відвертість є смертельно небезпечною річчю. В них придушувалося таким чином усвідомлення своєї особистої гідності, породжувалася конформістська лінія поведінки, що від самого початку відповідало вимогам тоталітарного режиму. Крім того, драматичні наслідки мала ситуація, коли майном куркулів-виселенців влада примушувала користуватися бідняцькі сім'ї. Такими діями вона псувала моральність сільського трудівника, який до того не зустрічався з гаслом “Грабуй награбоване”. У майбутньому аналогічна політика неминуче

породжувала ворожнечу між колишніми господарями, які поверталися із заслання” та уже новими власниками їхнього майна. Окрім цього, вона вела до народження нового класу сільського населення - адміністративно-чиновницького апарату, який отримував і згодом володів фактично необмеженою владою та робив те, що хотів.

Репресивна політика сталінізму щодо заможного селянства Західної України у другій половині 40-х - на початку 50-х років ХХ ст. була, таким чином, одним з брутальних методів радянської сільського господарства, усього західноукраїнського села. Вона наганяла страх на людей, створювала вкрай гнітючу психологічну атмосферу, змушувала селян, які хоч і протестували проти знущання над собою та чинили певний опір, врешті-решт поступитися перед переважаючою силою сталінської тоталітарної держави. І найголовніше те, що ця політика підірвала основи сільськогосподарського виробництва, бо вона розорила заможних селян-господарів, відлучила селянина-землероба від землі, руйнівні наслідки чого збереглися в українському селі й дотепер. В історії регіону повоєнний більшовицький режим залишив по собі страшний кривавий слід, спотворив, зламав долі десятків, сотень тисяч людей, що не повинно підлягати забуттю.

Джерела та література

1. Бугай У.Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки) // Український історичний журнал. - 1990. - № 11.
2. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.: Рада, 1994.
3. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979 / Авт.: М.К.Івасюта та ін.; Відп. ред. М.К.Івасюта. - К.: Наук. думка, 1979.
4. Земсков В.Н. Заключениенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект) //История СССР. - 1991. - №5.
5. Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954-1960 гг.) // Социологические исследования. - 1991. - № 1.
6. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе периода построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950. - Львов: Вища школа, 1984.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1.

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За офіційним визначенням Генеральної Асамблеї ООН, термін “біженці” стосувався осіб, котрі залишили країну, громадянами якої були, або звичне місце проживання і, незалежно від того, чи зберегли вони своє громадянство, вважалися жертвами нацистського режиму. До “біженців” належали також особи, що розглядалися як біженці до війни з причин расового, релігійного, національного характеру, а також через політичні переконання. “Переміщеними особами” рахувалися люди, насильно виселені з країн свого громадянства німецько-фашистськими загарбниками під час Другої світової війни [7, с. 29-31].

На відміну від української трудової довоєнної еміграції, порівняно однорідної у соціальному відношенні, представники якої частково покидали насиджені місця через політичні погляди, воєнна та повоєнна еміграція за соціальним складом була значно різноманітнішою, а за політичними поглядами - здебільшого антикомуністичною. Американський дослідник З.Нагорський відмічав, що ця еміграція була новим і невідомим для Америки явищем, “за розмірами представництва і за суттю політичних вигнанців вона, очевидно, переважила все відоме в новий час” [10, с. 142]. Всі емігранти повоєнної хвилі були біженцями та “переміщеними особами” (ПО), а їх кількість досягла астрономічних вимірів.

У складі цієї хвилі української еміграції найчисельнішими, як вважають фахівці [1, с. 45], були колишні військовополонені, на яких в СРСР чекало покарання за перебування в полоні. Сталінський режим усіх їх розцінював як зрадників батьківщини. При цьому до уваги не бралися складнощі обставин, в яких опинилися радянські військовики, особливо на першому етапі війни між Німеччиною та СРСР, коли до полону вони потрапляли мільйонами [1, с. 45]. Коріння такого, щонайменше нецивілізованого ставлення до долі власних громадян, сягають початків становлення радянської влади. Ще 1917 р. радянська Росія відмовилася від визнання правил ведення війни на суходолі (Гаазька конвенція 1907 р.), а 1929 р. від Женевської конвенції відмовився вже Радянський Союз [8, с.80]. Не міг стимулювати повернення частини військовополонених до СРСР й наказ верховного головнокомандуючого

Червоною армією від 16 серпня 1941 р., за яким військові, що потрапили до полону, прирівнювалися до дезертирів і відповідно підлягали покаранню за мірками вієнного часу [8, с.80].

Істотну частину “переміщених осіб” становили звичайні робітники і колгоспники, службовці та інтелігенція, більшість з яких насильно були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Вони частково можуть бути віднесені до категорії біженців. Цілком можливо, що мотивами до неповернення на батьківщину значної кількості з них були не стільки почуття протесту проти більшовизму як такого, як незгода з методами сталінського правління та почуття страху за своє життя. Зрештою, ми усвідомлюємо, що такого роду оцінка є лише припущенням. Не виключено, що роки перебування поза межами України змінили погляди та світогляд цих людей.

Якісно іншою була категорія осіб, які зробили свій вибір з антикомуністичних та національних переконань. Жорстокості сталінського режиму штовхали значну частину населення в ряди підпільної Української повстанської армії (УПА). Переважна більшість її вояків походила з Галичини та інших західних регіонів. Вони добре відчували на собі “новий порядок” першої радянської окупації, отже, мали серйозні підстави спершу протидіяти її утвердженню, а після її повторення у 1944 р. емігрувати на Захід [8, с. 81].

Так з’явилося нове покоління українських емігрантів. Із зрозумілих причин воно на довгі роки привнесло до української діаспори дух конфронтації і крайнього негативізму щодо радянської системи, а разом - і до радянської України. Воно стало основним ядром нової еміграції і, в кінцевому рахунку, поглинуло національно малосвідомий елемент з попередніх хвиль.

Дослідник С.Я.Рудик у статті “До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки” зазначає, що ту категорію осіб, які стали на шлях біженства через свої антикомуністичні та національні переконання, можна умовно поділити на три групи.

Після окупації Польщі гітлерівською Німеччиною у вересні 1939 р. частина західноукраїнських земель увійшла до складу так званого Генерального губернаторства. Таким чином, поза Україною опинилися українські політичні, наукові, культурні та суспільно-громадські діячі з урядом УНР, гетьманом П.Скоропадським і членами Проводу Українських Націоналістів. Вони можуть бути віднесені до першої групи.

Основу другої групи складала ті, хто добровільно виїхав до Німеччини, Австрії та ряду країн, окупованих вермахтом. Не виключено, що на перших порах радянсько-німецької війни, коли майбутнє Східної Європи було ще не визначеним, вони керувалися економічними міркуваннями. Проте існує чимало свідчень того, що наприкінці війни перед другим приходом радянської влади значна кількість людей з числа співчуваючих українському визвольному рухові, а головне, молоді, яка масово покидала свої домівки, переселялася ближче до Західної Європи.

Що стосується третьої групи, то тут, на наш погляд, слід зупинитися детальніше. В основному це були люди, які в лавах різних незалежницьких військових формувань, головним чином УПА, а також ті, хто, піддавшись нацистській пропаганді, приєдналися до різного роду “визвольних армій”, передусім наймасовішої — Російської визвольної армії (власовців), із зброєю в руках боролися проти радянської влади, а згодом і проти гітлерівського нацизму [8, с. 82].

Проте встановити, яким чином принаймні частина з них потрапила до західних союзників, дуже важко. Як пояснював учасник тих подій тодішній голова Генерального Секретаріату зовнішніх справ Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Микола Лебедь, основна складність полягала в тому, що український народ опинився у сфері впливу двох імперіалістичних потуг - Німеччини та СРСР. “Це і призвело, — на його думку, — до повної ізоляції українського народу від зовнішнього західного світу, в тому числі й від зв’язків з нашою еміграцією в США і Канаді” [4, с. 187].

Значній частині воїнів УПА, орієнтовно кільком тисячам осіб, вдалося з боями прорватися через Карпати до Чехословаччини і вийти до західних зон окупації Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано [1, с. 46].

Зрештою, ми також розуміємо, що серед строкатої маси блукачів були й ті, хто плямував повоєнну українську еміграцію — військові злочинці. Проте кількісно ця категорія осіб була незначною, про що свідчать відповідні оцінки з боку західних офіційних авторитетів [8, с. 83].

Політична і вимушена за своїм характером повоєнна українська еміграція увібрала в себе в основному людей освічених, свідомих, вихідців з міст. Поневіряння “переміщенців” у таборах, їхні пошуки пристановища у новому для них світі зображені в багатьох мемуарах та свідченнях як учасників, так і свідків цієї драми.

Деяко інших поглядів притримується О. Сутельний, що у своїй книзі “Україна: історія” дає наступну характеристику повоєнній українській

еміграції, зокрема, її соціальному складові: “Серед українських “переміщених осіб” були різні люди. Меншість склали ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, що негативно ставилися до радянського режиму і втекли на Захід перед поверненням Червоної армії. Більшість “переміщених осіб” становили робітники, примусово вивезені у Німеччину” [9, с.477]. Відмовившись від репатріації, вони ставали вигнанцями.

Майже дві третини “переміщених” походили з Галичини і належали до греко-католицької церкви, решта прибула з радянської України й здебільшого сповідувала православ’я [9, с. 477]. Серед “переміщених осіб” були також емігранти 20-х років, українські студенти, що навчалися в Німеччині, колишні в’язні концентраційних таборів. В Італії перебувало майже 10 тис. біженців інтернованої дивізії СС “Галичина”. Тож у цьому найбільшому скупченні політичних емігрантів з України були представлені всі її регіони, релігії, соціальні верстви.

Як зазначає О.Субтельний, на відміну від емігрантів попереднього періоду серед “переміщених осіб” було чимало людей із спеціальною освітою: майже 1 тис. вчителів, 400 інженерів, 850 юристів, 300 лікарів і стільки ж духовних осіб, а також близько 200 вчених. Студентів налічувалося 2 тис. Проте ці цифри, які наводить О.Субтельний, є дещо відмінними, порівняно з статистикою Центрального представництва української еміграції (далі - ЦАУЕ).

На початок 1946 р. в західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії, як свідчить В.Маруняк, серед українців, що там знаходилися, було [5, с. 118]:

	Ні м е ч ч и н а		А в с т р і я
	американська зона	британська зона	
селян	30 %	44 %	41,5 %
робітників	34 %	35 %	22,5 %
фахівців	23 %	8 %	14 %
інших	13 %	13 %	12 %

Володимир Кубійович у статті “З демографічних проблем української еміграції” наводив такі дані вікових показників українських емігрантів, що перебували в Німеччині та Австрії у всіх окупаційних зонах станом на 1948 рік [3, с. 16]:

Вікові групи (років)	Чоловіки		Жінки		Разом		% жінок
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	
до 13	16	12,4	15	21,2	31	15,5	48
14 – 17	2	1,6	2	2,8	4	2,0	50
18 – 44	96	74,4	45	63,4	141	70,5	52
45 і більше	15	11,6	9	12,6	24	12,0	38
разом	129	100	71	100	200	100	36

З таблиці видно специфічний віковий склад української емігрантської маси кінця 1945 - початку 1946 р., а саме: невелике число дітей і людей, старших 45 років, та досить значну перевагу найбільш працездатних.

На вересень 1948 р. в Німеччині й Австрії у всіх трьох зонах окупації було близько 104 тис. українців. У тому числі в американській зоні — 59400, у британській — 29800, у французькій — 4200, в Австрії — 16500. З них у таборах проживало 82 тис., приватно — 22 тис. Щодо їхнього віросповідання, то 69 тис. з них, або 66,1% були греко-католиками та католиками, 34 тис., або 32,6% — православними і 1400 чол., або 1,3% — інших віросповідань [3, с. 16].

Щодо територіального походження, то серед втікачів галичани склали 68 тис., або 65,4%, наддніпрянці — 33 тис, або 31,7%, а 3 тис. - були вихідцями із північно-західних областей України, Закарпаття та Буковини. Щодо сфери зайнятості і соціальної приналежності, то із кожних 100 українців в Німеччині та Австрії 45 були селянами, 20 — кваліфікованими робітниками і ремісниками, 22 — некваліфікованими робітниками, 2 — купцями та кооператорами, 11 — інтелігентами [3, с. 17]. Про освітній рівень українських біженців у Німеччині та Австрії можна судити лише опосередковано.

В.Кривуцький у статті “Дві головні переселенські проблеми” наводить наступні дані про українців з вищою освітою станом на 1949 р. в Німеччині: 303 агрономи, 1361 інженер і механік, 74 інженери-залізничники, 3962 економісти, банківські працівники, бухгалтери, 298 професорів та доцентів, 1244 вчителі, священики, бібліотекарі. Порівняно значну частку серед біженців становив медично-санітарний персонал: 219 лікарів, 39 фармацевтів, 88 ветеринарних лікарів, 939 осіб допоміжного медичного персоналу. Крім того, не поверталася на батьківщину чимала кількість юристів, адміністраторів. Вони склали шосту частину українських емігрантів [2, с. 86]. Значно краще освічені, ніж будь-хто з їх попередників, українські емігранти по Другій світовій

війні за ступенем мобільності та, як показав час, впливом на життя української діаспори стали основним ядром нової еміграції.

Дані щодо професійного складу повоєнної української еміграції наводять і Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК) та Фонд Допомоги Українців Канади (ФДУК). Проте вони подають дані лише по американській та британській зонах окупації Німеччини. Наприклад, за 1950 р. у відсотках соціальна структура українських біженців та “переміщених осіб” виглядала так [5, с.119]:

	Американська зона	Британська зона
Селяни	36,5%	48,2%
Некваліфіковані робітники	23,4%	26,4%
Кваліфіковані робітники	21,7%	15,03%
Ремісники	5,4%	1,8%
Учителі	3,1%	1,2%
Спеціалісти вищих кваліфікацій	3,9%	1,5%
Вільні професії	1,5%	0,5%
Інші	4,5%	2,1%

Порівнюючи дані різних організацій та дослідників, що стосуються кількості професійного та вікового складу українських емігрантів, бачимо чималі розходження. Це можна пояснити, на нашу думку, такими причинами.

1. По-перше, українці досить часто видавали себе за представників інших національностей, наприклад, поляків, румунів та ін. для того, щоб уникнути примусової репатріації чи скористатися з переселенських можливостей різних організацій.

2. По-друге, різні організації найточніші дані наводять за зонами, в яких вони безпосередньо працювали, і дуже приблизні дані стосовно тих зон, в яких вони не працювали чи не мали впливу взагалі.

Хоча жодне з джерел не претендує на абсолютну точність, проте загальний висновок напрошується сам по собі. Суть його в тому, що третя хвиля української еміграції за своїм соціальним складом була надзвичайно строкатою, значно краще освіченою, ніж будь-хто з їх попередників і справила відчутний соціально-економічний вплив на зарубіжну українську громаду. Імігранти, що прибули в країни свого поселення після Другої світової війни, не лише поповнили українську

зарубіжну громаду в кількісному відношенні, але і внесли великий вклад у розвиток економіки, науки, культури країн свого поселення.

Професійний та соціальний склад української імміграції, як і її масштаби, визначалися потребою тих країн, які приймали емігрантів. У перші післявоєнні роки типовими переселенцями були некваліфіковані робітники міста і села [6, с. 200]. У цей період власті Канади, наприклад, концентрували свою увагу на вербуванні сильних та здорових чоловіків для сільського господарства, лісозаготівель і рудників. Майже половина іммігрантів у 1946-1951 рр. йшла в землеробство, каменоломні, шахти, рудники, на лісорозробки. Четверта частина з них була зайнята на будівництві. Кваліфіковані робітники становили лише 7% іммігрантів тих років [6, с. 201]. З початком 50-х років канадська сторона почала надавати перевагу дипломованим спеціалістам-технікам.

В українських повоєнних емігрантів існувало чимало проблем, найважливішими серед яких були: проблема старшого покоління та проблема розміщення української емігрантської інтелігенції, причому обидві проблеми були створені штучно, бо старше покоління нікому не було потрібне, а інтелігенція не забезпечувалася відповідною роботою [2, с. 84-86].

Що стосується першої проблеми, то з боку тих організацій, що виступали від імені переселенців, не було виявлено рішучого опору проти вербування лише молодих, фізично сильних (здебільшого до 40 років), переважно не одружених чоловіків та жінок (лише Бельгія приймала з родинами), залишаючи в Німеччині старше покоління, розділяючи часто батьків і дітей, чоловіків та дружин [2, с. 84]. Проти такого нещадного принципу відбору кращих молодих сил з української еміграції Переселенська Управа протидіяла усіма своїми силами. Тому на початку 50-х років виникла складна для розв'язання проблема — переміщення і розміщення поза Німеччиною старшого, не найбільш працездатного елемента української еміграції.

Щодо другої проблеми (розміщення української емігрантської інтелігенції [2, с. 85]), то виявилось, що ця соціальна група в основній своїй масі була зайвою для країн, які приймали емігрантів. Перевага надавалась лише сільськогосподарським працівникам та людям, які погоджувалися працювати в тих галузях економіки, що вимагали фізичної праці і не потребували великих знань та освіченості. І хоча ця соціальна група об'єднувала в собі найбільш свідомих та освічених представників української нації, вона опинилася в незavidному становищі. На щастя, така ситуація тривала недовго. Вже на початку 50-х років вона змінилася

на краще. Країни, що приймали емігрантів, почали надавати перевагу дипломованим спеціалістам, і поступово ця проблема була вирішена.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що серед емігрантів значно переважали чоловіки молодшого та середнього віку, тобто люди найбільш працездатні. Важливою особливістю третьої хвилі української еміграції був у цілому досить високий відсоток працездатних робітників.

Для післявоєнних років характерне значне переважання в країнах поселення міської імміграції над сільською, хоча остання більше заохочувалася урядами країн, що приймали іммігрантів, особливо до початку 50-х років.

Аналіз соціального складу української еміграції 1945-1947 рр. дозволяє виділити її найхарактерніші риси: по-перше, українські емігранти, переконавшись в антигуманній суті радянського режиму, продемонстрували перед світом рішучий протест проти головних постулатів радянської системи, продовжили тим самим боротьбу проти тоталітаризму в СРСР, в т.ч. в УРСР. Вся організована еміграційна діяльність була скерована саме під таким кутом.

По-друге, незважаючи на 25-літній (1920-1945 рр.) період посиленої радянської пропаганди про вирішення національного питання в Україні і забезпечення там щасливого життя для українців, українське суспільство змушене було вдруге вдатися до еміграції, застосовуючи таку крайню можливість самозбереження. Хоч в даному випадку момент біологічного самозбереження відіграв важливу, але не першорядну роль. Грунтовна причина еміграції лежала значно глибше - в неможливості змиритися цивілізованій людині з абсурдною жорстокістю сталінської суспільної системи. Еміграція українців після Другої світової війни була масовою. Фактично її представляли жителі всіх українських земель. До втікачів з центральних та східних областей України, що кількома хвилями прямували на Захід, приєдналася також частина галицького суспільства. В Німеччині та Австрії вони зустрічалися з цивільними робітниками з українських земель, полоненими Червоної армії, в'язнями німецьких тюрем і концтаборів, земляками з попередньої еміграції, які осіли на територіях Польщі, Чехословаччини, Німеччини, Франції, Югославії та інших країн. Разом вони створювали єдину спільноту української еміграції, в якій переплывалися політичні та психологічні розбіжності, вироблявся один соборницький тип українського політемігранта, для якого найхарактернішою рисою було крайнє негативне ставлення до радянського тоталітарного режиму, який позбавив сотні тисяч українців рідної Вітчизни.

Джерела та література

1. Зарубіжні українці. Довідник. — К., 1991.
2. Кривуцький В. Дві головні переселенські проблеми // Сьогодні й минуле. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. Ч.1-2.
3. Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції // Сьогодні й минуле. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. Ч.1-2.
4. Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР // Сучасність. — 1986. — Ч. 7-8.
5. Маруняк В. Українська еміграція. — Мюнхен, 1985.
6. Национальные проблемы Канады. — М., 1972.
7. Павленко М.І. “Біженці” та “переміщенні особи” в політиці імперіалістичних держав, 1945-1950 рр. — К.: Либідь, 1979.
8. Рудик С.Я. До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки // Питання історії нового та новітнього часу. — Випуск третій. — Чернівці, 1994.
9. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991.
10. Nagoreki Z. Liberation Vovemonts in Exile // Jurnal of Central European Affairs. - 1950. - №2.

*Герегова С.В.
(Чернівці)*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ

Після звільнення західних областей України від німецько-фашистських та румунських загарбників в них відновилася радянська влада та утвердилася радянська система освіти. Вже у жовтні 1944 р. відновили роботу більшість шкіл, утворених тут ще в 1939-1941 рр. Більшість дітей-українців шкільного віку отримала можливість відвідувати школу. Проте становлення тут освітньої системи зумовлювалось рядом факторів. По-перше, нестійкі засади радянської школи, привнесені в край у 1939-1941 рр., хоча і порушили політичні основи колонізації та румунізації школи, однак за час німецької та румунської окупації втратили будь-яке значення. По-друге, становлення освітньої системи проходило в умовах руйнувань, заподіяних війною, та значної нестачі вчительських кадрів. По-третє, воно розпочалося до закінчення Другої світової війни і продовжувалося в умовах збройної боротьби

ОУН-УПА проти радянзації краю до початку 50-х років. По-четверте, у збройному протистоянні саме на вчительство (з огляду на його роль і функції в суспільно-політичному житті) особливу ставку робили як органи радянської влади, так і опозиційні сили, представлені ОУН і УПА.

Школи регіону, як і всієї України, розгортали свою роботу на засадах радянської концепції освіти. Всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школу. Однак це була вже не та освітня система, що сформувалася тут традиційно. Народні школи, гімназії та ліцеї як державні, так і приватні були реорганізовані і стали складовою єдиної уніфікованої освітньої системи УРСР і СРСР.

У 1944/1945 навчальному році народні школи першого ступеня були реорганізовані в початкові чотирикласні з чотирьохрічним терміном навчання. Кількість учителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу протягом всіх чотирьох років навчання в початковій школі. Народні школи другого і третього ступеня реорганізовувались в неповні середні школи з сімома класами і семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як I-IV класів, так і У-УІІ. У У-УІІ класах, на відміну від I-IV, навчання проводилось за предметною системою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювались у середні школи з десятима класами і десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (I-IV класи) та предметне навчання в У-Х класах.

Відновлювали свою роботу і школи Буковини, які ще в 1940/41 н.р. були реорганізовані таким чином: румунські школи-“примари” з 4-річним навчанням - в початкові; школи-“примари” з 7-річним курсом навчання та загальноосвітні і комерційні гімназії - в повні середні школи; перші чотири класи учительських семінарій - в неповні середні школи, а учні останніх чотирьох класів цих семінарій охоплювались навчанням в педагогічних школах [3, с. 102].

Навчання в початкових та неповних середніх школах стало безплатним, мало проводитись рідною мовою більшості учнів шкіл - українською, польською, російською, молдавською та іншими. В кінці 40-х років в усіх областях Західної України було запроваджено загальне обов'язкове початкове навчання, на початку 50-х років - загальне семирічне [5, с. 735].

Важливе значення у виконанні закону про загальне обов'язкове навчання в західному регіоні України мало створення пришкільних-інтернатів, адже тільки таким чином можна було охопити навчанням дітей гірських і передгірних районів. Так, в Чернівецькій обл. перші

інтернати виникли в Путильському і Вижницькому р-нах. Всього на початку 1944/45 н.р. на території області було відкрито 17 інтернатів, де навчалось 250 дітей [1, ф.Р-3, оп. 2, спр. 1083, арк. 80].

Керівництво органів освіти республіки приділяло увагу народній освіті в західному регіоні, розглядаючи його як важливий напрямок ідеологічної роботи, “комуністичного виховання” населення недавно приєднаних територій. Тільки в 1944 р. у школи Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Чернівецької областей Наркомат освіти направив понад 11 тис. вчителів [6, ф. 166, оп. 15, спр. 135, арк. 2]. У 1945 р. сюди ж було відряджено ще майже 7 тис. учителів. Направленням восени 1945 р. всіх випускників університетів, педагогічних і учительських інститутів за спеціальністю “історія” на роботу у школи західного регіону [6, ф. 166, оп. 15, спр. 61, арк. 83] керівництво народною освітою намагалось усунути від викладання цієї “найбільш ідеологічної” дисципліни місцевих вчителів, які отримали освіту до 1939 р.

Значна увага приділялася професійній освіті. Відновлення радянської влади в стало каталізатором соціалістичної індустріалізації, яка в західному регіоні вимагала значної кількості робітників багатьох спеціальностей різної кваліфікації. Професійні навчальні заклади, що існували на місцях, зрозуміло, не могли підготувати потрібну для форсованої індустріалізації кількість кадрів. Тому, реформуючи освітню систему, органи народної освіти передбачали, згідно з планом індустріалізації краю, розширити мережу ремісничих училищ та створити при промислових підприємствах, що відбудовувалися та налагоджували роботу, школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Професійні школи реорганізовувалися у технікуми та спеціальні школи, підпорядковані відповідним народним комісаріатам та відомствам. При багатьох підприємствах утворювались школи ФЗН, покликані готувати кадри для цих підприємств. За 1945-1963 рр., наприклад, через заклади системи трудових резервів по Львівському міжобласному управлінню професійно-технічної освіти підготовлено близько 130 тис. робітників. Для сільськогосподарського виробництва кадри масових професій готувались за допомогою дво- і трирічних курсів. У першій половині 50-х років, наприклад, на таких курсах у західних областях України щорічно навчалось від 125 до 162 тис. осіб [5, с.738-739].

Цілком зрозуміло, професійна освіта в регіоні була нетрадиційною для українського населення, що в більшості своїй було аграрним. За таких умов забезпечити комплектування десятків нововідкритих шкіл

ФЗН чи ремісничих училищ органи народної освіти та партійні організації районів практично не могли. На 1 січня 1946 р. в західних регіонах нараховувалося 16 ремісничих училищ (2035 учнів), 8 залізничних училищ (2645 учнів) та 44 школи ФЗН (7105 учнів) [7, ф. 4609, оп. 1, спр. 21, арк. 2].

Проте влада не могла чекати, поки вплине на молодь заохочування такої освіти високою заробітною платою, чи поки молодь переконається у престижі робітничих професій. У більшості випадків при наборі до цих шкіл застосовувався примус. Так, в 1945 р. у Винниківському районі Львівської обл. до шкіл ФЗН насильно мобілізували молодь віком від 12 до 22 років. В Олеському р-ні тієї ж області працівник райради вирішив мобілізувати молодь до ФЗН своїми методами: приїхав, дав команду вишикувати молодь потрібного віку і наказав сідати в машини. Повіз їх на станцію, не давши навіть попрощатись з батьками [3, с.252]. Така “мобілізація” до професійних шкіл, що мала місце на теренах західно-українських областей, викликала гостре невдоволення місцевого населення, хвилю протесту українства, підтриману ОУН та підрозділами УПА, що подекуди відвойовували мобілізовану таким чином молодь.

Важким було і навчання в школах ФЗН. Залишити навчання за власним бажанням заборонялось законом. Порушники притягувались до судової відповідальності “шляхом організації показових процесів”. Згідно наказу міністра трудових резервів СРСР “Про заходи щодо покращення учбово-виховної роботи в ремісничих, залізничних і школах ФЗН західних областей УРСР” (1947 р.), Чернівецьке обласне управління трудових резервів “впорядкувало” справу з видачею учням довідок про тимчасове звільнення, ввело офіційну “передачу” учбових груп майстром вихователю. Як відзначалось у звіті обласного управління, “це підвищило вимоги до учнів і відповідальність вихователя і майстра за групу” [6, ф. 4609, оп. 1, спр. 68, арк. 5]. Така вимогливість нагадувала порядки швидше у виправних, ніж учбових закладах.

Політика насильної професіоналізації та мобілізації молоді до шкіл при промислових підприємствах західноукраїнських центрів або вивіз місцевої молоді до таких шкіл за межі західного регіону, а то й України знову ж таки були прямим втручанням нової системи в освітні традиції, викликали або відкритий спротив, або затаювання незадоволення в історичній пам’яті молоді.

У всій навчально-виховній системі чітко проявлялася тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Неодмінними умовами такої системи були уніфікація та русифікація.

Таке “виховання” призводило до занепаду культури, моральних деформацій, росту правопорушень, байдужого ставлення до особистого й суспільного майна.

Радянська система освіти, болісно входила в суспільне життя регіону. Незважаючи на природний потяг місцевого населення до освіти, частина селян забороняла дітям відвідувати школу, отримувати підручники, ходити на ряд уроків, а тим більше - брати участь у виховних заходах. Нова, уніфікована з освітньою системою СРСР, марксистсько-ленінська за змістом школа викликала антипатію, а часто і негативні настрої учнів та батьківської громадськості.

Ліквідація ліцеїв та гімназій з їх гуманітарним профілем та висококваліфікованими педагогічними кадрами відібрала в частини заможного населення краю право вибору дати молоді високий рівень підготовки, об'єктивного знання історії, географії, мов та інших предметів. Створені на їх базі середні школи не досягли ні на той час, ні в наступні десятиліття того рівня підготовки, який давала більшість західноукраїнських гімназій до Другої світової війни.

Однією з проблем нової радянської системи освіти стала заборона національно-патріотичного і релігійного виховання. Церква завжди мала величезний вплив на виховання та навчання молоді на західноукраїнських землях, зокрема - Українська греко-католицька церква. Релігійне виховання в більшій чи меншій мірі пронизувало всю освітню систему: від дитячого садка до вищих навчальних закладів включно. Релігія тісно впліталася в навчальні програми та позакласну і позашкільну роботу з учнями, в родинях послідовно підтримували таке поєднання, виховуючи законопослушні та богопослушні покоління.

Нова система навчання відкидала цю споконвічну народну і освітню традицію. Релігія в школах була заборонена і виключена як з навчальних, так і виховних планів і програм; церква відокремлена від держави, а школа - від церкви. Церква позбавлялась можливості створювати культурні і просвітницькі організації, права на благодійну діяльність. Проголошувана свобода совісті передбачала свободу здійснення релігійних обрядів, але практично зводилася до права не сповідувати жодної релігії, вести атеїстичну пропаганду.

Релігійні переслідування та запровадження атеїстичного виховання завдали відчутного удару по традиційній західноукраїнській системі освіти та виховання, що викликало цілком зрозуміле невдоволення населення. Релігійне виховання вступило у відкрите протиборство з вихованням шкільним та позашкільним. Така подвійна педагогіка -

народна, з одного боку, і радянська, крупсько-макаренківська - з другого, приводила до виховання нового покоління - покоління з подвійною психологією, з подвійним мисленням і способом життя.

В освітньо-виховній системі важливою ланкою виховання комуністичної моралі стали піонерські та комсомольські організації. Вони були покликані заповнити ту нішу, яку раніше в житті дітей та молоді займали церква та культурно-освітні і спортивні товариства “Пласт”, “Сокол” та інші. Проте, якщо раніше діти, юнаки і дівчата добровільно прилучалися до роботи цих товариств, то тепер вони позбавлялися права вибору, вимушені були вступати до піонерських та комсомольських організацій під тиском “громадської думки”, яка, в свою чергу, формувалася під диктат партійно-радянського режиму.

Обкоми партії приділяли велику увагу створенню шкільних піонерських та комсомольських організацій. Зокрема, як вказувалось на міжобласній нараді зав.облвно і зав.відділами ОК КП/б/У, на кінець 1945 р. в школах Чернівецької обл. налічувалось 21729 піонерів, що були охоплені 132 піонерськими організаціями, з яких 100 - в селах, 32 - в містах. На 1 вересня 1945 р. по Чернівецькій обл. було створено 55 шкільних комсомольських організацій, а на 1 грудня 1945 р. їх вже налічувалось 79, де стояло на обліку 1345 осіб. На цій нараді було піддано різкій критиці керівників 34 шкіл, де ще не були створені комсомольські організації [7, ф. 1, оп. 73, спр. 186, арк. 82].

Важливим елементом політичного протистояння органів радянської влади та націоналістичного підпілля стало питання утворення й діяльності піонерських і комсомольських організацій в регіоні з перших повоєнних років виявилось. Український націоналістичний рух вважав комсомол ворожою організацією, яка “руйнує душі української молоді й забирає те, що молодь може дати своїй Батьківщині - національну відданість” [2, с. 1]. “Тому ми - українські повстанці, - вказувалось в одному з документів ОУН-УПА 1945 р., - рішуче проти цієї організації, метою якої є вироблення людей, серцем і душею запроданих Сталіну, зрадників своєї нації” [7, ф. 1, оп. 17, спр. 1, арк. 32]. У наказі ОУН надрайонним провідникам, виданому в червні 1945 р., наголошувалось: “Нам треба поставити собі за завдання, щоб в короткому часі на наших теренах не існувала ані одна комсомольська організація” [6, ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 14].

За вказівкою ЦК КП(б)У обкоми КП(б)У і ЛКСМУ західних областей підбирали в районних центрах необхідну кількість комсомольців і направляли їх на постійну роботу в села (школи, лікарні) для вивчення

місцевої молоді і втягнення її в комсомол [7, ф. 1, оп. 16, спр. 29, арк. 153]. Утворені в таких умовах комсомольські організації були малочисельні і практично бездіяльні. 1946 р. у Рівненській обл., наприклад, розпалося 19 комсомольських організацій, а всього в західних областях України - 518. Більше того, під впливом ОУН-УПА того ж року до підпільників пристало в повному складі 50 комсомольських організацій Дрогобицької обл. [7, ф. 1, оп. 23, спр. 2868, арк. 9].

ЦК ЛКСМУ зобов'язував обкоми комсомолу до 1 жовтня 1947 р. створити при всіх початкових, семирічних і середніх школах піонерські організації, а при семирічних та середніх школах - учительські і учнівські комсомольські організації. Зокрема у Чернівецькій обл. у кінці 1945 р. 79 комсомольських організацій, де стояло на обліку 1345 осіб та 132 піонерські організації з контингентом де налічувалося 21729 піонерів [7, ф. 1, оп. 73, спр. 186, арк. 82] Боротьба за молодь в краї призводила до значних втрат з обох сторін, що протистояли. Архівні матеріали свідчать як про участь комсомольців у знищенні та полоненні підпільників, так і про знищення підпільниками найбільш активних комсомольців.

У 1947 р. структури ОУН-УПА розпочали видання газет і журналів для молодших школярів ("На зміну") та школярів старшого віку ("За волю України", "Юні друзі" та ін). Нарada секретарів обкомів партії регіону за участю Л.Кагановича, скликана у Львові 29 квітня 1947 р., висловилася за нагальну потребу поряд з активізацією всіх форм боротьби проти націоналістичного підпілля "посилити увагу на покращення роботи з молоддю і особливо з учнями" [7, ф. 1, оп. 75, спр. 75, арк. 153] Проте до середини 50-х років піонерські і комсомольські організації в школах краю фактично не працювали. З огляду на це ЦК КП(б)У 24 січня 1950 р. ухвалив постанову, згідно якої в середніх школах західних областей запроваджувалися посади комсоргів ЦК ЛКСМУ. Причому, з усіх 499 посад 348 мали бути зайняті комсомольцями, направленими зі східних областей [7, ф. 7, оп. 6, спр. 1864, арк. 18].

Значну проблему у реформуванні освіти в західних областях України у перші повоєнні роки складали для влади школи національних меншин і, зокрема, польської та румунської, які мали розвинену систему шкільництва.

З початком 1945/1946 н.р. полякам вдалося добитися відкриття лише на Львівщині 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21 - початкова, 17 - семирічних і 10 середніх. Однак під жорстким адміністративним і політичним тиском уже з 1 січня 1945 р. розпочалося масове переселення жителів польської національності, а з ними й інтелігенції та учнів шкіл до

Польщі, а з Польщі українців - до України [6, ф. 1, оп. 73, спр. 153, арк. 262].

Насильне переселення українців і поляків у повоєнні роки, здійснюване під гаслами зміцнення дружби між українським і польським народами, стало однією з найбільш драматичних сторінок взаємовідносин двох сусідніх народів. Інтереси значної частини громадян Польщі і України були знехтувані, а руйнацію українства в Польщі, кульмінацією якої стала сумнозвісна операція “Вісла”, та польськості в Україні можна сміливо розцінювати як етноцид, здійснений правлячими режимами обох країн. Із завершенням переселення поляків із західних областей до Польщі було “вирішено” і проблему польського шкільництва, тобто знищено його.

Процес колонізації, румунізації та мадяризації української школи у першій половині ХХ ст. змінився на активну, хоча і завуальовану політику русифікації всієї системи освіти західних областей України. Органи народної освіти на місцях чітко виконували постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) ще від 13 березня 1938 р. “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, яка вимагала, щоб учні, котрі закінчували неповну середню школу, вміли вільно і правильно висловлюватися російською мовою, одержали знання основ російської граматики і синтаксису та літератури. З початком 1945/1946 н.р. названа вище постанова була продубльована постановою ЦК КП(б)У від 4 вересня 1945 р., яка вимагала запровадити вивчення російської мови у всіх школах України, починаючи з другого класу [6, ф. 1, оп. 73, спр. 346, арк. 12]. Тому - школи західного регіону в першу чергу забезпечувались вчителями цього предмета, а для перекваліфікації місцевих вчителів в обласних центрах організовувались курси без відриву від виробництва. Проте роботою курсів та рівнем викладання російської мови місцевими вчителями партійні організації та органи народної освіти були вкрай незадоволені.

Процес русифікації проявляв себе і в якісних змінах загально-освітньої школи західних областей України. Так, уже наприкінці 1947/1948 н.р. у Львівській обл. працювало 978 шкіл, з яких з українською мовою викладання 926, російською - 48, польською - 4. На перший погляд, наведені вище цифри об’єктивно відображали склад населення за національностями, відповідну кількість учнів. Проте при аналізі співвідношення шкіл та контингентів учнів у них вимальовується більш реальне бачення ситуації. Особливо вражаючими є цифрові показники кількісного складу учнів російських та українських шкіл. У тих же 48 школах Львівщини з російською мовою викладання навчалось 22327 учнів, в

той час як у 926 українських школах вчилася 131768 школярів. Таким чином, у 1948 р. у школах з українською мовою навчання навчалася у 6 раз більше учнів, ніж у російських школах, хоча українських шкіл в області було більше у 20 разів. Це був чітко виражений курс на русифікацію місцевого населення. Крім того, російські школи були краще забезпечені вчительськими кадрами, мали більшу матеріальну підтримку з боку партійних та державних органів, керівництво яких переважно сюди посилало на навчання своїх дітей.

Більше того, з 926 шкіл з українською мовою навчання нараховувалось тільки 68 середніх, що становило 7 % від загальної кількості, в той час як відсоток середніх шкіл серед російських становив 38 % від загального їх числа (18 шкіл з 48), а кількість учнів у російських середніх школах становила 55 %, або 12225 з усіх 22327 учнів цих шкіл [Підраховано за даними: 7, ф. 1, оп. 23, спр. 5591, арк. 3-9].

Нова освітня система, запроваджена в західних областях України, виконувала соціальне замовлення не українського народу чи української держави навіть у формі УРСР, а активно виховувала та пропагувала т.зв. інтернаціоналізм, нівелювала традиції української освіти як в західному, так і східному регіонах України, розпочала поступову, але вперту, хоча і прикриту русифікацію всієї системи освіти - від дитячих дошкільних закладів до університетів та інститутів, в першу чергу - педагогічних.

“Національна” за формою, “соціалістична” за змістом школа в західному регіоні республіки, як і всієї України, за всі роки радянської влади ніколи не була справді українською. Навпаки, побудована на засадах марксизму-ленінізму з його класовим підходом до виховання і запереченням загальнонаціональних надбань духовного життя українського народу, школа в краї була дієвим важелем радянської політичної системи у справі так званого інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування нової спільності людей - “єдиного радянського народу”. Місцеві органи влади, здійснюючи політику комуністичної партії, політично, матеріально й морально підтримували саме таке спрямування освітньої системи - національного нігілізму.

Встановлення нової освітньої системи в західних областях УРСР привнесло в шкільництво і нову, далеку від традиційної і національної, зовнішню атрибутику, таку, як портрети, герби, прапори, пісні, ідейно-політичне спрямування всієї навчальної та виховної роботи, літературу для читання та підручники, що не сприймалися відразу ні місцевими вчителями, ні учнівськими колективами. Учні продовжували дома читати старі батьківські підручники М.Грушевського, М.Возняка, І.Крип'якевича

та інші, а в школі слухати уроки за програмами далекої від національних особливостей радянської школи.

Значного реформування зазнала і система вищої освіти в регіоні. На зміну науково-педагогічним традиціям європейських вищих шкіл, до яких належали Львівський і Чернівецький університети, інші вищі навчальні заклади Львова, прийшла командна тоталітарна система, що не визнавала жодних контактів викладачів регіону з їхніми колегами в університетах Європи, а на кожну наукову проблему вже були чітко визначені марксистсько-ленінські кліше, за межі яких виходити не дозволялося. Головна увага партійних органів була звернена не на наукове, творче обличчя вченого, а на ідейно-політичне виховання кадрів інтелігенції і особливо професорсько-викладацького складу вузів.

У перші повоєнні роки поповнення викладацького складу відбувалося в основному за рахунок демобілізованих з лав Червоної армії викладачів та випускників вузів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Крім того, в західні області в 1944-1945 рр. було направлено 938 наукових працівників, у тому числі 137 професорів та доцентів [6, ф. 4849, оп. 1, спр. 2520, арк. 4]. Цей факт, звичайно, можна пояснити значним розширенням мережі вузів у регіоні, проте водночас представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через нібито політичну неблагонадійність, частина з них взагалі покинула Україну.

Поповнення викладацького складу науковцями із Сходу, безумовно, відіграло позитивну роль, оскільки сприяло широкому розгортанню наукової роботи по підготовці кадрів спеціалістів, зокрема природничого, медичного, технічного профілю. Однак більшість прибулих взагалі не володіла українською мовою або знала її погано; мали місце факти зневажливого ставлення викладачів до української мови. Під прапором сталінської теорії “зближення і злиття націй” в західних областях знеособлювалась національна культура, народні традиції, рідна мова. Зокрема, в проекті рішення про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції Львова та області (1947 р.) зазначалося, що “мають місце певні порушення національної політики, зокрема в питаннях про мову. Незадоволення певної частини інтелігенції викликають такі факти, як викладання в багатьох вузах ряду дисциплін (як правило, суспільних наук) російською мовою, поширення вивісок, преїскурантів з російським текстом тощо” [4, с. 231]

З метою уніфікації вищої школи в Україні зокрема в західних областях, у 1947 р. вузи республіки були розподілені на навчальні заклади республіканського і союзного підпорядкування, чим визначалося їхнє

матеріально-технічне забезпечення, комплектування кадрами, науковою літературою, фінансування. До союзного підпорядкування були віднесені більшість університетів та стратегічно важливі вузи. Всі педагогічні інститути, зрозуміло, включалися до нижчої, республіканської категорії, що в значній мірі відбилосся на умовах роботи педагогічних навчальних закладів, якості підготовки спеціалістів, оплаті праці.

Значне місце в активному функціонуванні всієї системи освіти в західних областях України відігравали бібліотеки. Любов і пошана до книги, до літератури української та і світової виховувалась і прищеплювалася молоді тут ще з дошкільного віку. З відновленням радянської влади в регіоні партійні та культосвітні органи звернули увагу на бібліотечні фонди, що в більшості не задовольняли та і не могли задовольняти нове керівництво освіти й культури. Бібліотеки і читальні заборонених товариств “Рідна школа”, “Просвіта” та інші були заповнені європейською та українською науковою і художньою літературою, значну частину фондів складала книги іноземними мовами. Всі вони були визнані “небезпечними” для читання, підготовки та виховання молоді.

Виходячи з директив партії, в бібліотеках були проведені ревізії фондів, вилучена більша частина “ворожої” літератури, на місце котрої почалось завезення суспільно-політичної й художньої літератури зі східних областей України та Росії. Проте одночасно поновити всі фонди бібліотек було надзвичайно складно, а то й неможливо. Наприклад, у 1946 р. в Рівненській обласній бібліотеці для дітей та юнацтва не було навіть літератури, необхідної для вивчення шкільної програми - творів Л.Українки, П.Мирного, не вистачало творів Т.Шевченка, І.Франка [7, ф. 1, оп. 75, спр. 79, арк. 276]. Навіть книжки цілком відданих режимові письменників потрапляли в бібліотеки в обмеженій кількості. Наприклад, в Ужгородську окружну бібліотеку книга М.Островського “Як гартувалася сталь” поступила лише в одному примірнику [7, ф. 1, оп. 75, спр.79, арк.277].

Несприйняття українством західних областей нової системи освіти з її прокомуністичним вихованням відбивалосся і на читацькій активності учнівської молоді, яка значно знизилася. Характерною особливістю в роботі бібліотек західних областей України у повоєнний період був незначний відсоток видачі політичної та науково-популярної літератури. Так, у Бережанській районній бібліотеці Тернопільської обл. у липні 1946 р. було видано 647 книг, з яких лише 5 примірників з соціально-економічної літератури, 5 - з технічної і 14 - з питань літератури та мистецтва [7, ф. 1, оп. 75, спр.79, арк. 279].

Під постійним і особливим контролем партійних органів знаходилися бібліотеки вищих навчальних закладів. Після кількох чисток та перевірок книжкових фондів, здійснених у перші повоєнні роки у відповідності з постановою ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. “Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах”, розпочалася їх нова ревізія. Створені при вузах комісії заново рецензували підручники на предмет їх політичної благонадійності. Ревізія книжкових фондів все ж виявила, що бібліотеки педагогічних вузів західних областей республіки ще “засмічені книжковою макулатурою. Серед так званих нерозроблених фондів багато політично шкідливої літератури знаходилось в Кременецькому вчительському та Львівському педагогічному інститутах” [7, ф. 1, оп. 70, спр. 733, арк. 100].

Український книжковий ринок уже в перші повоєнні роки заповнила політична та художня література, надіслана з Москви. Кількість цієї літератури, що надходила до магазинів “Укркнигокультторгу”, перевищувала кількість книжок, що видавалась в усіх видавництвах України як мінімум у півтора рази, а кількість політичної літератури, виданої у Москві та відправленої в західні області України, у 2 рази перевищувала кількість книг, виданих в Україні. Ця цифра стосується і художньої літератури, в першу чергу - дитячої [7, ф. 1, оп. 75, спр. 79, арк. 322].

Уже в перші повоєнні роки в регіоні були ліквідовані бібліотеки та читальні культурно-освітніх товариств, насамперед таких, як “Рідна школа” та “Просвіта”, які у тісному контакті з освітніми закладами протягом багатьох десятиліть залишалися центрами збереження і пропаганди надбань духовної культури народу, осередками різноманітної освітньої роботи, національно-патріотичного виховання молоді.

Розглянута на широкому історичному фоні проблема шкільництва в західних областях України у повоєнне десятиліття дає підстави стверджувати, що радянсько-комуністичний політичний режим, запроваджуваний в краї, спрямовував систему освіти на досягнення своїх ідеологічних цілей. Використовуючи природне прагнення населення регіону до підвищення свого освітнього рівня, представники тоталітарної системи здійснювали тут водночас шовіністичну, асиміляторську політику, яка гальмувала природний процес національного самоусвідомлення українського етносу, консолідації його в єдину націю.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області. Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих. 1940-1941. - Ф. Р.3.
2. Зінкевич О. Обличчям до школи в Україні // С.молоскип. - В 2 ч. - Ч. 2. - 1952. - 86 с.
3. Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953: Документи і матеріали. - К.: Наукова думка, 1995.- Т. 1. - 748 с.
4. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. - К.: Наукова думка, 1994. - 350 с.
5. Торжество історичної справедливості. - Львів: ЛДУ, 1968. - 803 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

*Марусик Т.В.
(Чернівці)*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І ВЛАДА У 50-ті РОКИ ХХ ст.

Смерть Сталіна у 1953 р. різко змінила весь баланс політичних сил і відкрила дорогу реформам, об'єктивно спрямованим на демонтаж тоталітарної системи. Незважаючи на непослідовність та суперечливість, хрущовські реформи помітно змінили обличчя держави і суспільства. “Відлига” зруйнувала моноліт “ідейно-політичної єдності” радянського суспільства, надала радянському режиму більш цивілізованого вигляду і, нарешті, сприяла формуванню нового покоління реформаторів, яке через чверть століття знову розпочало “перебудову” радянської системи. Яку ж роль відіграла інтелігенція України у цьому процесі? Який новий духовний досвід отримала вона в ці роки?

Звернення до цієї теми набуває особливої ваги у зв'язку з тим, що в публікаціях останніх років з'явилася тенденція підміни однієї схеми іншою. Якщо у працях радянського періоду стосунки інтелігенції і влади у 50-60-ті роки зображалися як ідилічні, то зараз відчувається перебільшена опозиційність тодішньої інтелігенції. Конфліктні ситуації, як найбільш яскраві, виходять на перший план у публікаціях документів і спогадах, більшість з яких належить колишнім дисидентам.

Дослідження проблем взаємовідносин інтелігенції і влади у часи Хрущова потребує відповіді на ряд принципово важливих питань, перше з яких – питання про спадкоємність інтелігенції в історії ХХ ст. Чи можна

провести пряму безперервну лінію від дорадянської інтелігенції до інтелігенції радянської? Чи ця традиція була порушена? Чи припинила своє існування стара інтелігенція, яка розсіялася в еміграціях, таборах, чи, незважаючи на репресії, продовжила себе в нових поколіннях радянських спеціалістів?

Якщо виходити з формальних професійно-освітніх критеріїв, то значної різниці між радянською і дорадянською інтелігенцією не було. Перша і друга професійно займалися кваліфікованою розумовою працею, обслуговуючи відповідні потреби суспільства. Проте суть та суспільне призначення інтелігенції не вичерпувалося лише формальними ознаками приналежності до певної професійної групи чи наявності спеціальної освіти.

Для радянської інтелігенції більш підходить поняття “спеціалісти”, адже суттєві духовні риси інтелігенції були ними втрачені. Цей прошарок поповнювався головним чином вихідцями з робітничої, частково селянської сфер, що знімало минулу відчуженість освітніх прошарків від народу. По-іншому склалися й відносини нової інтелігенції і влади. Перші покоління радянської інтелігенції у прямому розумінні були переважно від верстата й плуга. Радянська система освіти дала їм не тільки професійні знання, а й значну дозу ідеологічної обробки. Своєю кар’єрою вони були зобов’язані новій владі й вдячні їй за нові соціальні можливості, які відкрилися перед ними.

Українська інтелігенція припинила своє існування як соціальне ціле. Проте її відхід не означав безслідного зникнення. В літературі та мистецтві зберігалися значні пласти незатребуваної культурної спадщини, що дало можливість почасти відновити штучно перерваний зв’язок.

Радянська інтелігенція, об’єднана спільністю походження, ідейно-політичним переконанням, уніфікованою системою освіти, майже однаковим матеріально-побутовим становищем була більш монолітним утворенням, ніж її попередниця. Проте за цим монолітом ховалися суттєві відмінності та внутрішні суперечності, які при послабленні зв’язуючих сил призвели до глибоких конфліктів. Неможливо дослідити її взаємовідносини з владою, не враховуючи цих відмінностей. Виходячи з цих міркувань, у складі інтелігенції зазначеного періоду можна виділити три групи в залежності від близькості її до влади:

- наближена до влади еліта;
- основна маса інтелігенції, загалом лояльна до влади;
- окремі особистості, які конфліктують з владою.

До першої групи належали ті представники інтелігенції, котрі могли безпосередньо спілкуватися з вищим партійним та державним керівництвом. Це видатні вчені зі всесоюзними чи світовими іменами – керівники наукових установ, наукові експерти, яких запрошували для розробки важливих партійних документів, відомі письменники та журналісти, які очолювали редакційні колеги провідних журналів та газет, діячі літератури та мистецтва, які стояли на чолі творчих спілок. З їх числа висували делегатів, депутатів, репрезентували інтелігенцію на партійних з'їздах, у вищих партійних та державних органах.

Еліта користувалася виключними привілеями (високі гонорари, державні дачі, поїздки за кордон), проте повинна була платити відданістю, а при Сталіні - ще й щоденним ризиком опинитися в опалі.

Переважна більшість інтелігенції бачила Сталіна лише на портретах, що полегшувало сприймання вказівок зверху. Суперечності на відстані не помічались, або ж сприймалися не так гостро, як зблизка. Існуючий політичний та ідеологічний режим розцінювалися як необхідність. Пропагандистський стереотип сприйняття радянської влади та комуністичної партії як “наших”, “рідних” укоренився у суспільну свідомість. Для основної маси інтелігенції сама можливість опинитися у конфронтації до влади уявлялася неймовірною. Крім того, життєвий досвід будь-якого радянського громадянина не залишав ніяких ілюзій щодо наслідків непослуху.

В останні роки життя Сталіна почалося повсюдне викриття “антипатріотів”. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому прозвучали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків. У доповіді Л. Дмитерка говорилося, що в республіці “тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики-космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм...” Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде “не про якісь окремі недоліки... а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів”, які “об’єдналися на основі підривної роботи” [4, ф.17, оп.133, спр.311, арк.73].

У квітні 1950 р. відбулася виїзна наукова сесія Інституту історії АН УРСР у Львові, на якій виступив директор Інституту О.Касименко. У своїй доповіді він, зокрема, зазначив, що “праці Грушевського – це не просто праці буржуазного історика... а типовий приклад того, як на догоду намірам реакційного табору безсоромно фальсифікувалася історична наука”. Далі йшла критика українського історика І.Крип’якевича, який “протягом 40 років у своїх історичних писаннях не лише брутально спотворював історію України, але й досі за умов, створених

йому радянською владою, не знайшов часу на ділі показати свою перебудову” [5, ф. 1, оп.30, спр.2099, арк.61-65].

Такі політичні акції й пряме шельмування багатьох науковців створювали нездорову психологічну атмосферу в суспільстві, загальну підозрілість і взаємну недовіру. З архівних документів видно, що в ЦК ВКП(б) надходило чимало анонімних листів, у яких на адресу окремих вчених, викладачів, творчих працівників висувалися звинувачення у різноманітних “відхиленнях” політико-ідеологічного характеру. За дорученням ЦК ВКП(б) створювалися спеціальні комісії, які займалися розглядом подібних заяв, “вивчали” науковий і творчий доробок критикованих. Доноси колег ставали інструментом для їхнього просування по службовій драбині.

На початку 50-х років у ЦК ВКП(б) надійшло кілька анонімних листів та заяв, у яких висувалися політичні звинувачення на адресу відомого українського поета А.Малишка. В них твердилося, начебто А.Малишко пропагував націоналістичні погляди, годинами читаючи напам'ять уривки з віршів “терористів і змовників” Д.Чепурного, Д.Фальківського, Є.Плужника та багатьох інших; що його улюблений поет – “фашист Маланюк, один з найактивніших жовто-блакитних бандитів” [4, ф. 17, оп.131, спр.368, арк.122-124; оп.133, спр.311, арк.16-19, 27-32].

Після двох інших статей у “Правде” – “Невдала опера” та “Про оперу “Богдан Хмельницький” – розгорнулася кампанія ідеологічної чистки у музиці. Проте поряд з ненавмисними “відступниками” серед інтелігенції були й свідомі “відступники”, які не сприймали брехню і лицемірство сталінського режиму. Про масштаби подібних настроїв важко судити, адже вони не виявлялися відкрито, а коли й виявлялися, то відразу ж супроводжувалися арештом.

Зі смертю Сталіна взаємовідносини інтелігенції і влади не могли не змінитися, хоча б тому, що змінився обрис влади. Сталін був недосяжний не тільки для рядової інтелігенції, але й в очах еліти, яка безпосередньо спілкувалася з ним. Його наступники сприймалися як звичайні, хоча й наділені значною владою люди. Розстановка сил у вищому ешелоні влади не була стабільною, суперництво колишніх соратників Сталіна створювало певний вакуум влади. Вказівки зверху досить часто відзначалися суперечливістю, увага до ідеологічних питань на перших порах була послаблена.

Розмитість керівної лінії створювала більше можливостей для виявлення ініціативи інтелігенції. Деякі ініціативи були протилежні новим політичним вимогам. Це спричинялося не опозиційністю, а тим, що настанови ще не були чітко сформульовані.

Очікування змін і віра у їх можливість підштовхували інтелігентську еліту до дій, передусім у межах своїх власних організацій. З одного боку, загострилася боротьба у правліннях творчих спілок, з другого - виявилися суперечності між групами, які монополізували керівні пости, та рядовими членами організацій. Конфлікти, як правило, вирішувалися втручанням ЦК партії, який намагався зберегти існуючу еліту і певний баланс протиборствуючих сил.

Послаблення тиску зверху призвело до появи на сторінках літературно-художніх журналів та газет ряду публікацій нового змісту, які сприймалися читачами як подих свіжого вітру. У формі літературно-художніх дискусій йшло обговорення питань, які мали суспільне звучання. Ці зміни у суспільній духовній атмосфері ввійшли у свідомість сучасників як “відлига” (за висловом письменника І.Еренбурга).

Після смерті Сталіна розпочався процес десталінізації радянського суспільства, який пройшов кілька етапів й істотно вплинув на долю мільйонів людей.

У широкому розумінні десталінізація означала відхід від крайніх проявів “класичного сталінізму” у всіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній, духовній; у вузькому - десталінізація пов’язувалася насамперед з критикою “культу особи”.

Перший її етап охоплював період з весни 1953 р. до початку 1956 р. У перших числах квітня 1953 р. опубліковано повідомлення МВС СРСР про звільнення кремлівських лікарів, заарештованих у січні того ж року. На сторінках “Правди” з’явилася стаття про радянську соціалістичну законність, в якій критикувалася діяльність колишнього Міністерства державної безпеки Радянського Союзу [2. – 1953. - 5, 6 апр.].

Смерть Сталіна спричинила зміни у сприйнятті влади рядовими комуністами. Чимало їх, особливо в інтелігентських парторганізаціях, повірили у можливість змін і відчували свою особисту відповідальність за те, що відбувалося у країні. Розпочата реабілітація створювала враження, що з порушенням законності покінчено, і це звільняло людей від страху висловлюватися вільно. На партійних зборах Київського, Харківського, Львівського університетів, які були проведені у 1954-1955 рр., можна було почути вислови: “...ЦК має помилки, а рядові комуністи мають право критики знизу цих помилок”, “...наша виборча система недемократична... необхідно публікувати всі партійні документи, робити це під гаслом демократії, щоб комуністи знали, що робиться в ЦК”. Парткоми вузів суворо обійшлися зі своїми “вільнодумцями”: найбільш активні були виключені з партії, деякі відбулися суворими доганами [4, ф. 17, оп. 133, спр. 511, арк. 84].

Зі смертю Сталіна зник ореол непогрішимості з партійного керівництва, а заклики розгортати критику, які лунали у виступах лідерів, досить часто сприймалися буквально. Критична хвиля, яку інспірувало і в певних масштабах могло дозволити вище партійне керівництво, легко перейшла і на Центральний комітет. Проте це були виступи не проти влади, а критика її окремих представників.

Критичні настрої інтелігенції посилилися з початком другого періоду десталінізації, який розпочався ХХ з'їздом партії. Політичною кульмінацією ХХ з'їзду КПРС стало закрите засідання, на якому вперше прозвучала пряма і недвозначна критика сталінщини. Збори з читанням "таємної" доповіді М. Хрущова проходили бурхливо, особливо у творчих організаціях, вузах, наукових установах. У робітничих колективах "порушниками спокою" були інженери, співробітники багатотиражок, секретарі парткомів, які ставили гострі питання. Все це посилювало антиінтелігентські настрої у партійному керівництві.

Після з'їзду відбулася Всесоюзна нарада з питань ідеологічної роботи, на якій продовжено критику культу особи. Секретар ЦК КПРС Л. Ільчов у своїй доповіді акцентував увагу на тому, що розвінчання культу особи – це "політичний героїзм партії". Поряд з помилками Сталіна в історико-партійній, економічній та філософській науках вказувалося на окремі позитивно оцінені праці "вождя", зокрема "Про основи ленінізму" і "Марксизм та національне питання". Тут же наголошувалося на необхідності "проведення чіткої межі між культом особи і всією багаторічною і багатогранною діяльністю нашої партії" [6, ф. 5, оп. 33, спр. 166. арк. 39-41].

Після критичних зауважень, висловлених на адресу "Історії ВКП(б). Короткого курсу", велася підготовка нового підручника з історії партії. Незважаючи на те, що В. Молотов і Л. Каганович енергійно захищали "Короткий курс", чинили опір перегляду історії КПРС, вже влітку 1959 р. вийшов новий підручник під редакцією Б. Пономарьова.

У липні 1956 р. в пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, що стали жертвами сталінського терору: А. Еллана (Блакитного), В. Чумака, І. Микитенка [8, с. 134]. Після ХХ з'їзду КПРС розпочато кампанію за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М. Куліш, режисер О. Курбас, кінорежисер О. Довженко. Припинилися нападки на В. Сосюру, А. Малишка та інших опальних літераторів, які в період "ждановщини" звинувачувалися у націоналізмі та відступах від офіційних політико-ідеологічних принципів.

Правління Спілки радянських письменників України неодноразово зверталося з численними проханнями до ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР, Прокуратури УРСР розглянути справи про реабілітацію репресованих українських письменників. Зберігся ряд звернень Правління СРПУ до Генерального прокурора СРСР Р.Руденка, до Головної військової прокуратури з проханням прискорити розгляд питань, пов'язаних з реабілітацією письменників Д.Чепурного, М.Мороза, Д.Фальківського, Ю.Будяка, М.Калинчука, М.Семенка, Г.Савченка та інших [7, ф.590, оп.1, спр.264, арк.2, 66, 72]. Керівництво Спілки надсидало клопотання у відповідні інстанції, добиваючись повернення реабілітованим конфіскованого майна і рукописів. Проте нерідко одержувало невтішну відповідь: “рукописи в протоколі обшуку вилученими не значаться” [7, ф.590, оп.1, спр.265, арк. 57].

Приналежність до інтелігенції завжди розцінювалася владою як “соціальна збитковість”. Для “оздоровлення становища” в інтелігентському і студентському середовищі з 1957 р. були введені нові правила прийому у вузи, згідно з якими надавалися переваги робітничо-селянській молоді.

За вказівкою ЦК КПРС парткоми повинні були “навести порядок” у своїх організаціях. Критичні настрої багатьох комуністів, переважно інтелігентів кваліфікувалися як “ревізійніські ухили”, хоча вони намагалися відкинути це звинувачення. Діалог і співпраця ліберально настроєної інтелігенції з реформаторськими силами в керівництві не відбулися. Це дещо охолоджувало активність тих, хто намагався широко допомогти партійним лідерам в “оновленні соціалізму” й посилювало атмосферу скептицизму, байдужості й конформізму в інтелігентському середовищі.

Інші, навпаки, опинялися в опозиції, ставали “відступниками”. У 1957 р. по країні прокотилася хвиля арештів, спрямованих на ліквідацію дисидентських груп, які тільки зароджувалися.

Дисидентство сформувалося під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху у західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби у тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації політичного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи.

Слід зазначити, що в опозиційних рухах неросійських народів не було чіткого розмежування за ідеологічними та політичними ознаками, як у російському дисидентстві. У них цілковито домінував національно-

патріотичний напрям, об'єднуючи представників різних течій у боротьбі за збереження мовної і культурної самобутності народів, за їх національну незалежність.

У грудні 1957 р. секретар Львівського обкому партії М.Лазаренко і начальник обласного управління КДБ В.Шевченко доповідали ЦК Компартії України, що “націоналістичні тенденції серед населення ще живучі, вони й тепер проявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть тих осіб, які, на нашу думку, стоять на радянських позиціях” [1, с.33]. Лише протягом 1959 р. в області було розшукано 48 авторів антирадянських листівок і “профілактовано” 1455 осіб, котрі висловлювали невдоволення владою [1, с.34].

За 1954-1959 рр., як видно з доповідної записки “Про стан роботи органів державної безпеки Української УРСР”, адресованої ЦК Компартії України восени 1959 р., ліквідовано 183 антирадянські організації та групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжито “профілактичні заходи” щодо 1300 осіб. Крім того, викрито 46 груп із числа інтелігенції та молоді, які проводили активну антирадянську діяльність і в яких налічувалося 245 осіб [5, ф. 1, оп. 176, спр. 85, арк. 248, 251]. Отже, влада продовжувала своєрідну громадянську війну.

Остаточно крапки над “і” у відносинах інтелігенції з новим післясталінським керівництвом були поставлені на зустрічі керівників партії та уряду з учасниками Третього пленуму правління Спілки радянських письменників 13 травня 1957 р. Зміст доповіді Хрущова був цілком зрозумілий – наступ проти інтелігенції, яка нібито “втратила ґрунт під ногами” [3, с.374]. “Розсіювання останніх ілюзій”, - записав у своєму щоденнику О.Твардовський після пленуму [3, с.378].

Переважає більшість інтелігенції не була схильна до радикальних методів боротьби за свої ідеали. З більшими чи меншими моральними втратами вона пристосовувалася до встановлених правил гри і не виходила відкрито за межі лояльності. Спроби надати соціалістичній системі людські обриси виявилися марними. Проте ковток свободи, отриманий нею під час короткого “ідеологічного непу” 50-х років, не пройшов даремно. Уже “шістдесятникам” першим вдалося реалізувати свій реформаторський потенціал.

Джерела та література

1. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995.
2. Правда. – 1953. – 5, 6 апреля.

3. Оттепель: 1957-1959: Страницы русской советской литературы. – М., 1990. – 374 с.
4. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії.
5. Центральний державний архів громадський об'єднань України.
6. Центр збереження сучасної документації.
7. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва.
8. Lewitskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. – Edmonton, 1984.

*Муствеца В.Л.
(Чернівці)*

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Двадцять століття в історії євреїв України є часом постійного зменшення тутешньої їхньої чисельності, питомої ваги та ролі. Особливо вплинула на це Друга світова війна. Вона мала фатальні наслідки для євреїв України - їхня кількість скоротилася у 3 рази і в 1959 р. становила 840 тис. осіб проти 2526 тис. у 1939 р. За повоєнний час їхнє число продовжувало стрімко падати. Про це можна судити з таких даних:

Таблиця 1. Чисельність євреїв у СРСР та в УРСР
в 1959-1989 рр. (тис. осіб)

	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
СРСР	2267,8	2151,0	1811,0	1449,0
в т.ч. в УРСР	840,3	777,0	634,0	486,3
в сучасних межах				
Скорочення чисельності	- 1686,3	- 63,3	-143	-147,7
Темпи скорочення у %		7,5	18,4	23,2
Питома вага в УРСР	2,1	1,6	1,3	0,9
у %				
УРСР в % до СРСР	37	36,1	35	33,6

Складено за: б, с. 59.

Як бачимо, протягом 60-х років число євреїв в Україні зменшилося на 7,5%, впродовж 70-х - вже на 18%, а за 80-ті - на 23%. За 90-ті роки цей показник перевищив 30%.

Відповідно відбувалося й зменшення їхньої питомої ваги: - з 2,1% у 1959 р. до 0,9% у 1989 р. Питома вага євреїв, що проживали в Україні, скорочувалася більш інтенсивно порівняно з іншими республіками СРСР.

Отже, або мала місце міграція євреїв з України в інші частини СРСР, або з України сильніше відбувалася еміграція євреїв, або в Україні були більші темпи асиміляції, ніж в інших республіках. Хоча навряд чи це було якимось визначальним явищем - питома вага зменшувалася по всіх колишніх республіках більш-менш рівномірно, хіба що по Україні це скорочення за 30 років було більшим (що призвело до скорочення питомої ваги євреїв України серед євреїв СРСР на 3,4%).

Поглянемо детальніше на місце України в колишньому СРСР щодо числа єврейського населення. Уявлення про це можна мати на підставі таких даних табл. 2.

Таблиця 2. Єврейське населення України на фоні окремих республік колишнього СРСР

РЕСПУБ- ЛИКИ	1970 р.	1979 р.*	1989 р.	Питома вага євреїв серед населення		% всіх євреїв в 1989 р.
				1970 р.	1989 р.	
СРСР	2150707	1762000	1378344	-	0,5	100
РРФСР	807915	692000	537	0,6	0,4	39
УРСР	777126	633000	486326	1,6	0,9	35,3
БРСР	148011	135000	111883	1,6	1,1	8,1
УзРСР	102855	74000	65493	0,9	0,3	4,8
ГрузРСР	55382	20000	10312	1,2	0,2	0,7
ЛитРСР	23564	15000	12314	0,8	0,3	0,9
МолдРСР	98072	80000	65672	2,7	1,5	4,8
ЛатвРСР	36680	28000	22897	1,6	0,9	1,7
ТаджРСР	14615	13000	9701	0,5	0,2	0,7
ЕстРСР	5288	5000	-	0,4	0,3	-

Складено за: 1, с. 9-15; 4, с. 5-15.

* - Можлива неточність через специфіку подання даних в джерелах

Отже, у 1989 р. питома вага євреїв щодо іншого населення є вищою, ніж в Україні (0,9%), лише в Молдові (1,5%), Білорусії (1,1%), та ще в Латвії вона рівна (0,9%). Далі, крім Росії (0,4%), у всіх інших республіках цей показник не більше 0,3%. (В 1970 р., для порівняння, вищою була питома вага євреїв лише в Молдові (2,7%, проти 1,6% в Україні), та ще в Білорусії й Латвії була однакова з Україною). По інших республіках вона становила від 0,9% до 0,4%. За ці роки питома вага євреїв сильно впала по всіх республіках.

Цікаво, що коли у 1970 р. в Україні питома вага євреїв була рівною з Білорусією, то в 1989 р. в Україні вона вже нижча, а з Латвією утрималась на одному рівні.

З точки зору абсолютних цифр ситуація є непорівнюваною, бо республіки дуже відрізнялися за числом жителів. Якщо в Україні в 1970 р. проживало 777 тис. євреїв, в Росії - 800 тис., то в найближчій Білорусії - 148 тис., в Молдові - 98 тис. Подібне і в 1989 р.: коли в Росії проживало 537 тис., в Україні - 486 тис., то у Білорусії - 111 тис., Молдові - 65 тис.

Взагалі, в колишньому СРСР за числом єврейського населення можна виділити три групи республік. До першої належали Росія та Україна, другої - Білорусія, Молдова та Узбекистан, третьої - всі інші (в них кількість євреїв сягала ледве 20 тис.). В шести республіках - Росії, Україні, Білорусії, Молдові, Узбекистані та Латвії - проживало 93,7% всіх євреїв СРСР, а в трьох слов'янських республіках - 82,4%. Тому можна говорити про розселення євреїв в СРСР в основному у слов'янських республіках.

Розглянемо розселення євреїв в Україні по різних областях у 1970 р.

Таблиця 3. Територіальне розселення єврейського населення в Україні у 1970 р.

ОБЛАСТЬ	Всього євреїв	Питома вага	В т.ч. в містах	Питома вага	В селах
м. Київ	152006	9,3	-	-	-
Одеська	117233	4,9	116280	8,7	953
Харківська	76487	2,7	76211	3,9	276
Дніпропетровська	69287	0,8	68776	0,9	511
Донецька	39988	2,2	39834	6,2	154
Вінницька	42251	2,0	38787	7,2	3464
Чернівецька	37459	4,4	37221	12,7	238
Житомирська	35706	1,0	35131	2,9	575
Львівська	27721	1,1	27584	2,4	137
Кримська	25614	1,4	24089	2,1	1525
Запорізька	20242	1,1	19843	1,7	399
Миколаївська	17978	1,6	17417	2,9	561
Хмельницька	16089	1,0	15685	3,6	404
Ворошиловградська	12539	2,1	12460	2,7	79
Київська	12628	0,7	12251	1,9	377
Закарпатська	10862	0,46	9042	0,55	1820
Полтавська	10768	0,63	10600	1,56	168
Черкаська	10643	0,69	10463	1,86	180
Чернігівська	10335	0,66	10229	1,89	106
Херсонська	10061	0,98	9768	1,76	293
Кіровоградська	7729	0,61	7358	1,33	371
Сумська	4725	0,31	4624	0,7	101
Івано - Франківська	3584	0,29	3529	0,9	55
Рівненська	2527	0,24	2459	0,85	68
Всього в Україні	777126	1,6	764238	2,97	12888

Складено за: 1, с. 170-191.

Як свідчать статистичні дані, євреї проживали в абсолютній більшості в містах, в селах проживали одиниці - 1,7% всіх євреїв України. Якщо євреї становили 1,6% всього населення України, то в той же час вони становили майже 3% населення міст. При цьому в деяких областях цей показник був набагато більшим - зокрема 12,7% в Чернівецькій, 9,3% в місті Києві, 8,7% в Одеській, 7,2% у Вінницькій, 6,2% в Донецькій, близько 4% в Харківській, 3,6% в Хмельницькій. Взагалі, якщо ще врахувати, що євреї традиційно проживають саме в обласних центрах, а не в малих містах областей, та й самі обласні центри є в Україні зосередженням політичного, економічного та культурного життя, то відповідно і роль євреїв в Україні у зазначених сферах була досить високою.

В наступні 20 років чисельність єврейського населення в областях України зазнала значних змін, про що свідчать такі дані:

Таблиця 4. Зміни в чисельності та питомій вазі єврейського етносу в областях України, де проживала основна частина євреїв

ОБЛАСТЬ	1970 р.	Пит. вага	1989 р.	Пит. вага	Зменшення	% зменшення
м. Київ	152006	9,3	100584	3,9	51422	33,8
Одеська	117233	4,9	69105	2,6	48128	41,1
Харківська	76487	2,7	48921	1,5	27566	36,0
Дніпропетровська	69287	0,8	50096	1,3	19191	27,6
Вінницька	42251	2,0	26200	1,4	16051	38,0
Донецька	39988	2,2	28135	0,5	11853	29,6
Чернівецька	37459	4,4	16469	1,8	20990	56,0
Житомирська	35706	1,0	21749	1,4	13957	39,0
Львівська	27721	1,1	14240	0,5	13481	48,6
Кримська	25614	1,4	17731	0,7	7883	30,8
Запорізька	20242	1,1	14361	0,7	5881	29,0
Миколаївська	17978	1,6	11910	0,9	6068	33,7
Київська	12628	0,7	7001	0,4	5627	44,5
Всього в Україні	777126	1,6	486326	0,9	290800	37,4

Складено за: 4, с. 78-87

Найбільш помітні темпи падіння були в Чернівецькій, Львівській, Київській, Одеській та Вінницькій областях. Але в цілому тенденція зменшення кількості євреїв торкнулася переважно районів, де єврейське населення було і так малочисельне.

Можна говорити про компактне розселення євреїв в Україні. В 1989 р. в трьох областях (Одеській, Дніпропетровській, Харківській) та в м. Києві проживало 55,25% (у 1970 р. - відповідно 53,4%) всього єврей-

ського населення України, а у 9 інших вищеназваних областях 32,45 % (у 1970 р. - 33,4%) євреїв України.

Відбулись і певні незначні зміни серед лідерів по кількості єврейського населення: якщо в 1970 р. перша п'ятірка була такою: м.Київ, Одеська, Харківська, Дніпропетровська, Вінницька області, то в 1989 р. вона трохи змінилася - Харківська та Дніпропетровська помінялись місцями, на п'яту позицію вийшла Донецька область (займала шосте місце). Далі відповідно йде Вінницька, за нею Житомирська (сьоме місце, восьме в 1970 р.), Кримська (восьме місце, десяте в 1970 р.), Чернівецька (дев'яте місце, сьоме в 1970 р.) та Запорізька (десяте місце, одинадцяте в 1970 р.).

Процес падіння чисельності та питомої ваги єврейського населення не був суто українським процесом. Подібне спостерігалось і на прикладі всього колишнього СРСР: в 1959 р. євреї за чисельністю (2177 тис. осіб) перебували на 12 місці серед національностей СРСР. У 1979 р. їх стало лише 1762 тис. осіб, і вони перемістились на 16 місце, поступившись місцем таджикам, туркменам, киргизам та німцям. А в 1989 р. вони вже опинилися на 19 місці, пропустивши вперед чувашів, латишів та башкирів. Відповідно падала і їхня питома вага: якщо в 1959 р. євреї складали 1% населення СРСР, то в 1989 р. - вже лише 0,5%.

Основні причини скорочення чисельності єврейського населення - це еміграція, скорочення природного приросту та асиміляція (через змішані шлюби, атеїзм, втрату рідної мови і т.п.). У різний час співвідношення між ними було різним. Так, в 70-х роках переважав фактор еміграції, у 80-х - асиміляції, з кінця 80-х - знову еміграції.

Асиміляції належав основний відсоток спаду єврейського населення. Особливо цей фактор проявився в період з 1979 по 1989 р. Це був час порівняно низької еміграції євреїв з території України, і в той же час спад єврейського населення був найбільшим. Проявлялася асиміляція в основному через скорочення чисельності осіб, які визнавали себе євреями, а серед тих, хто ще визнавав себе такими - через скорочення вживання та забуття рідної мови. Так, у 1959 р. 16,9% євреїв визнали своєю рідною мовою єврейську (переважно ідиш), 79,9% - російську і 2,8% - українську, в 1970 р. - 13,2% - єврейську мову, 82,4% - російську та 2,3% - українську, в 1989 р. - відповідно 7,1%, 89,0% і 1,6%. Отже, помітним був постійний ріст серед євреїв тих, хто вважав рідною російську мову, і все менший відсоток тих, хто вважав за таку рідну.

В 70-х та з кінця 80-х - на початку 90-х років сильно зростає роль еміграції. Вона з кожним роком зростала і досягла таких розмірів, що при збереженні таких темпів в СРСР лише за кілька років єврейське питання "вирішилося" б остаточно.

Даних про кількість емігрантів та напрямки еміграції євреїв майже немає. Skorистаємось даними щодо тих вихідців з колишнього СРСР, які прибули власне до Ізраїлю:

Рік	Кількість	Рік	Кількість
1971	12839	1980	7586
1972	31652	1981	1806
1973	34447	1982	756
1974	16816	1983	390
1975	8523	1984	345
1976	7279	1985	347
1977	8348	1986	221
1978	12126	1987	2073
1979	12614	1988	2228
Всього за 1971-1978 рр. – 144644		Всього за 1980-1988 рр. - 15752	
		Всього за 1971-1988 рр. - 160396	

Складено за: 10, с.4-5.

За іншими даними, з СРСР емігрувало в 1971-1980 роках 248929 осіб єврейської національності [5, с. 66]. Із них близько 60% емігрантів поїхали не до Ізраїлю, а до інших країн Америки та Західної Європи [11, с. 22]. Щодо євреїв-емігрантів з України, то конкретних даних немає, називається лише загальна цифра - 64 тис. осіб [13, с. 439].

Щодо 80-х років немає даних по СРСР, зате є дані про емігрантів з України. Але знову лише щодо тих, хто виїхав до Ізраїлю.

Таблиця 5. Еміграція євреїв з України до Ізраїлю

Рік	1987	1988	1989	1990	1991	1992	Разом
Прибуло в Ізраїль	3783	13923	45710	87823	48528	13731	213498
% прибулих за 6 років	1,8	6,5	21,4	41,1	22,7	6,5	100

Складено за: 12, с. 13

Яка роль асиміляції, а яка еміграції у зменшенні чисельності єврейського населення? Євреї України, складаючи в 1970 р. 36% всіх євреїв СРСР, у 1979 р. становили вже лише 35%. У той же час вони склали лише 26% емігрантів (64 тис. проти 249 тис.). За час еміграції - 1970-1979 рр. кількість євреїв України скоротилася на 143 тис., з них 64 тис. - це емігранти, а ще 80 тис. - це наслідки природнього зменшення населення та асиміляції. Отже, в Україні при менших темпах еміграції, ніж в середньому по СРСР, спостерігалися більші темпи падіння кількості єврейського населення, і головне - навіть в 70-ті роки головним фактором

у їхньому зменшенні залишалася асиміляція. Схоже, що асиміляція та еміграція - процеси, які майже не впливали один на одного, діяли однонаправлено, і їхні результати лише додавалися один до одного в плані скорочення кількості євреїв в Україні. Отже, емігрували противники асиміляції, а її прихильники в цей час продовжували розчинятися в "радянському" чи російському народі.

Усі наші відомості про еміграцію євреїв обмежуються лише кількісними показниками і то дуже орієнтовними. Зовсім немає даних про віковий, професійний, соціальний склад емігрантів та тієї частини єврейства, що залишилася. При такій кількості емігрантів зрозуміло, що структура єврейського населення досить сильно змінилася. Але щодо конкретних тенденцій можна лише здогадуватись.

Для розселення євреїв в Україні характерний ріст урбанізованості. Питома вага євреїв-міських жителів завжди була дуже високою, але вона впродовж другої половини ХХ ст. і далі зростала, прямуючи до 100%. Так, якщо в 1959 р. в містах проживало 96,4% євреїв, то в 1970 р. - 98,3%, 1989 р. - 98,9%.

У єврейському етносі в Україні склалася кризова демографічна ситуація. 1979 р. єврейський етнос мав природне зменшення населення в 11,5%, у 1989 - вже 16,7%. Якщо українці у 1989 р. мали коефіцієнт народжуваності 13,6%, росіяни - 12,6%, то євреї - лише 6,0%. Це при коефіцієнті смертності в українців - 11,9, у росіян - 9,9, і у євреїв - 22,7 [8, с. 47]. У євреїв спостерігався найвищий показник постаріння (люди пенсійного віку становили 40%, працездатні - 50% та діти - 10%) [8, с. 43]. Статеві-вікова структура з чотирьох найбільших етнічних груп, що проживали в Україні, теж найгірша була у євреїв: у білорусів на 1000 жінок припадало 881 чоловік, в українців - 848, у росіян - 869, а у євреїв - 845. Кожен етнос має і свої певні особливості шлюбного стану. Наприклад, у білорусів - найбільша частка тих, хто перебував у шлюбі, в українців - тих, хто ніколи не брав шлюбу, у росіян - найбільша частка розлучених, а у євреїв - найбільша частка вдів і вдівців [8, с. 44].

З 1991 р. в Україні почалася загальна депопуляція. Євреїв вона торкнулася особливо: відношення кількості народжених до кількості померлих на 1991 р. становило в українців - 0,94, у росіян - 0,99, у білорусів - 0,86, а у євреїв - 0,17 [8, с. 45]. Про це свідчить і структура сімей.

В Україні в 1970 р. було 12258999 сімей, з них 9840029 - таких, де обидва члени сім'ї належали до однієї національності. З них: 65,7 %, таких, де обидва члени сім'ї були українцями, 11 % - росіянами, 1,9 % -

євреями, 0,2 % - білорусами і т.д. Але за розмірами єврейська сім'я була серед них найменшою. Проте свідчать дані наступної таблиці.

Таблиця 6. Структура однонаціональних сімей в Україні за розміром у найчисельніших національностей у 1970 р. (у %)

Розмір сім'ї	Сім'ї, де обидва члени сім'ї:				
	українці	росіяни	євреї		білоруси
			кількість	%	
2 особи	30,2	31,6	69837	37,6	34,3
3 особи	25,8	31,5	58000	31,2	25,9
4 особи	24,4	24,8	39890	21,5	24,1
5 осіб	12,4	8,7	14058	7,6	9,6
6 осіб	4,9	2,5	3308	1,8	3,5
7 осіб	1,5	0,6	559	0,3	1,3
8 осіб і більше	0,8	0,3	214	0,13	1,2
Середній розмір сім'ї	3,4	3,2	3,1	-	3,3

Складено за: 2, с. 278-285.

Отже, в 1970 р. 569089 євреїв з 777 тисяч, або 73,4% проживали в сім'ях, де всі члени були єврейської національності. Середній розмір сім'ї - найменший серед усіх національних меншин України та й досить низький і серед інших республік СРСР. До того ж у 1970 р. 58% чоловіків та 48% жінок (серед єврейського етносу) перебувало у змішаних шлюбах [10, с. 221]. Євреї, становлячи лише 1,6% населення України, склали 1,9% всіх однонаціональних шлюбів. Отже, євреї більше були схильні до однонаціональних шлюбів, ніж інші національності України.

Що можна сказати про сучасне становище євреїв в Україні? З часу останнього перепису, тобто з 1989 р. воно ще більше ускладнилося. За 1989 - 1992 рр. з України емігрувало 195792 осіб (див. табл. 5). При цьому емігрували переважно ті, хто був зорієнтований на збереження єврейських коренів, а не ті, хто орієнтувався на асиміляцію. А цих останніх, якщо прослідкувати тенденцію, мало б і далі збільшуватись і досягти близько 27% спаду єврейського населення. Разом це дає: 291 тис. осіб єврейської національності, що проживали в Україні у 1993 р. за мінусом емігрантів та 260 тис. осіб на 1993 р. з урахуванням асиміляції. Еміграція торкнулась і багатьох тих, хто вже був недалеко від повної асиміляції, а, можливо, і зовсім відвернула євреїв з цього шляху. Слід також відзначити тенденцію до відродження історичної пам'яті євреїв, до вивчення своїх коренів, що, можливо, навіть дасть певний поштовх до деасиміляції -

повернення назад до свого народу. Відновлена в Україні національна школа сприяє збереженню природного приросту євреїв, і їхні діти, напевне, не думатимуть про асиміляцію. Важливо знати вікову структуру емігрантів: якщо це були переважно молоді люди, то єврейство України ще довго буде відчувати втрату майже цілого покоління.

Згідно з нашими підрахунками, єврейська громада України втратила і третє місце серед етносів, що проживали в Україні. Її вже обігнали білоруси, які в 1989 р. відставали від євреїв лише на 46281 чол. Чисельність євреїв опустилася вже і нижче молдаван, які в 1989 р. займали 5 місце з чисельністю 324525 осіб. Сучасне 5 місце єврейського етносу при настільки складному демографічному становищі всередині общини є фактично відображенням кризи українського єврейства. На сучасний момент, здається, згідно наших розрахунків, немає підстав вважати, що євреї перемістилися на шосту сходинку, яку в 1989 р. займали болгари із чисельністю 233800 осіб [4, с. 78].

Світові єврейські організації оцінюють кількість єврейської громади в Україні в 400000 осіб і відводять їй 5 місце в світі (після США, Ізраїлю, Франції та Росії). Далі йдуть Канада з 360 тис. єврейським населенням і 300-тис. діаспора Великобританії [9, с. 1]. За нашими підрахунками, єврейська діаспора в Україні зараз є чисельно меншою, і їй можна відвести сьоме місце після Канади та Великобританії. Це досить помітне місце в світі, але виходячи із внутрішнього становища єврейської общини України, остання говорить не стільки про силу, скільки є лише відблиском минулого її становища.

Хоч кількість євреїв в Україні значно зменшилася, проте майже 300 - тис. діаспора для не надто численного єврейського народу є досить помітною, щоб не залишити її без уваги. Відповідно стільки ж - близько 300 тис. - проживає в Ізраїлі вихідців з України.

Джерела та література

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. : В 7 т. - Т. IV. Национальный состав населения СССР. - М.: Статистика, 1973. - 648 с.;
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. : В 7 т. - Т. VII. Миграция населения и состав семей в СССР. - М.: Статистика, 1973 г. - 525 с.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. - М.: Госполитиздат, 1963. - 213 с.
4. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. - М.: Финансы и статистика, 1991. - 160 с.
5. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал - 1991. - № 6. - С. 56-68

6. Наулко В. І. Етнічний склад населення УРСР. - К.: Наук. думка, 1965. -136 с.
7. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. - К.: Україна, 1991. - 238 с.
8. Піскунов С. В. Соціально-демографічна характеристика найчисленніших етносів в Україні (за даними перепису 1989 р.) // Демографічна ситуація в Україні. Матеріали наукової конференції: У 3-х ч. - Ч.1. - К., 1993. - С.42-45.
9. Сколько нас в мире ? (По данным Всемирного еврейского конгресса, 1996 рік) // Хадашот. - 1996. - декабрь. - № 12 (64)
10. Тураджев В. В поисках земли обетованной // Азия и Африка сегодня. - 1990. - № 8. - С. 2-7
11. Черняк А. М. Этнополитические проблемы евреев в СССР // Национальные процессы в СССР. - М.: Наука, 1991. - С. 217 - 222
12. Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки // Національний інститут стратегічних досліджень. Наукові доповіді. - 1993. - Вип. 17. - 52 с.
13. Zvi Gitelman. Contemporary Soviet Jewish Perceptions of Ukrainians: Some Empirical Observations // Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective.- Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. - С. 437-457.

*Іванчук М.Г.
(Чернівці)*

ІДЕЇ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (До 80-річчя від дня народження)

Сьогодні перед усіма в Україні і поза її межами суцими постають завдання історичної ваги: творення демократичної соборної української держави, відродження сили та інтелектуального потенціалу нашого народу.

Розбудова освіти, науки і культури на основі поєднання глибоких національних традицій з орієнтацією на загальні світові гуманістичні цінності є передумовою визнання України в загальносвітовому просторі.

В умовах розбудови української незалежної держави на сучасному етапі цілком закономірним є звернення до теорії і практики минулого і, зокрема до спадщини тих, хто присвятив все своє життя, свою діяльність ідеям, які здатні служити наступним поколінням.

Сучасна педагогічна освіта, шкільництво ґрунтовно і цілісно досліджують з метою плідного використання цінний доробок найвідомішого педагога-гуманіста і письменника ХХ ст. Василя Олександровича Сухомлинського (1918-1970), який написав близько 40 монографій і брошур, понад 600

статей, не одну тисячу казок і художніх творів-мініатюр. У його творах Україна одержала прекрасну освітянську спадщину, здатну жити нашу практику на національному ґрунті.

Ідеї одного з найяскравіших виразників педагогічного генія українського народу й загальнолюдських духовно-моральних норм і цінностей служать великій справі розбудови національної школи в Україні. Досвід і творче надбання В.О.Сухомлинського можуть стати у пригоді для всіх сучасних загальноосвітніх шкіл.

Розвиток педагогічної науки, практики навчання та виховання протягом останніх десятиліть у різних країнах планети безумовно доводить, що постать великого педагога посідає помітне місце в історії світової думки.

1998 рік – рік 80-річчя від дня народження В.О.Сухомлинського – творця оригінальної педагогічної системи - за рішенням ЮНЕСКО визнаний роком В.О.Сухомлинського.

Він був сином не лише свого часу, своєї епохи. Він у своєму педагогічному мисленні, творчості багато в чому випереджав свій час, звертаючись до країни дитинства з любов'ю, довірою, повагою до кожної особистості; говорив з нею голосом свого серця; намагався виховати з кожної дитини добру, сердечну людину.

“Виховання людяності, гуманності, відточення цього дорогоцінного каменя, - підкреслював він, - без цього не можна уявити ні школу, ні педагога. Ніхто не змусить мене відмовитись від переконань: головним предметом в радянській школі повинно бути людинознавство. І не лише в школі, але й у кожному інституті. Для мене в школі – це головний предмет” [1, с. 8].

У педагогічних працях В.О.Сухомлинського є певні тогочасні ідеологічні догми. Однак звинувачувати у цьому автора не має ні серйозних підстав, ні людського права. Слід пам'ятати, в яких умовах йому довелося жити і творити. Це – обстановка політичного тиску, загального несприйняття, критики за гуманні “проповіді” замість “боротьби” класового характеру, стягнень за недоліки у пропагандистській діяльності. У таких умовах Сухомлинський боровся за гуманну Людину, за гуманістичне ставлення до неї і проніс це через усе своє коротке, але напружене, буремне життя. Гуманізм навчання і виховання В.Сухомлинський вбачав у особистісній орієнтації школяра і зверненості до дитини, у створенні оптимально спрямованих можливостей для розвитку творчої індивідуальності кожного, у ставленні до учня як до мети, а не засобу, у подоланні всіх видів відчуження, у відсутності зневаги до відмінностей у

психічно-фізіологічних можливостях школярів. У наш час гуманізм - центральний провідний принцип розбудови національної освіти в Україні і гуманістичні ідеї великого освітянина не лише не відійшли у минуле, а навпаки, є ідеями майбутнього. Вони чекають творчого застосування в умовах відродження національної школи. Сухомлинський – наш сучасник, його ідеї, погляди, поради і сьогодні живуть, служать людям. Більше того, в умовах побудови національної державності і національної школи в Україні їх зміст розкривається повніше, їх вплив дедалі ширшає.

В.О.Сухомлинський створив педагогічну систему, яка є органічним поєднанням національних традицій із загальнонародськими цінностями і служить пробудженню та розвитку національної самосвідомості. Заснована ця система на народній педагогіці, причому її поради не лише переплітаються з традиційними, а й часто переважають їх. Вся наукова і творча діяльність, усі праці В.О.Сухомлинського пронизані народною мудрістю, афоризмами, приказками, образами усної народної творчості. І нині, коли Україна знову вступила на шлях національного відродження, коли разом з відродженням всього духовного життя до нас повертаються надбання народної педагогіки, В.О.Сухомлинського можна без застереження назвати засновником сучасної української етнопедогогіки. Доцільність використання народної педагогіки в школі педагог обґрунтував багатьма факторами. Навчально-виховний процес у Павлівській середній школі був органічно зінтегрований з усім найкращим у досвіді народної педагогіки. Передусім це стосується виховання, навчання і розвитку особистості у лоні рідної материнської мови, природи, праці, національної культури, історії родини та України з поступовим прилученням до загальнонародських цінностей. Педагог розробив зміст тих загальнонародських норм моральності, які розкривали перед дітьми азбуку моральної культури як початкову школу громадянськості:

“1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручностей людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добро.

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і

батька – вони дали тобі життя. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим, обкрадає суспільство” [2, с. 146-150].

Народна педагогіка, що створювалася протягом багатьох століть, сприяє зв'язку школи з життям народу, його традиціями, звичаями. У своїй діяльності він нерідко звертався і до національних традицій, культури, досвіду інших народів, що і підкреслює справжній гуманізм його діяльності.

Аналіз науково-педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського засвідчує, що він був надзвичайно обізнаний з досвідом народного виховання, історією, культурою, звичаями і традиціями українського етносу, мав енциклопедичні знання про людину, народ, націю і дуже рано зрозумів, що виховати національну самосвідомість у школярів неможливо без народних джерел. Глибоку батьківську заповідь пам'ятати про корінь народний, хто ти і звідки вийшов він проніс через усе своє життя, через всю свою практичну діяльність. В умовах створення національної системи освіти України педагогічні ідеї Сухомлинського про використання етнопедагогіки в навчально-виховному процесі школи треба ретельно вивчати і творчо використовувати. Видатний педагог не забивав дітям голови казками про примарне майбутнє щастя, яким ще не так давно заколисували увесь наш народ. Він ставив за мету домогтися, щоб кожна дитина відчувала себе щасливою вже сьогодні. І все робив для того, щоб в умовах школи вона дійсно почувалася щасливою на кожному кроці, через творення обстановки радості, зацікавленості у навчанні, спілкуванні. У кожної дитини, переконував вчений, є своя вершина, і вихователь має створити умови для її досягнення.

У педагогічній спадщині Сухомлинського можна знайти джерела для розв'язання конкретних педагогічних проблем сучасності. Одна з найважливіших, на наш погляд, - це створення нової філософії виховання, адекватної сьгоднішнім умовам формування нових суспільних відносин і розбудови національної освіти в Україні. Не менш складною є сьогодні і проблема виховного ідеалу. Життя доводить, що для чималого числа молоді він утрачений, розмитий критикою фальшивих ідеалів недавнього минулого. Допомогти тут може педагогічна спадщина Сухомлинського, який у складних умовах створив виховний ідеал, заоснований на загальнолюдських цінностях та принципі гуманізму.

Відродження інтелектуального потенціалу України сьогодні поживило й інтерес науковців і практиків до проблеми розумового

виховання учнів, розробку якої знаходимо у педагогічному надбанні великого мислителя. Шукаючи шляхи активізації розумової праці учнів, він приділяв величезну увагу навчанню прийомів мислительної діяльності, самодисципліни в ній. Дослідження розумового розвитку учнів засвідчує велику концептуальну та прогностичну значущість спадщини В.О.Сухомлинського.

Серед багатьох психолого-педагогічних проблем, яким присвятив свій талант великий педагог, значне місце належить патріотичному вихованню учнів в умовах школи, що і є найпершою потребою сьогодення. Усвідомлюючи певні негативні нашарування в національному характері як наслідок імперської політики царського й радянського режимів, В.Сухомлинський не допускав у практиці роботи Павлиської школи недооцінювання історії, культури, рідної мови свого народу. Проголошений педагогом культ рідного слова – це реальність сьогодення. На виконання Закону про мови в країні значно розширено мережу українських шкіл і класів, груп з українською мовою навчання в дошкільних закладах. Культ рідного українського слова був і в Павлиші. Ось лише декілька фрагментів з плану роботи школи на 1968/69 н.р.: відкрити кабінет української мови і літератури; обладнати в кожному класі куточок культури українського народу... куточок рідної мови; розвивати і збагачувати традицію вчительського і учнівського колективів: говорити тільки правильно, не засмічуючи мову, не збіднювати мову примітивами [3, с. 240]. І це в той час, коли чимало шкіл (особливо міських) під впливом русифікації одна за одною переходили на російську мову навчання. Великий педагог виховував у дітей гордість за свій талановитий, духовно багатий народ, який має зайняти гідне місце в європейській і світовій цивілізації. Щоб любити свою Батьківщину і бути її патріотом необхідно знати, вивчати її життя. Щоб досягти цього, велике значення повинно надаватись таким формам роботи, як екскурсії по Україні, “заочні мандрівки”. Засобами і методами таких мандрівок повинні бути глобус і географічна карта, розповіді вчителя, демонстрування кінофільмів, фотоальбомів, фотографій, листівок тощо.

Мати-Батьківщина, за його поясненням, – вагоме слово, яке відкривається перед людиною у квітучих садах і в неозорих хлібних ланах, у зелених лугах і дібровах, у червоній калині, чи схилений над річкою вербі, у тужливому ключі журавлів, що летять у вирі. В.Сухомлинський розглядав Батьківщину як коліску, як рідний, зрозумілий дітям дім, як джерело щастя кожного. А в рідному буває хороше і погане. “Якщо ти бачиш погане, - підкреслював педагог, - не забувай, що це погане в твоєму

домі, поруч з твоєю колискою. Над злом у рідному домі злорадіє тільки підла людина. Не відвертайся від зла, а зроби так, щоб замість нього було добро... Батьківщині, як рідній матері, боляче, коли ти не став справжньою людиною. То живи і працюй так, щоб Батьківщина пишалася тобою” [2, с. 319]. Він вважав, що здобуті відомості сприятимуть поглибленню і конкретизації знань про правдиву героїчну історію держави, про красу, велич, багатство і культуру своєї Батьківщини вихованню патріотизму, любові до неї, свого народу.

Однією з визначальних особливостей педагогічної теорії та практики В.О.Сухомлинського є багатогранність, всеосяжність і відносна завершеність їх структурно-змістових та функціональних характеристик. Це дає підстави розглядати все створене ним як педагогічну систему, що акумулювала найкраще надбання минулого й сучасного у поєднанні з оригінальними ідеями й інноваційними технологіями та їх втіленням у педагогічному процесі.

В.Сухомлинський підводив учнів до усвідомлення того, що народ України – тисячолітнє дерево, яке глибоко пустило коріння й широко розкинуло віти над землею, зрошеною потом і кров’ю предків. Звертаючись до учнів, він закликав їх бути на цьому дереві не сухим безплідним сучком, а міцною гілкою, що зеленіє, цвіте, плодоносить, спонукав залишати після себе добрий слід на рідній землі. “Тобі дано прожити кілька десятиліть... Проживи своє життя так, щоб тебе добрим словом згадали люди” [2, с. 338].

Багато працював він для спрямування і наближення змісту навчально-виховного процесу до індивідуально-особистісних задатків і можливостей кожної дитини. Його підходів більш співзвучні рядки з Державної національної програми “Освіта”: “Оновлення змісту освіти є визначальною складовою реформування освіти в Україні і передбачає приведення його у відповідність з сучасними потребами особи і суспільства” [4, с. 7].

Усю навчально-виховну роботу школи радив педагогам проїмати духом сучасності, бо від того, що вони думають і як думають, які події, люди, явища їх хвилюють, залежить виховання і становлення людини як неповторної індивідуальності, як громадянина суспільства. Звертав увагу на важливість введення у навчальні плани таких предметів, як геологія і мінералогія, людинознавство.

Неабиякого значення нині набуває і розв’язання проблеми трудового та морального виховання. І знову ж таки допомогти може система трудового виховання учнів, створена в Павлівській середній школі її

директором на основі народної педагогіки. Взяти хоча б, наприклад, принципи та вимоги організації трудового виховання, що зводяться до єдиної системи: це і розкриття сил, розвиток індивідуальності у праці, високий моральний зміст роботи, раннє залучення до продуктивної праці, трудове життя в дитинстві та отрочстві, риси продуктивної праці дорослих у дитячій діяльності, творчий характер, поєднання зусиль розуму і рук, єдність праці і різноманітного духовного життя.

Шкільне навчання В. Сухомлинський спрямовував на формування в учнів таких важливих моральних рис, як чесність, совісність, правдивість, принциповість, духовна мужність і безстрашність, наполегливість у боротьбі з життєвими труднощами і перешкодами, почуття сором'язливості, повинності, докорів сумління за нечемні вчинки. У змісті освіти неодмінно має передбачатися не лише засвоєння учнями певних теоретичних знань, а й адекватна цим моральним рисам їх реальна повсякденна життєва практика, без якої “думка, що зародилася в голові вихованця, перетворюється в холостий постріл; чим більше цих пострілів, тим менш чутливим стає вихованець до тих засобів впливу на його свідомість і поведінку, до яких вдається вихователь [4, с. 12]. Педагог радив використовувати найяскравіші вияви духовної краси, величі, мужності, вірності своєму народові та його ідеалам у виховній роботі.

Як бачимо, ще у 50-60-ті роки В. Сухомлинський усвідомив потребу виділити в змісті шкільної освіти той компонент, що нині стали називати базовим. Уже тоді вчений педагог теоретично осмислював і практично розв'язував шкільні проблеми і завдання, які лише в наш час актуально і масово постали перед освітянами.

Розроблена В. О. Сухомлинським система виховання, спрямована в наше сьогодення і майбутнє, становить велику цінність, збагачує теорію і практику виховання підростаючого покоління. В умовах розбудови української державності і широкої демократизації суспільства ще гостріше, ніж за його життя відчувається актуальність і життєвість ідей педагога. Глибоко психологічна, гуманістична суть педагогічної системи Сухомлинського є, на наш погляд, її найвизначальнішою глобальною характеристикою. Осмислення педагогічного і теоретичного досвіду видатного українського педагога збагачує уявлення про різні сторони навчально-виховного процесу, сприяє практичному втіленню його ідей.

Творча спадщина видатного педагога збагатила загальнолюдські цінності і потребує подальшого поглибленого дослідження. Ідеї його ще довго надійно служитимуть людству.

Джерела та література

1. Сухомлинський В.О. Думки про шкільне виховання // Вибранні твори у 5 т. – К., 1976-1977. – Т. 5.
2. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності // Вибранні твори у 5 т. – К., 1976-1977. – Т. 1.
3. Сухомлинський В.О. Павлишська середня школа // Вибранні твори у 5 т. – К., 1976-1977. – Т. 4.
4. Державна національна програма “Освіта” (України ХХІ ст.). – К., 1993.
5. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню Людину // Вибранні твори у 5 т. – К., 1976-1977. – Т. 5.

*Панченко П.П., Чмихова В.І.
(Київ)*

МАГІСТРАЛЬНІ НАПРЯМКИ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-1996 рр.)

У липні 1990 р. Верховна Рада України, проголосивши Декларацію про державний суверенітет України, на повний голос заявила про самостійність у державотворчих процесах. Справедливо буде зазначити, що позиції Верховної Ради того часу визначало національно-демократичне крило парламенту, яке гуртувалося довкола членів Руху за перебудову та депутатів, які поділяли їх погляди чи їм симпатизували. Депутатам вистачило мудрості уникнути конфронтації, вийти за межі конформізму і згуртуватися та визначитися у доленосному для України питанні - обранні самостійного шляху держави в постсоціалістичному напрямку. Розширення демократизму в суспільстві, посилення національного вільнодумства активно виявилось в атмосфері парламенту з перших днів його діяльності. Новаторством було те, що пленарні засідання почали транслювати по телебаченню та загальнореспубліканському радіо.

Ліва, переважаюча частина, виявляла при цьому більше стриманості, а національно-демократична складова меншості - більше напористості, наступальності. Народ спостерігав політичні пристрасті і бачив у депутатів брак культури, відсутність необхідних знань у галузі права, а також належної турботи про долі людей. Проте Верховна Рада виявила абсолютно повну розкутість у своїх діях, цілковиту самостійність у прийнятті рішень, незалежність у здійсненні внутрідержавних акцій. У державотворчих процесах всі законодавчі дії мали чотири основні напрямки: політичні, економічні, духовні, соціальні.

Нові історичні умови після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. вимагали забезпечення державотворчого процесу на основі панування закону. Досвід, нагромаджений в світі, однозначно засвідчував, що в цивілізованих державах, які функціонували як суспільно-правові адепти, необхідно мати як мінімум дві тисячі законів та іншого роду правових актів. Лише за таких умов держава здатна існувати. Іншими словами, коли в державі для її діяльності на основі права немає необхідної кількості законів, державотворення існує формально.

Для життєдіяльності держави потрібні хороші, з врахуванням світового цивілізованого досвіду і практики закони. Законодавчі акти вимагають своєї ретельної виваженості і винятково продуманого змісту абсолютно кожної статті. Окрім усього, документи мають бути зрозумілими кожному суб'єктові права: державним органам, юридичним та фізичним особам, які не тільки повинні правильно розуміти закони, а й свято їх виконувати.

Отже, розв'язання питань утворення силових структур держави - армії, служби державної безпеки, міліції, прокуратури, прикордонних військ та ін. є, безперечно, важливою, але не визначальною частиною її функціонування. Важливішими чинниками життєдіяльності української держави в умовах незалежності виступають законотворчість вищих органів влади, конструктивізм цілеспрямованого формування правових основ життя суспільства і неухильне виконання законодавчих актів. Однак тут довгим ланцюгом тягнеться проблема низького рівня правової культури, інтенсивне тиражування законодавчою гілкою влади законів, які не мають прямої дії. Точніше кажучи, частина прийнятих законів певною мірою носить символізовано-умовний характер, через що є недієздатною.

На січень 1993 р. із прийнятих загалом близько 190 основних законів фактично жодний у повну силу "не працював". Це означає, що у випадку наявності законів, які не мають прямої дії, виникає потреба в додаткових тлумаченнях, інтерпретаціях того чи іншого положення, статті з метою їх правового застосування. Згідно даних Міністерства юстиції, для того, щоб на повну силу діяв, наприклад, Земельний кодекс, вимагалось ще 22 підзаконних акти, тобто таких правових документів, що забезпечують належні трактування і правові роз'яснення того, як повинно реалізуватися те чи інше положення Кодексу. Загальна кількість прийнятих Верховною Радою законів та іншого роду правових актів постійно зростала. На березень 1995 р. законодавчим органом було прийнято більше 2200 нормативно-правових актів [11, с. 74]. Найбільше вони стосувалися різних аспектів економіки та соціальних проблем.

Проте бажаних змін у даних сферах так і не відбулося. Передусім тому, що прийняті законодавчі акти майже не діяли.

Не становлять винятку в цій справі й документи, що мають особливу значущість. Скажімо, Закон України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи” від 19 грудня 1991 р. виконувався слабо. У справі соціального захисту потерпілих та ліквідаторів катастрофи на Житомирщині, зокрема, із 69 статей названого закону матеріалізувалося взагалі тільки 41. Тобто не виконувалося більше 41 % статей [11, с. 41-48]. Суперечності виникали між змістом законів і нормативно-правовими актами органів виконавчої влади, прийнятими для забезпечення їх виконання.

Законодавчі акти, що приймалися Верховною Радою України, визначили основні напрямки діяльності державно-суспільних механізмів. Окрім того, в розділі II Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. окреслено домінуючу роль і місце основного суб’єкта державотворення - українського народу, який є не лише носієм права, суб’єктом функціонування держави, а й безпосереднім її творцем. Там же, у розділі III закріплено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, найвищий нагляд за виконанням законів. Ці положення були розвинуті та закріплені в розділі I Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. Найвищий нагляд за виконанням законів поки що виконує прокуратура. Цю функцію вона здійснюватиме до введення в дію законів, які регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів [8, розділ XV, Ст. 9]. Всі відзначені фактори є не тільки підґрунтям державовладдя, а і його рушієм. Взаємодія цих механізмів розвиває та вдосконалює державотворчий процес. Гармонійність цих складників забезпечує реалізацію продекларованої лінії.

Порівнюючи державотворчі процеси в незалежній Україні та УНР, можна зазначити, що головною причиною краху УНР, на думку В.Винниченка, було недотримання неодмінної умови “об’єднання гасла національного з соціальним”. Він вважав необхідним “...стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціального визволення” [3, с. 17]. У той час народ не задовольняло становище мати тільки самостійний уряд, парламент, міністрів, військо, свої школи, газети, одним словом “саму Україну”. Уже перебуваючи в еміграції у Франції, В.Винниченко через 29 років визнав: вибрати український народ “саму Україну” без “чогось іншого” не схотів і пішов за тими, які те “щось” обіцяли дати йому негайно і без обмеження. А що саме було те “щось”? Це було задоволення його економічних та соціальних інтересів.

Політологи відзначають, що в умовах централізованої тоталітарної системи існуюча форма державності не могла забезпечити функціонування держави, бо Україна не була ні самостійною, ні незалежною. Юридичне здобуття Україною державної незалежності, безперечно, є особливою історичною подією. Однак час з усією очевидністю підтверджує: проголошення незалежності є хоча надзвичайно важливою з юридичної точки зору акцією, але все ж таки більш простим і не настільки складним процесом, як функція самого творення.

Значно складнішим, історично важчим виявилось розв'язання проблем державотворення як суспільного явища. Пояснюється це тим, що нова держава народжується на базі передуючого їйому віджилого суспільства, яке залишило у спадок безліч “темних плям”.

Апарат державних структур (пізніше названий складовою частиною партії влади) комплектувався переважно тими людьми, які працювали раніше в апараті радянських, партійних та інших органів і організацій так званого соціалістичного суспільства. Вони принесли з собою у державний апарат негативні риси, традиції (консерватизм, бюрократизм, зволікання, зверхність та ін.), які не повинні бути властиві працівникам державних інституцій незалежної України. Дані обставини, безперечно, негативно позначалися і позначаються досі на діяльності держапарату.

Із загальної кількості 100 тис. функціонуючих в Україні у 1993 р. комерційних формувань (нових) абсолютна більшість (70 %) здійснювала тільки торгово-посередницьку діяльність. Природно, вони жодною мірою не були причетні до виробництва різноманітної продукції народного споживання. Але у наявності неймовірний парадокс: всі вони були зареєстровані у відповідних державних інстанціях як “виробничі”. Очевидно, що це явище мало і має місце не на локальному, а загальнодержавному рівні.

Водночас спостерігається масове ожебрачення малозабезпечених прошарків населення, передусім людей пенсійного віку.

У соціальному складі суспільства з'явилися такі елітарні прошарки, про існування яких у радянські часи населення України не мало уяви. Серед них банкіри, біржовики, брокери. Визнаними стали відкриті та таємні мафіозні владники (тіньовики), представники корумпованих ланок влади тощо. Явище рекетирства поширилось не лише по Україні, а і в прикордонне та більш віддалене зарубіжжя: Польщу, Туреччину, Румунію, Угорщину, Болгарію та ін. Цей прошарок досить чисельний.

Тісна взаємодія законодавчої та виконавчої влади є запорукою успішного функціонування держави. Завжди буде дефіцитом авторитет

держави, в якій прийняті закони не виконуються. У правовій державі невиконання законів, інертне до них ставлення, а тим більше ігнорування чи нехтування ними не може мати місця. Подібні речі просто-напросто несумісні, вони повністю виключають одна одну.

Врешті-решт, в якій мірі поважається, шанується закон у суспільстві, у такій мірі воно є організованим, цивілізованим, гідним свого майбуття. Між тим владні структури незалежної України повною мірою ситуацією у суспільстві не володіли. Наявний правовий нігілізм вимагав дійових і невідкладних методів лікування. Президент Л.Кучма визнав: якщо дані обставини не усунути, держава може дійти до тієї межі, за якою важко застосувати будь-які управлінські, регулюючі чинники.

Окремо слід сказати про Кримську автономію. Завдячуючи прихильності до голови її Верховної Ради М.Багрова з боку Л.Кравчука, тодішнього президента України, законодавчою владою приймається ухвала про запровадження на півострові посади президента. Проте на виборах більшістю голосів Президентом Автономної Республіки Крим обирається не М.Багров, а керівник РДК (“Республиканское движение Крыма”) адвокат Ю.Мешков. Із самого початку своєї діяльності Ю.Мешков здійснював обструкційну діяльність стосовно законів і Конституції України, виявляв сепаратистські тенденції відносно неї, постійно інспірував посилення зв’язків з Росією, один за одним тиражував закони, що суперечили чинному законодавству незалежної держави. Численні застереження вищих урядових інституцій України на такі неправомірні дії Ю.Мешкова з його боку належної реакції не викликали, ігнорувалися. Слідом за Ю.Мешковим до таких акцій шляхом прийняття ряду законів вдається й Верховна Рада Республіки Крим. Утворення різних комісій з приводу таких дій ні до чого не призводило.

Все це зрештою привело до того, що Верховна Рада України прийняла Закон “Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим”, які суперечили цілому ряду статей Конституції (Основному Закону) України. Верховна Рада також прийняла постанову “Про виконання постанов Верховної Ради України “Про зупинення дії Закону Республіки Крим “Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим”, “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим” та “Про виконання Постанови Верховної Ради України “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”. У пункті 9 цієї постанови перелічується ціла низка указів Президента Автономної Республіки Крим, визнаних такими, що ведуть до ліквідації в Республіці Крим демократичних засад побудови влади в Україні. У

зв'язку з грубими порушеннями Конституції та чинного законодавства України Генеральний прокурор України порушив кримінальну справу щодо Ю.Мешкова, дії якого кваліфікувалися як злочин, передбачений статтею 166 Кримінального Кодексу України (перевищення влади або службових повноважень). Одночасно прийнято Постанову “Про проведення виборів депутатів і голів місцевих рад народних депутатів в Автономній Республіці Крим”. Указом Президента України уряд Республіки Крим підпорядковується Уряду України.

Виятково важливе місце в діяльності Верховної Ради займала робота над Конституцією України. Проект Конституції, напрацьований у 1991-1993 рр. та всенародно обговорений і схвалений у 1993 р. Верховною Радою, став полем зіткнення політичних сил і різних гілок влади.

Після обрання Президентом Л.Кучми та нового складу Верховної Ради 10 листопада 1994 р. затверджується новий склад Конституційної комісії. Співголовами її стали Президент України Леонід Кучма та Голова Верховної Ради Олександр Мороз [2, с. 38-42].

Президент, враховуючи конституційну кризу, ініціює прийняття Закону “Про державну владу і місце самоврядування в Україні”. Але прийняття цього закону спричинило б виникнення неузгодженостей між положеннями конституції 1978 р. та положеннями цього Закону. Виник дуалізм, що вів до загострення політичної конфронтації [7, с. 41]. Нарешті, 8 червня 1995 р. був узгоджений і підписаний Л.Кучмою та О.Морозом Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України.

До конституційного процесу були залучені різні політичні партії. Власні проекти конституції першими підготували й опублікували в пресі Християнсько-Демократична партія України та Конгрес українських націоналістів. Згодом зі своїми проектами виступили Українська республіканська партія та депутатська фракція “Комуністи України - за соціальну справедливість та народовладдя”.

За спільним рішенням співголів Конституційної комісії утворюється робоча група із провідних вчених правознавців з метою роботи над проектом конституції, що був взятий комісією за основу. Для подальшого доопрацювання проекту з урахуванням зауважень та пропозицій комісії Верховної Ради, інституцій виконавчої влади, політичних партій утворюється нова робоча група з членів Конституційної комісії. Вона,

зрештою, і подає проект для постатейного обговорення до Верховної Ради. 22 березня 1996 р. Президія Верховної Ради приймає постанову “Про організацію попереднього розгляду проекту Конституції України”. Незабаром для успішного проходження проекту основного закону була створена тимчасова узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат Михайло Сирота.

Під час постатейного обговорення навколо таких питань, як про владу, власність, мову, державні символи виникло протистояння й тривалі гострі дискусії між депутатськими фракціями та групами. Сформувався думка, що Верховна Рада неспроможна прийняти конституцію, через що Президент оголосив про винесення проекту конституції на всенародний референдум і 27 червня 1996 р. підписав указ про його проведення. Верховна Рада 28 червня 1996 р. о 9 год. 30 хв. після майже цілодобової напруженої праці (з результатом голосування “за” - 321, “проти” - 45, “утрималось” - 12, “не голосувало” - 17) прийняла Конституцію України.

Народний депутат, активний учасник конституційного процесу, Вадим Гетьман назвав цю історичну сесію “буремною українською ніччю”. Ось як він описав ці події в нарисі “Як приймалась Конституція України”.

“Відкриваючи сесійне засідання 27 червня 1996 року, Олександр Мороз запропонував зразу три нові процедурні норми, що згодом мали вирішальне значення для успішного завершення конституційного марафону. По-перше, пропонувалося провести одне спільне сесійне засідання, не розділяючи його на ранкове і вечірнє.

По-друге, була запропонована спрощена процедура розгляду тих статей проекту Конституції, які вже при першому голосуванні за статтю в цілому отримували конституційну більшість. По-третє, з найбільш спірних питань проекту Конституції запропоновано було створити локальні узгоджувальні групи...” [6, с. 59-60]. Ці заходи сприяли тому, що Конституція була прийнята.

12 липня 1996 р. на урочистій церемонії у Маріїнському палаці Президент Л.Кучма та Голова Верховної Ради О.Мороз поставили свої підписи під текстом Основного Закону. З цієї нагоди Л.Кучма відзначив: “Україна та її народ отримали довгостроковий правовий фундамент для прийняття динамічного цивілізованого розвитку...” [5]. На думку ж О.Мороза, “прийняття Основного Закону стало закономірним і логічним завершенням тривалого й надзвичайно складного Конституційного процесу в Україні” [4].

При створенні Конституції враховано загальноцивілізаційний досвід, набутки конституційного творення в Україні. Конституція синтезувала в собі досвід багатьох видатних попередників - першої конституції Пилипа Орлика, маніфестів Кирило-Мефодіївського товариства, таких мислителів, як М. Драгоманов та І. Франко, які справили значний вплив на ідею державотворення в Україні.

Конституція стала важливим етапом державотворчих процесів незалежної України. Вперше в історії України в її Основному Законі зафіксовано, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Конституція має 15 розділів, 161 статтю. Близько 30 % статей присвячені питанням прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Це свідчить про те, що в центрі Основного Закону знаходиться людина. У ст. 21 записано: "Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними".

Статті Конституції чітко розмежують гілки влади: законодавчу, виконавчу і судову, визначають їх головні функції. Відповідно до ст. 75, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада.

Вперше в Конституції України спеціальний розділ визначає коло питань стосовно Президента. Згідно ст. 102, Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина.

Вищим органом системи органів виконавчої влади, за ст. 113, є Кабінет Міністрів України. Він відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах відповідних статей Основного Закону.

Значно розширено і права місцевого самоврядування. За ст. 140, "Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України".

Норми Конституції регулюють економічні відносини у суспільстві. У статтях знайшли відображення різні форми власності. Ст. 41 гарантує кожному громадянину право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, непорушність права приватної власності.

У державних символах України: Прапорі, Гербі, Гімні відображені національні традиції українського народу [8].

З прийняттям Конституції постала проблема реалізації її положень, вироблення для цього необхідних механізмів. Президент України Л.Кучма своїм Указом від 12 липня 1996 р. визначив серед першочергових заходів, пов'язаних з прийняттям Конституції, наступні: організація широкого роз'яснення положень Основного Закону; приведення органами державної влади у відповідність до Конституції всіх нормативно-правових актів; створення до неї науково-практичного коментаря; підготовка навчальних програм для навчальних закладів [9].

6 серпня 1996 р. Указом Президента створена спеціальна комісія для координації заходів у справі запровадження нової Конституції. До її складу увійшла 31 особа, головним чином керівники держави, регіонів, депутати, вчені.

Завданням комісії визначено: систематичний аналіз і всебічна оцінка ходу запровадження Конституції, розгляд питань щодо підготовки і прийняття правових актів, розроблення рекомендацій для усунення неузгодженостей у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в цих питаннях й забезпечення системності у роботі цих органів щодо пропаганди і роз'яснення Конституції України та вивчення її громадянами країни [10].

Головним завданням є якомога швидше застосування положень Конституції в усіх сферах суспільного життя.

На думку колишнього Голови ВРУ О.Мороза, для того, щоб Конституцію мирно "вмонтувати в життя", Верховній Раді слід було прийняти ще як мінімум 50 законів.

Важливим моментом практичної реалізації положень Конституції України стало винятково активне обговорення у Верховній Раді Закону про Конституційний Суд та формування його персонального складу. Відповідно до ст. 147 Основного Закону, даний суд вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Президент Л.Кучма своїм указом, а Верховна Рада - постановою делегували відповідну кількість представників до складу Конституційного Суду. Ними стали відомі вчені-правознавці та досвідчені практики в галузі права: П.Мартиненко, Т.Козюбра, М.Селівон, В.Тихий, В.Шаповал, І.Тимченко (голова), О.Мироненко, М.Костицький, С.Лушко, В.Розенко.

3 жовтня 1996 р. після тривалого обговорення значної кількості альтернативних кандидатур заступником Голови Верховної Ради обрано правознавця, проф. В.Мусіяку.

Отже, Верховна Рада України з моменту проголошення незалежності та початку створення держави Україна працювала над законодавчим забезпеченням її функціонування, зосередивши свої зусилля на конституційному визначенні політичних, економічних, духовних та соціальних засад.

Джерела та література

1. Бабич В., Костицький В., Пишкін В. та ін. Конституційний процес в Україні: стан і перспективи // Голос України. - 1996. - 23 січня.
2. Верховна Рада України: парадигми, парадокси. Вип. 1. - К.: Українська перспектива. - 1995.
3. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. - К.: Криниця, 1991. - 126 с.
4. Виступ Голови Верховної Ради Олександра Мороза у Маріїнському палаці 12 липня 1996 р. // Голос України. - 1996. - 16 липня.
5. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистій церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р. // Голос України. - 1996. - 16 липня.
6. Гетьман В. Як приймалась Конституція України. - К., 1996.
7. Конституція незалежної України. Документи, коментарі, статті. Кн. 1. - К.: Українська правнича фундація, 1995. - 379 с.
8. Конституція України. - К., 1996. - 118 с.
9. Указ Президента України "Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України" // Урядовий кур'єр. - 1996. - 18 липня.
10. Указ Президента України "Про Положення про Комісію в координації заходів щодо запровадження нової Конституції України та її склад" // Урядовий кур'єр. - 1996. - 8 серпня.
11. Україна незалежна. - К., 1996.

II. ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

Озуй О.Д.
(Чернівці)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА БУКОВИНІ ТА В МОЛДОВІ

(На основі письмових згадок в актовому-літописному
матеріалі XIV-XIX ст.)

Періодизація, безсумнівно, допомагає не тільки оптимальному викладенню інформації, а й її розумінню. Як відомо, в нумізматичі (як, до речі, і в лінгвістиці) автори, спираючись на власний, часто суб'єктивний, досвід та знання, звично послуговуються дедуктивною періодизацією за сторіччями [2; 8], за історичними періодами [4; 7], за правителями [9; 10]. Поза аналізом залишається однак конкретний фактичний матеріал, в т.ч. і мовний. Тому оптимальним видається індуктивний підхід, коли від сукупності фактів дослідник приходить до конкретної тенденції, аргументованість якої можна виявити в історичних подіях. Визначальним при такому підході є вибір матеріалу дослідження та способу його аналізу.

Джерельну основу пропонованої систематизації грошового обігу Буковини, що з другої половини XIV ст. по 1774 р. належала до Молдови, складають дві основні групи джерел: актові записи та нарративно-літописні пам'ятки, які вивіряються скарбовим матеріалом. Ранній період в історії терміносистеми розглядається на основі актових документів, впорядкованих М.Костакеску [CDM] та І.Богданом [BDS]. Пізніший (1504-1833 рр.) період аналізується на актовому матеріалі, який Т.Балан підібрав у своїх шести томах виключно з історії Буковини [BDB]. Необхідні доповнення вносяться з ряду інших видань, і в першу чергу – із 44-томної колекції документів Е.Гурмузакі [HI-XLIV], дещо застарілого 25-томного зібрання Т.Кодреску “Урікарул” [C Ur I-XXV], 25- та 6-томного зібрання документів XVI-XVII ст. Г.Гібанеску [GhSma Gh I]. В дослідженні також враховуються сучасні академічні добірки документів, видані в Молдові та в Румунії [MФ. I-VI; DP.V.XIV-XVII]. Актові документи XVIII-XIX ст. доповнюють циркуляри та повідомлення королівсько-імператорського

Галицького губернаторства і листування Окружного та Крайового управління Буковини, зібрані у Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО) [ОУБ; КУБ].

До джерел літературного характеру, використаних у дослідженні, належать літописи слов'яно-молдовські XV-XVI ст: "Аннали двору Стефана III" (події 1359-1457), "Анонімний літопис" (1307), "Путнянський" (1359-1526 рр.), "Молдаво-німецький літопис" (події 1457-1499 рр.), продовження Макарія (1504-1551), літопис Іфтімія (1541-1554) та літопис Азарія (події 1551-1573 рр.). [В ВС; СМЛ]. Літописи XVII-XVIII ст., написані переважно молдовським варіантом румунської мови, були укладені М.Когелничану в тритомному виданні (*К Л.І-ІІІ*), що вмістило твори найважливіших літописців XVII ст. (Григоре Уреке, Мирона Костіна) та літописців XVIII ст. (Некулая Костіна, Іона Некулче, Александру Аміраса, Іона Кантя та інших). Детальніші бібліографічні посилання викладаються в праці автора [5, с. 158-170].

Спосіб аналізу досліджуваного матеріалу ґрунтується на таких вихідних положеннях, що охоплюють мовні та суспільні характеристики монетно-лічильних найменувань (МЛН).

За теорією систем мова (чи її окрема терміносистема монетно-лічильних найменувань) є адаптивною саморегулюючою системою, що як упорядкована та внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних елементів відзначається певними параметрами та структурою. Пристосовуючись до змін зовнішніх умов функціонування і до змін властивостей об'єкта, вона змінює свої параметри та (автоматично) структуру системи [1, с. 5-7]. Ці параметри (як і їх зміни) мають кількісне вираження, зміна якого може простежуватися на матеріалі текстів XIV-XIX ст.

Хронологічні межі дослідження зумовлені тим, що з XIV ст. писемні джерела починають давати систематичну інформацію про стан грошового обігу й лічби в Молдові, до якої з другої половини XIV ст. належала і Буковина. З анексією Буковини Австрією у 1774 р. буковинський монетний обіг, відірвавшись від молдовського, ще певний час – до кінця 30-х років XIX ст. – зберігав свої риси, унікальні в лінгвістичному відношенні.

Враховуючи характер досліджуваного об'єкта, монетно-лічильні найменування є результатом системи товарно-грошових відносин, що складаються у суспільстві і, безсумнівно, залежить від суспільно-історичних подій та змін. Проте терміносистема підпорядковується всім законам лінгвістичної системи, елементи якої несуть у межах своєї

системи певне функціональне навантаження, обсяги якого змінюються зі зміною елементів чи утвердженням нової системи. Утвердження нової системи чи окремих нових елементів відбувається не враз, а поступово – в системі певний час ще зберігаються релікти минулих діахронічних систем (наприклад, гривня у 1460-х роках), що співіснують з функціональними елементами того часу – татарським злотим та грошем і зародками майбутнього – аспром, що стабільно з'являється у 1470–1620-х роках. Отже, система МЛН постійно змінювалася, переливаючись протягом певного періоду у нову за формою і змістом систему.

Етапи формування нової системи можна вивчати філологічно-квантитативним методом, аналізуючи кількість вживання термінів, їх мовне оточення: визначення, атрибути, паралельне вживання з іншими термінами. Взявши за одиницю виміру часовий проміжок у 10 років та частотність слововжитку (СВ) терміна за цю одиницю часу, зіставимо кількісні дані у межах певної системи, використовуючи таблицю-матрицю. Таблиця-матриця ґрунтується на даних, що містяться в 500 грамотах другої половини XIV ст. – початку 15 ст., 250 грамотах XV ст., 250 – середини XVI ст., 251 – з 1600 по 1720 рр., 162 – з 1720 по 1745 рр., 160 – з 1745 по 1760, 210 – з 1760 по 1830-ті рр. (з більше ніж 1500 доповненнями), які стосуються переважно Буковини. Аналіз даних засвідчує пікове вживання кількох термінів МЛН різного номіналу (напр., злот татарський – аспр – золотий угорський) і поступове заміщення провідних номіналів іншими (Див. табл. 1, 2, 3, 4).

Перший період – період гривні, гроша та рубля (1388–1470-ті роки) визначає вживання лічильних термінів *рубль* (42 СВ 1370–1470-ті роки), *гривня* (26 СВ 1370–1410 та ще 3 СВ у 1460-х років) та дещо згодом *грош* (182 СВ з 1408 по 1460 рр.) з конкуруючим *злотим* (45 СВ 1421-1468 рр.).

Другий період – період татарського злота (1470–1570-ті роки) – покривається (ймовірно, лічильним номіналом) *татарським злотим* (217 СВ 1446–1603 рр. та 88 СВ 1504–1590 рр.) з паралельно вживаними *аспр*, *денарій*, *півгрош*.

Третій період – талярний (1570-1670-ті роки) – починається з використанням талярної монети в актах купівлі–продажу у 1577 р. і продовжується до 1670-х років (98 СВ) (у наступні 100 років *таляр* з'явиться лише як позначення конкретної монети лише в 10 випадках). Супутні монети – *угорські жолтиї* (57 СВ 1570–1670 рр.); *потроники*, *бані*.

Четвертий період – період лея та бані – починається не з першою згадкою лея у буковинських документах у 1577 р. чи паралельним вико-

ристанням з таляром в актових матеріалах купівлі-продажу у 1630 р., а з його постійним ужитком з 1670 по 1770-ті роки. У 347 слововживаннях цього періоду термін *лей* звичайно з'являється у поєднанні з термінами *бані*, *потроники*, *пари*, *галбіни*, *уг*.

П'ятий період – період лея та крейцера – починається з середини 1770-х років – часу анексії Буковини і продовжується орієнтовно до кінця 30-х років XIX ст., часу майже повної асиміляції з австрійською терміносистемою. У 150 слововживаннях термін *лей*, що заміщує переважно *гульден* та *флорин*, зустрічається, крім термінів *бані* та *пари*, ще й *крейцер*, *дукат*, *сороківці* тощо.

Запропонований автором мовно-кількісний підхід виявився результативним – отримані дані щодо 1–4 періодів співпали з незалежними класифікаціями польського монетного карбування М.Гумовського [11] та турецького карбування А.Шедлінгера [12, с.3-5]: періоди розквіту 1470-1564 рр.; занепаду 1571-1687 та реставрації 1687-1789 рр., які досить чітко окреслюють періодизацію нумізмагічної історії Молдови та Буковини [див. 3, с.337-338; 6, с.4]. П'ятий період, поза сумнівом, відноситься до конвенційного періоду австрійського монетного карбування. Однак наведена мовно-індуктивна періодизація має в певній мірі наближений характер; нечіткі й межі між періодами (див. періоди 2 та 4). Це пояснюється тим, що мова з певним запізненням реагує на ті чи інші історичні зміни, внаслідок чого в ній функціонують зародки майбутнього, які стануть пізніше провідними елементами терміносистеми. Як бачимо, мовні дані достатньо об'єктивні і піддаються формалізованій обробці, можуть бути історично інтерпретованими.

Історично-культурна інтерпретація отриманих даних показує, що у перший період (1370–1470) – добу розвитку феодального способу господарювання [див. 2, с.240], де яскраво домінують терміни МЛН *гривня*, *гриш* та *рубль*, – увійшли такі важливі історичні віхи, як заснування Молдови, до якої відійшла частина території Галицько-Волинського князівства, початок карбування молдовської монети та розвиток Молдови у час відносної васальної залежності від Польщі, що “поглинула” рештки Галицько-Волинського князівства. Другий період (1470–1570) триває від часу молдово-турецьких воєн Стефана III до визнання залежності від Оттоманської Порти (1513) та активізації економічного життя під впливом Туреччини. Третій період (1570–1670) припадає на початок занепаду Оттоманської Порти та її грошової системи. Монетний ринок Молдови увійшов у талярну зону Європи та частково підпав під дію монетної ординації 1578-1580 рр. Стефана Баторія,

грошових реформ Сигізмунда III 1601-1623 рр. та Яна II Казимира 1659–1666 рр. Четвертий період (1670–1770) є періодом пізнього феодалізму в Україні та Молдові і занепаду Оттоманської Порти, внаслідок чого в умовах ослаблення польської монети і власних економічних потреб відбулась турецька грошова реформа. П'ятий період (1770–1830) – початок капіталістичних відносин на Буковині – є результатом анексії Буковини Австрією, внаслідок чого австрійська терміносистема, утверджуючись на Буковині, зазнає регіонального впливу.

Отже, використання кількісних мовних даних може посприяти в якісному вирішенні історико-нумізматичного завдання - часовому розмежуванні найважливіших періодів грошового обігу на певній території.

Джерела та література

1. Арнольд И.В., Буга Н.Н. Адаптивные системы и некоторые вопросы лексикологии // Системные описания лексики германских языков. - Вып. 4. - Л., 1981. - С. 3-11.
2. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1981. - 240 с.
3. Нариси історії Північної Буковини / За ред. Ф.П.Шевченка, В.М. Ботушанського, В.М.Курила, П.В.Михайлини, С.С.Приходька, О.С.Романця. - К.: Наукова думка, 1980. - 339 с.
4. Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. - 8 вып. - Кишинев: Штиинца, 1976. - 196 с.
5. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. - Чернівці: Рута, 1997. - 224 с.
6. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. и мат. / Составители Х.М.Ибрагимбейли, Н.С.Рашба. - М.: Наука, 1984. - 215 с.
7. Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Середньовіччя на території Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. - Вип. 1. - Чернівці, 1996. - С. 11-20.
8. Рябцевич В.М. О чем рассказывают монеты. Изд. 2-е. – Минск: Вышейш. шк., 1977. - 204 с., 145 т., 16 т.
9. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. Monede si banknote romanesti. - Bucuresti: Editura Sport-turism, 1977. - 429 p.
10. Fischer E. Beitrag zur Münzkunde des Fürstentums Moldau // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 9. - Czernowitz, 1901. - S. 3-53.
11. Gumowski M. Handbuch der polnischen Numismatik. - Graz: Akademie-Druck- und Verlagsanstalt, 1960. - XI, 226 S., 66 T.
12. Schaedlinger A.C. Osmanische Numismatik: Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. - Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1973. - 178 S., 19 T.

Таблиця 1. Терміни МЛС у період гривні, гроша та рубля 1370-1470-ті рр.) та період татарського золотого (1470-1570-ті рр.) на Буковині та у Молдові [за: B.DS; C.DM; C.UF]

Терміни	Роки		1370-	1415-	1470-	1470-	1500	-10	-20	-30	-40	-50	-60	-70	-80
	1370-	1414	1415-	1475	1500										
рубль	12			30											
в т.ч. фрязький	7														
гривня	26			3											
Магса	2														
грош	31			151					8/1						
копа				2				1							
злати:				42								2/1			1/1
злати				1	8			3/1	3/3						
оугрськи/черьлени															
доукат оугрськи				2											
флорин/флурн				3				1							
вгрьцки															
Florinos ungaricales	1			4/2						5/3			1/1	8/3	2/1
дукат/золоти				4									4		
ducac (Tuggaten)				1				1					5	5	
denares	1				1			1	1/1						
pfennig					1			1	1						
злати турецьки				9											
злати татарськи				15	202			4/2	30/20	20/13		5/2	3/2	5/3	2/1
аспр				4	2/1			3/1	1/1			3/3			2/1

Таблиця 2. Терміни МЛС у залярний період (1570–1670 рр.) на Буковині
[за: В.І-III; СМІ; GHS; С УГ]

Роки Термін	1570-	1581-	1591-	1601-	1611-	1621-	1631-	1641-	1651-	1661-	1680
	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	
злат та- гарський	2/1	У, Т 15/7	Т 2/1								
злат	1/1		4/3	а, т, шт 3/3	4/4	3/3	1/1		2/2	У, Т 1/1	Т, Л 1/1
ут/м/ жолтий	1/1	з, л, т 4/3		3/2	п 1,3/6	7/5	Т, Л 10/6	Т 7/7	6/6	Т, У 4/4	2/2
ducat	5/5							6/6	4/4		
флотен	д 8/3	2/1	2/1								
таляр	Г, з 1/1	У, з 3/3	6/5	а, у, з 20/	15/	У 18/	16/	Л, Ф, У 11/		з, у, л 8/5	з 1/1
леу, лей		з, у 1/1			1/1		У, Г 7/4	Т 8/4	8/7	Т 12/8	І 1/8
аспр		2/2	4/1	з 1/1		2/2					
бан	Г, з 1/1		а 1/1								
потроник				з 1/1	г 1/1						
грош	з, б 5/1										
денарій	2/2										

Примітка. Чисельник -- кількість словоживання, знаменник -- кількість пам'яток, де з'являється вказаний термін. Букви над дробом -- інші терміни МЛС, що з'являються у його контексті: а -- аспр, б -- бан, г -- грош або галбін, з -- злат, д -- денарій, л -- лей і т. д.

Таблиця 3. Терміни ЛМС у період ляс та бані (1670-1770) на Буковині
[на матеріалі В.І-IV; GhI; GhS; C Ur]

Роки Термін	1661- 1670	1671- 1680	1681- 1690	1691- 1700	1701- 1710	1711- 1720	1721- 1730	1731- 1740	1741- 1750	1751- 1760	1770
леу, лей	т 12/8	11/8	5/5	13/10	26/ 15	т 36/ 22	т, г 36/22	б, пр, т 14/10	пр, б 47/10	т 52/30	б, пр 55/22
галбін						л,пт 5/3	л 1/1	л,пт 4/3	1/1	5/4	1/1
уг	1/1					1/1					
злат	т,л 1/1	1/1									
потронк					л 1/1	л,у 2/1		5/3			
пара				л 2/1	б 2/1				л 1/1	л 3/3	л 4/3
бан					4/2			3/2	6/3	4/4	7/3

Примітка: Чисельник - кількість слововжитку, а знаменник - кількість пам'яток, де зустрічається вказаний термін. Буков над дробом - інші терміни ЛМС, що з'являються у контексті досліджуваного слова: а-аспр; б-бані; г-галбін; з-злат; л-леу; пт-потроники; т-талар; у-уг.

Таблиця 4. Терміни МЛС у період лєя та крейцера (1770-1830 рр.)
на Буковині [за В. Н]

Роки	1770-1780	1781-1790	1791-1800	1801-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1840	1841-1850
Терміни	6 г дк 47/22	6 дк г 46/35	дк г 38/25	19/14	6/4	5/8	4/1	—/6
лєя, лєя	2/2	13/13	7/15	15/15	к 6/6	1/1	к 1/1	2/2
Флорин		3/3	7/7	/2	/3	1/3	5/5	2/8
Гульден		4/4	32/24	9/9	10/9	19/7	14/1	1/1
Галбїє		5/5	5/5	7/10	6/8	5/10	3/8	2/6
Духат	л дк 6/2	л 1/1	л 2/2	л г 2/2				
бан	1/1		-/4	-/2	г 1/1			
пара			2/8	1/18	3/8	/8	/7	/8
крейцар				-/4	-/1	/2		
мърїши				-/4	-/1	/2		
пърчи							1/-	
сорокївецъ				-/2		/3		
Zwanziger				-/2		-/2		
Zehner								

Грмітка: В чисельнику знаходиться кількість СВ за буковинськими документами Т.Белана, а в знаменнику - дані ДАЧО. Буквенї позначєня вказують на інші МЛН, що з'являються у контексті: б - бан, г - галбїє, дк - духат, л - лєя.

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ЗА УРЯДОВИМИ ПЕРЕПИСАМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Перші дані про чисельність населення Буковини відносяться до кінця ХУІІІ ст., коли австрійська адміністрація почала проводити систематичні переписи. Однак, через недосконалу методику їх проведення ці дані досить відносні. Так, у 1775 р. на Буковині зафіксовано 75 тис. мешканців. Але варто відзначити, що ці дані збиралися в умовах приходу нової влади і місцеве населення якщо не втікало, то намагалося уникнути опитування, пов'язуючи його з посиленням податкового тиску. Тому є підстави вважати результати цього перепису заниженими. Підтвердженням служить і те, що вже у 1789 р. за офіційними урядовими даними чисельність мешканців в краї зросла до 120 тис. [14, табл. УШ]. Таке значне зростання не можна пояснити лише активним переселенням в край з інших земель. Як відомо, лише в 1782 р. почалася реалізація "Патенту про переселення" від 1781 р., який гарантував пільги всім іноземцям, що бажали переселитися на територію Австрії. Відсутність державних земель в краї, опір місцевого населення, небажання його допомагати у підготовці до прийому поселенців не дали змоги втілити плани сільськогосподарської колонізації в повній мірі. Більше того, цісарським указом від 14 грудня 1786 р. переселення на Буковину німецьких колоністів було призупинено. Відновлення у 1787 р. спроби колонізації краю теж не дало бажаних результатів через відсутність вільних сільськогосподарських угідь, всевладдя сільських громад, в чиїх руках був розподіл рустикальних земель.

Прибували на Буковину і родини з Семигороду, Бессарабії, Молдавії, Галичини, але облік їх чисельності не вівся, частина селилася тут самовільно. У 1800 р. було зафіксовано 195,3 тис. населення. Отже, за 25 років чисельність населення зросла у 2,3 рази.

Відповідно збільшувалася у краї кількість громад, населених пунктів. Якщо в 1785 р. числилося 228 сільських громад, то в 1798 р. їх було вже 262. Неухильно зростала і середня густота населення: з 7 чол. на кв. км у 1775 р. до 17 в 1798 р. [10, с. 121]. У пізнішій демографічній історії Буковини періодів з такими високими темпами приросту населення більше не зустрічалося.

Колонізація краю не припинялася і протягом всього XIX ст. Правда, з середини століття вона проходила менш інтенсивно, але все одно впливала на демографічну ситуацію в краї. У першій половині XIX ст. темпи приросту населення Буковини могли бути значно вищими, якщо б не впливали епідемії холери і тифу в 1809-1810 рр., 1831 р., що мали своїм наслідком різке підвищення смертності. Знижувалися темпи приросту і за рахунок відтоку місцевого селянства в Росію (Україну, Бессарабію), Молдавію, яке шукало кращої долі через сваволю місцевих поміщиків та орендарів, намагаючись уникнути рекрутських наборів [4, оп.1, спр. 1269, арк. 3-4; спр. 1548, арк. 1-5]. Це привело і до деякого зниження приросту загальної чисельності крайових мешканців у 40-х роках, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1. Динаміка чисельності і густоти населення Буковини (1827-1846 рр.)

Роки	Чисельність (тис. осіб)	Приріст		Густота (осіб на кв. км)
		тис. осіб	%	
1827	270,8	-	-	26
1837	318,4	+47,6	+17,6	30
1846	371,1	+52,6	+16,5	36

Складено за: 10, с. 121.

Найменший приріст населення Буковини спостерігався за період з 1846 р. по 1851 р. (всього 2 %) через епідемію холери в 1848-1849 рр. Але в цілому за десятиліття 1847-1857 рр. число мешканців зросло на 23 % внаслідок значного приросту у 1854-1857 рр.

Реформи 1848 р., поживавлення господарського та культурного життя в краї в цілому позитивно вплинули на демографічну ситуацію в краї.

Наступні переписи населення Буковини показали, що число мешканців краю неухильно зростало. Якщо у 1857 р. їх нараховувалося 456,6 тис. осіб, то у 1869 р. - 512 тис. осіб (+ 14,8 %), 1880 р. - 571,7 тис. осіб (+ 11,3 %), 1890 р. - 646,6 тис. осіб (+ 13 %), 1900 р. - 730,2 тис. осіб (+ 13 %), 1910 р. - 800,1 тис. осіб (+ 9,6 %), а всього за 53 роки - ріст склав 343,5 тис. (+ 75,2 %).

Деяко нижчі показники у прирості населення за період 1857-1869 рр. та 1869-1880 рр. були викликані страхітливим голодом та епідеміями холери в 1865-1866 р., 1877-1878 рр. Особливо велике природне скорочення населення спостерігалось в 1866 р., коли прямі втрати від голоду і холери становили понад 20 тис. чоловік [7, с. 6], а від холери померло 11,6 тис. осіб [27. - 1875. - С. 136].

Простежувалася і стійка тенденція до зростання густоти населення. У 1857 р. вона становила 43 особи на кв. км, у 1910 р. цей показник зріс до 75 осіб на кв.км [21. - Зош. 1, с.37].

Зрозуміло, що приріст населення у різних частинах краю був неоднаковим, бо значним залишався ще механічний рух: іміграція з інших провінцій, активна внутрішня міграція між повітами, окремими громадами. Важливим фактором в даний період став інтенсивний відтік частини сільських мешканців у міста.

Досить показовим був приріст населення головного міста Чернівців, який суттєво відрізнявся від крайового. Найбільш інтенсивно Чернівці зростали у перші три десятиріччя XIX ст.: із 5416 осіб у 1816 р. до 9167 осіб у 1830 р., тобто на 69,3 %. Такий значний приріст населення міста зумовлювався не стільки за рахунок природного руху, скільки за рахунок приросту механічного. Саме в місті в першу чергу оселялися чиновники, службовці, прислані владою, переселенці - ремісники, торговці тощо. Навіть втрати під час епідемії досить швидко поповнювалися. Так, внаслідок згаданих вище вимирання і втеч від пощесті тифу населення Чернівців скоротилося більше як удвічі і становило восени 1866 р. 16 тис. осіб. Однак вже перепис 1869 р. зафіксував значний відсоток приросту населення за останнє десятиріччя - 57 %. Як відзначала місцева газета, це був найбільший приріст серед крайових столиць. У Празі, наприклад, він становив лише 10 %. Навіть у Відні чисельність мешканців зросла лише на 30,6 % [13. - 1870. - № 58]. В наступні роки у місті нараховувалося: у 1880 р. - 45,6 тис. (+ 34,6 %), 1890 р. - 54,2 тис. (+ 18,8 %), 1900 р. - 67,6 тис. (+ 24,8 %), 1910 р. - 87,1 тис. (+ 28,8 %). З них приблизно 70 відсотків жило у центральній частині міста, яка займала 1/6 його частину, решта - на околицях - Роші, Клокучці, Горечі, Калічанці, Монастириськах. Це були приміські села, які з 1847 р. включені до складу міста. У зв'язку з цим статистика відзначала, що на 4/5 міської площі вирощувалися сільськогосподарські культури [15, с.72].

Швидкий ріст чисельності чернівецьких мешканців був викликаний появою ряду промислових підприємств, розширенням ремісничо-мануфактурного виробництва, ростом сітки залізниць, розширенням внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанням мережі навчальних закладів, різноманітних державних установ, що не тільки притягало місцевих сільських мешканців, але й зумовило інтенсивне прибуття населення з інших провінцій імперії. Зростання населення міста за XIX ст. відбувалося на 1/3 за рахунок природного приросту, а на 2/3 - за рахунок міграції з інших країв [28, с.117]. В той час, як населення Буковини зросло за 50 років в 1,9 рази, населення Чернівців - у 4 рази.

Зрозуміло, що такі вагомі фактори демографічного розвитку, як епідемії, міграції по-різному впливали на динаміку населення в окремих повітах. Протягом другої половини XIX - початку XX ст. простежувалася тенденція до зростання чисельності населення окремих повітів, але дуже нерівномірно. Щоб зрозуміти причини цього, варто проаналізувати вплив факторів, які визначають інтенсивність демографічних процесів, природного руху населення, міграції та ін.

Передусім слід відзначити, що демографічний потенціал Буковини протягом другої половини XIX - початку XX ст. зазнав значних структурних змін. Всі демографічні структури - статева, вікова, сімейна, професійна, етнічна - перебували у тісному взаємозв'язку з природним рухом населення. Найбільш показовим є статевий склад населення Буковини. Досить тривалий час зберігалася рівновага між чоловічим і жіночим населенням. За переписами 1857-1880 рр. простежувалося усталене співвідношення 50 % до 50 %.

У кінці XIX ст. помітна зміна співвідношення у бік зростання частки чоловіків - до 50,2 % і падіння частки жінок - до 49,8 %. Вченими було відзначено, що подібна статева пропорція була характерною тільки для українців, румунів (православних за віросповіданням) і угорців Австрії. Перепис же 1910 р. показав порушення цієї пропорції: частка жінок зросла до 50,5 %, а частка чоловіків впала до 49,5 %. Причина цієї зміни не тільки в зниженні материнської смертності і збільшенні середньої тривалості життя жінок. До порушення стабільної статевої пропорції спричинилася і порівняно більш значна в кінці XIX - на початку XX ст. міграція (еміграція) чоловіків.

Звичайно, в окремих повітах це співвідношення було різним. Приміром, у Чернівцях у 1857 р. чоловіки склали 49,1 %, а жінки - 50,9 %, у 1880 р. встановилася рівновага - 50 % і 50 %, а в 1900 р. чоловіче населення становило вже 50,7 %, жіноче - 49,3 %. У передмістях же, навпаки, переважали жінки (51 % до 49 %), що пояснювалося більшим відтоком чоловіків на заробітки.

У повітах від перепису до перепису теж змінювалося статеве співвідношення. Якщо у 1857 р. чоловіки мали перевагу лише у двох повітах (Сторожинецькому (50,7 %), та Вижницькому (50,9 %)), то в 1880 р. в жодному північному повіті вже не збереглося рівноваги у статевій структурі населення. Співвідношення чоловіків і жінок змінилося у двох повітах на користь чоловіків: у Кіцманському (50,2 % чоловіків) та Сторожинецькому - (50,1 %), а в інших - на користь жінок. Така динаміка особливо в кінці XIX - на початку XX ст. свідчила не тільки про природній

рух населення, переважаючи смертність чоловіків, чи жінок, а й про значний вплив міграційних процесів.

Певні зміни спостерігаються і в динаміці вікової структури населення Буковини. Ідеальне співвідношення вікових груп за схемою відомого статистика Г.Зундберга вважалося таким: діти (до 14 років) - 40 %, батьки (15-49 років) - 50 %, прабадьки (понад 50 років) - 10 %. У 1857 р. діти склали на Буковині 38,6 %, батьки (15-40 років) - 43,9 %, прабадьки (40 років і старші) - 17 % [7, с. 36]. У Чернівцях це співвідношення було дещо іншим: відповідно 35,9 %, 43,7 %, 20,4 %. Однак варто відзначити, що у другу групу не увійшли особи у віці 41-49 років, а, отже, це співвідношення могло змінитися на користь батьків. Щодо вікової групи дітей, то тут переважали діти до 6 років - 46,2 % в краї і 47,6 % у Чернівцях та у віці 6-12 років - відповідно 37,8 % і 38,5 %.

Якщо ж характеризувати вікову структуру населення краю за ознакою: молодші вікові групи (до 30 років), середні (31-59 років), старші (поверх 60 років), то питома вага молодших вікових груп у 1857 р. була порівняно високою - 60,9 %, і, навпаки, досить низькою частка старших - 2,9 %. Люди найбільш активного віку (20-59 років) становили 53 % усього населення (у Чернівцях - 54 %), тобто більше половини, що свідчило про значний потенціал трудових ресурсів краю.

До кінця XIX ст. це співвідношення змінилося. Частка молодших вікових груп зросла до 65 % у 1890 р., 66 % - у 1910 р. Питома вага старших вікових груп зростала більш інтенсивно - у 1890 р. до 4,1 %, 1910 р. - до 5,6 %, що свідчило про нове демографічне явище - поступове старіння населення. У Чернівцях частка активного населення в цей час скоротилася до 49,2 %. Ще більш різко зменшувалася у даний період частка активного населення в краї: до 47,2 % в 1890 р. і 44,4 % у 1910 р.

Число довгожителів у краї було незначним: у 1880 р. у віці від 90 до 100 років - 136 чоловіків і 130 жінок, понад 100 років - 7 чоловіків і 18 жінок, у 1890 р. - 42 особи у віці понад 91 рік, з них 18 чоловіків і 24 жінки, а за переписом 1910 р. таких стало більше: у віці 91-99 років - 44 особи (17 чоловіків і 27 жінок), у віці 100 років і більше - 22 особи (9 чоловіків, 13 жінок) [20, с.56-57; 21. - Зош.3, с.34-35].

Отже, простежувалася тенденція до поступового падіння питомої ваги активної частини населення Буковини. Але якщо врахувати, що частка молодших вікових груп неухильно зростала, то цілком імовірно, що до відтоку трудових ресурсів з краю спричинилася еміграція. На це вказують і дані таблиці 2. Найменшу частку найактивнішої вікової групи (21-30 років) мали українці та румуни, яких найбільше зачепила еміграція.

Вона була нижчою не тільки порівняно з відповідною часткою у німців та поляків, але й порівняно із загальноукраїнською.

Таблиця 2. Співвідношення вікових груп населення Буковини за розмовною мовою в 1900 р. (у %)

Вік / Етнічна група	1-10 років	11-20 років	21-30 років	31-40 років	41-50 років
В середньому по Буковині	29,5	21,2	14,2	12,5	10,4
Українці	29,3	20,8	13,9	12,3	11,0
Румуни	29,9	20,9	13,2	12,7	10,4
Німці	29,6	22,9	15,6	12,3	9,3
Поляки	27,2	20,7	15,5	13,7	10,2

Складено за: 19, с. 64-65.

Складними і не тільки позитивно спрямованими були тенденції шлюбності, народжуваності і смертності.

Впродовж досліджуваного періоду коефіцієнти шлюбності населення Буковини коливалися в межах 7,0-10,9 шлюбів на 1000 мешканців [7, с.7]. У краї не простежувалося несприятливих обставин для шлюбності, як наприклад, війни. Голод, епідемії в незначній мірі знижували інтенсивність шлюбності. Переважали шлюби між неодруженими раніше людьми - 74,4 %. Як правило, в шлюби перебували 35,5 % чоловічого і жіночого населення, а от неодруженими були 62 % чоловіків і 57,7 % жінок; вдівцями залишалося 24 % чоловіків і 6,4 % жінок. Шлюбний вік на Буковині починався з 14 років у жінок і з 16 у чоловіків. Так, у 1910 р. перебували в шлюби вже 80 14-річних жінок і 43 16-річні чоловіки [21. - Зош.3, с. 34-35]. Чисельність одружених чоловіків різко зростала з 23-річного віку - майже вдвоє, в 24-річному - подвоювалася. У жінок таке зростання було більш поступовим. Найбільше заміжніх припадало на вікову групу 31-40 років, у старших групах падала чисельність одружених і зростала чисельність вдів і розведених, пік якої припадав на вікову групу 51-60 років. Однак значним залишався ще т.зв. "шлюбний ринок". Так, у 1910 р. залишалися неодруженими 27 тис. жінок шлюбного і дітородного віку (21-50 років) і 9618 чоловіків віком від 30 до 60 років [21. - Зош.3, с.34-35].

У тісному зв'язку з шлюбністю простежувався рівень народжуваності, який все ж визначався складним комплексом демографічних і соціально-економічних факторів, серед яких важливу роль відігравали статеві-вікова структура населення та частота шлюбів.

Рівень народжуваності населення Буковини в XIX - на початку XX ст. був досить високим і коливався в межах від 40 до 46 народжень на

1000 жителів. До початку ХХ ст. цей коефіцієнт ні разу не опускався нижче рівня 40 народжень на 1000 жителів, як це спостерігалось в інших провінціях. Так, у 1857 р. на Буковині коефіцієнт народжуваності становив 43,3, у 1880 р. - 42,9, 1890 р. - 46,0, 1900 р. - 42,2. У Чернівцях цей коефіцієнт був завжди нижчим і складав 30-32 народження на 1000 осіб. Причин такого явища було кілька: закономірний вплив процесу урбанізації, вищий рівень освіти і свідоме планування сім'ї, велика кількість неодружених прибулих заробітчан, студентів, військових строкової служби, ув'язнених та іншого тимчасово нешлюбного елемента. Тому міське населення в більшій мірі оновлювалося не шляхом природного приросту, а шляхом міграційних процесів. Зниження коефіцієнта народжуваності спостерігалось тільки на початку ХХ ст., що було характерним процесом для всіх європейських держав. Ця тенденція постійно набирала силу в подальші роки.

Серед народжених переважали хлопчики протягом всього досліджуваного періоду при незначних змінах співвідношення. Так, у 1857 р. народилося 106 хлопчиків на 100 дівчаток, у 1880 р. – відповідно 105 і 100, на початку ХХ ст. – 104 і 100. Порівняно частими були народження двійнят, трійнят. Так, у 1869 р. 2,3 % народжених дітей становили двійнята [24, с.28-29].

Крім коефіцієнта народжуваності важливим фактором природного приросту була різниця між живонародженими і мертвонародженими, що часто знижувало фактичний коефіцієнт. Так, у 1857 р. частка мертвонароджених складала 1,6 %, у 1869 р. - 1,1 % (більшість - хлопчики) [24, с. 26]. Принагідно відзначимо, що цей відсоток був значно нижчим, ніж в розвинених західних провінціях, що викликало подив сучасників [27.- 1875. - С. 289].

Складовою частиною природного руху населення була смертність, викликана різними причинами: хвороби, старість, нещасні випадки, самогубство, соціально-економічні фактори тощо. Коефіцієнт смертності (кількість смертей на 1000 мешканців) в краї істотно коливався у різні періоди, що обумовлювалося різноманітними причинами, у т.ч. і голодними роками. Зокрема, найвищий коефіцієнт смертності на Буковині зафіксований у 1866 р. - 28, в інші роки він був дещо нижчим: у 1890 р. - 26; 1910 р. - 24. Однак, за австрійськими мірками, він був надто високим відносно загальнодержавного - 21,5-22. Для Буковини характерною була виключно висока смертність дітей у віці до 10 років. Так, у 1857 р. статистикою зафіксовано, що 52,4 % всіх смертей припадало на дітей віком до 4 років, у 1869 р. ця частка зросла до 54,1 %. Найчастіше

хвороби вражали дітей вже на першому місяці життя, як правило. 30 % випадків смерті дітей припадало саме на перший місяць життя. Основна причина такої ситуації полягала у відсутності належних умов для догляду за майбутніми матерями, відсутності медичної допомоги при пологах. Не відповідали нормам і санітарно-гігієнічні умови в селянських домівках для нормального розвитку і росту дитини, харчування і матерів, і дітей. Абсолютну більшість матерів склали селянки, які важко працювали, будучи вагітними, часто змушені були відриватися від догляду за дітьми для участі у польових роботах. Найвища дитяча смертність припадала на лютий, березень та квітень. Причинами були в основному інфекційні хвороби: ангіна, коклюш, кір, вітрянка [11. - 1862. - 5 квіт.].

Порівняно високою була смертність і в юнацькому та робочому віці. У 1869 р. їх частка складала 20,6 %, порівняно помірною - в старшому віці, у якому небезпечними вважалися водянка, пневмонія тощо.

Впродовж всього досліджуваного періоду у краї домінувала чоловіча смертність. Наприклад, у 1880 р. на 1000 жіночих смертей припадало 1077 чоловічих, що було більше, ніж в середньому по Австрії.

Крім загальних причин смертності населення летальні випадки поповнювалися внаслідок невдалих родів, на які припадало 2,2 % всіх жіночих смертей і 4,2 % дитячих. В Австрії цей відсоток був значно нижчим - відповідно 0,8 % і 0,9 % [26, с. 46-47]. І це зрозуміло, адже в краї за допомогою професійної акушерки народжувало лише 75,6 жінок з 10 тис., а в Австрії цей показник був удвічі вищим - 186,3 [22, с. 18]. Чоловіче населення найбільше несло втрати в дитячому віці; жіноча смертність переважала у віці 21-26 років, 24-37 років, 40-42 років [26, с. 34-38].

Проте австрійська статистика не завжди давала об'єктивні дані щодо причин смерті. Так, місцева газета, систематично друкуючи дані щодо смертних випадків за кожен місяць, у 1870 р. називала основними причинами: туберкульоз, ангіну, дифтерію [13 - 1870. - № 71]. За повідомленнями офіційної статистики, у цей час основними причинами смертності називалися звичайні хвороби, лише незначна частка (3,8 %) припадала на віспу та епідемії [26, с. 47]. У 1901 р. випадки смерті від інфекційних хвороб склали вже 16 %. На приховування крайовими властями справжніх масштабів захворювання населення в 1904 р. звернув увагу історик В.М. Ботушанський, який зауважив, що в цей час хворих на пелагру (від вживання мамалиги із муки недозрілої зіпсованої кукурудзи) в краї було понад 30 тис., а заявлено офіційно було тільки 570 чол. [2, с. 103]. Крім перелічених хвороб, в краї час від часу спалахував тиф, дизентерія, менінгіт, скарлатина, венеричні захворювання.

Зокрема, у 1890 р. від скарлатини вмирало на Буковині 111 осіб на 100 тис. осіб, в Австрії - 51, від тифу - відповідно 113 і 47, від дизентерії - 168 і 46 осіб [18, с. 183]. Отже, серед причин смерті переважали інфекційні і паразитарні хвороби. На них припадало 80 % загальної кількості померлих. Місцевим властям невігдно було показувати істинний стан справ у охороні здоров'я краю, адже ще з 60-х років XIX ст. було запроваджено вакцинацію проти віспи та інших особливо небезпечних хвороб [11. – 1862. – 5 квіт.].

Складне соціально-економічне становище більшості буковинського селянства, доповнене частими стихійними лихами, викликало випадки смерті від голоду, про що офіційна статистика не сповіщала, однак місцева преса часто була на сполох повідомленнями про те, “що люди гинуть селами” [6. - 1908. - 14 трав.]. Далекими від санітарно-гігієнічних норм були умови проживання значної частини буковинців у другій половині XIX - на початку XX ст. Селянські житла були низенькі, темні, часто вогкі, тісні, курні, адже опалювали їх сухими кізяками і соломомою через дорожнечу дров. Це приводило до захворювання органів дихання і смертності. До того ж з настанням холодів у дім переселялася і живність - телята, поросята тощо. До важких простудних захворювань, які теж часто закінчувалися смертю, особливо серед дітей, призводило і те, що через матеріальну скруту значна частина селян не могла дозволити собі теплий одяг. Це викликало занепокоєння властей, питання виносилося на обговорення крайового сейму, однак якихось радикальних заходів не вживалося.

Помітну частку в смертності населення складали нещасні випадки внаслідок тяжких умов праці на виробництві, відсутності техніки безпеки. У 1868 р. таких випадків було 207. На початку століття ця цифра складала 467, але серед причин смертних випадків вона ставала відносно меншою [4, оп. 1, спр. 20375, арк. 1]. Найбільше нещасних випадків припадало на лісову промисловість, де інтенсивність праці постійно зростала, обсяги заготівлі лісу, у т.ч. у важкодоступних місцях, набирали все більших масштабів, збільшувалося число лісопилень, а техніка безпеки була майже відсутня. Причинами збільшення кількості нещасних випадків було зростання тривалості робочого дня, тяжкі умови праці на виробництві, відсутність запобіжних заходів безпеки, а не легковажність і необережність робітників, як це пояснювали підприємці і відповідно - представники офіційних кіл [5, с. 46]. Деяке відносне зменшення смертності від нещасних випадків на виробництві на початку XX ст. обумовлювалося зростанням ефективності дій фабрично-заводського

законодавства, яке було започатковано законом від 17 червня 1883 р. про запровадження інституту промислових інспекторів, завданням яких було наглядати за умовами праці на виробництві [8, с. 166].

Однією з причин високої смертності населення була недостатня забезпеченість краю медичними кадрами та лікувальними закладами. Так, у 1857 р. в краї було всього 149 медиків, тобто на 1 спеціаліста припадало 3 тис. мешканців, в Австрії - відповідно 1,1 тис. Краще лікарями були забезпечені Чернівці, де на одного медика припадало 548,9 осіб. У Путильському судовому пов. не було жодного лікаря, в Чернівецькому - всього 2, у Вижицькому і Кіцманському - по 4 і на них припадало відповідно 14,8 тис., 5,4 тис., 9,2 тис. мешканців [23, с.3-5, 35-37]. У 1869 р. чисельність медико-санітарного персоналу збільшилася і становила вже 277 осіб, з них 35 лікарів, 144 акушерки, 25 аптекарів, 42 особи молодшого медичного персоналу [9, 10]. Зокрема, важливим досягненням стало розширення мережі аптек, хоча в Кіцманському і Чернівецькому повітах їх не було взагалі, в інших - по одній (у Садгирському - 2). Більша частина аптекарів (64 %) мешкала у Чернівцях. Подібна ситуація складалася і з лікарями: у Чернівецькому, Заставнівському, Станівецькому судових повітах не було жодного лікаря, в Садгирському, Сторожинецькому, Вижицькому - по одному. У Чернівцях було зосереджено більше половини всіх лікарів краю, адже тут функціонував бюргерський та єврейський шпиталі [11. - 1865. - 11 січ.].

У подальшому ситуація із забезпеченням населення медичною допомогою дещо покращувалася, як показано в таблиці 3.

Таблиця 3. Рівень забезпечення населення Буковини медичним персоналом

Роки	Лікарі	Аптекарі, акушери	Всього	На 1 медика припадало мешканців
1890	137	270	407	1,6 тис.
1900	144	352	497	1,5 тис.
1906	152	529	681	1,1 тис.

Однак ці зміни були недостатніми для кардинального зниження смертності населення. В 1902 р. одна аптека припадала на 28 тис. населення, в той час як в Галичині - на 25 тис. [5, с. 49]. А у 1907 р. на одного лікаря в Кіцманському пов. припадало 15,3 тис. мешканців, у Заставнівському - поперек 13,6 тис., Чернівецькому - 13 тис., Сторожинецькому - 12,5 тис., Вашковецькому - 11,6 тис. [4, оп. 1, спр. 20108, арк. 50].

Перепоною до користування послугами лікарів для значної частини буковинців була досить висока плата, адже більшість лікарів (до 90 %)

мали приватну практику. Лише незначна частина їх працювала у лікарнях, чисельність яких теж була незначною: у 1890 р. - 4 державні на 259 ліжок і 1 приватна на 24 ліжка, у 1906 р. - 5 державних на 712 ліжок і 2 приватні на 70 ліжок. Порівняно висока смертність у Чернівцях пояснювалася впливом значної кількості хворих, які прибували до міста для лікування до лікарів і лікарень з усіх кінців Буковини [3. - 1904. - 28 лип.].

Отже, для населення Буковини зазначеного періоду характерним був тип смертності, властивий економічно відсталим територіям. Коефіцієнт смертності за європейськими мірками був порівняно високим, що зводило нанівець високий рівень народжуваності. У 1911 р. крайові видатки на медичні і санітарні цілі становили 1,14 крони на одну особу, що було вкрай недостатньо для суттєвого покращення стану охорони здоров'я в краї [1. - 1911. - 25 лют.].

І все ж при високій смертності народжуваність в краї завжди переважала. Так, у 1869 р. на 1000 народжень припадало 598,3 смертей, 1880 р. - 787,2, що було навіть менше, ніж в Австрії і в деяких західних провінціях [26, с. 27, 43; 24, с. 17].

Порівняно високий рівень смертності в другій половині XIX - на початку XX ст. (581 випадок на 10 тис. жителів у 1903-1905 рр.) мав своїм наслідком низьку, як свідчать дані таблиці 4, тривалість життя населення. Вона була однією з найнижчих в Європі.

Таблиця 4. Динаміка середньої тривалості життя населення Буковини у 1850-1910 рр.

Рік	Чоловіки	Жінки
1850	26,4	27,0
1870	27,9	28,5
1890	30,2	31,4
1910	37,2	38,1

Розрив у смертності чоловіків і жінок був незначним, тому середня тривалість життя жінок тільки на 0,6 року перевищувала аналогічний показник у чоловіків. Дещо більший приріст середньої тривалості життя населення Буковини припадав на 1890-1910 рр. Якщо за попереднє двадцятиріччя цей показник збільшився на 2,7 роки у чоловіків і 0,5 року у жінок, то в кінці XIX - на початку XX ст. він зріс - відповідно на 7 і на 6,7 роки [7, с. 9].

Отже, враховуючи показники народжуваності і смертності впродовж 1857-1910 рр., можна стверджувати, що природній приріст

населення Буковини складав у середньому 10,6 %. Зокрема, за період 1861-1870 рр. він становив 5,4 %, за період - 1871-1880 рр. - 7,2 %, 1881-1890 рр. - 13,6 %, 1891-1900 рр. - 13,1 %, 1901-1910 рр. - 14,0 %.

Дещо іншим був цей показник по окремих повітах, але варто відзначити, що скрізь простежувалася тенденція до зростання коефіцієнта природнього приросту. Найменшим він був у Чернівцях і становив у 1910 р. всього 9 %, що пояснювалося в першу чергу порівняно нижчим рівнем народжуваності. Це було закономірним явищем, притаманним для міст. Найвищими такі показники були в Серетському, Сторожинецькому та Вижницькому повітах – відповідно: 16,7, 16,1, 15,5. Дещо меншим був природній приріст у Чернівецькому, Кіцманському, Вашковецькому повітах і становив в середньому 13,5. Найменший коефіцієнт приросту був у Заставнівському пов. - 11,7 [21. - Зош.1, с.10-11].

Отже, збільшення населення краю в зазначений період відбувалося в першу чергу за рахунок природнього його відтворення. Помимо вселюдського природнього інстинкту самозбереження і продовження себе в наступних поколіннях суттєвим чинником, який забезпечував народжуваність на необхідному рівні, можна вважати господарський, тобто усвідомлену потребу поповнення сім'ї робочими руками. В умовах слабого економічного розвитку краю і порівняно високої смертності населення високий показник народжуваності був для буковинців єдиним гарантом такого самозбереження і самопродовження.

Джерела та література

1. Борба.
2. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. - К.: Наук. думка, 1975. - 174 с.
3. Буковина.
4. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. – Ф. 3.
5. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX - на початку XX ст. - Львів: Вища школа, 1982. - 128 с.
6. Народна справа.
7. Чернівецька область: Демографічний нарис. - Чернівці, 1994. - 104 с..
8. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz. Jänner-December 1894. - Czernowitz, 1894. - 181 S.
9. Bevölkerung und Viehstand von der Bukowina. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869. - Wien, 1871. - 26 S.
10. Die Bukowina. - Czernowitz, 1899. - 344 S.
11. Bukowina.
12. Bukowinaer Rundschau.

13. Czernowitzer Zeitung.
14. Gürtler A. Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. – Innsbruk, 1909. – 152 S.
15. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. - Czernowitz, 1892. - H. I. – 146 S.
16. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. - Czernowitz, 1896. - H.III. – 228 S.
17. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. - Czernowitz, 1907. - H.IX. – 431 S.
18. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. - Wien, 1899. - 532 S.
19. Österreichische Statistik. - Wien., 1903. - Bd. 63. - H. 3. - 180 S.
20. Österreichische Statistik. - Wien., 1893. - Bd. 32. - H. 1. – 255 S.; H.3. - 203 S.
21. Österreichische Statistik. Neue Folge. - Wien., 1912. - Bd. 1. - H.1. - 8 S.; H.3. - 24 S.
22. Oesterreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. - Wien, 1883. - 255 S.
23. Statistische Übersicht über die Bevölkerung und Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. - Wien, 1859. – 317 S.
24. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1870. - Wien: Druck der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1872. - 548 S.
25. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1875. - Wien: Druck der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1877. -H.V. - 128 S.
26. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1880. - Wien: Druck der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1883. - H. Ö. - 67 S.
27. Statistische Monatschrift.
28. Ботушанський В.М., Скорейко Г.М. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини ХІХ - початок ХХ ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - С. 116-130.

*Танащук Д.Д.
(Чернівці)*

СТАН КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ТА МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА БУКОВИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На середину та другу половину ХІХ ст. припадає побутування на Буковині цілого ряду колекцій приватного і публічного характеру й музеїв. Колекції були сформовані, у першу чергу, в родинях молдавських (румунських), польських, єврейських, українських, австрійських та

німецьких родів. Серед них виділялися колекції барона Юрія Василька, Гормузакі-Доксакі, родини Фішерів та ін. Ці колекції об'єднувало кілька особливостей – відносна закритість, комплектування в основному фамільними реліквіями: картинами, портретами, старими документами, нагородами та монетами, частково зброєю. Окрім того, у другій половині XIX – на початку XX ст. у Чернівцях існували приватні колекції, відкриті для широкого загалу. Такою була колекція килимів Йоганна Зоти, яку досліджував віденський мистецтвознавець та історик Рігль [12. – 1905. – 12 лист.], колекція картин Ромуальда Шалі, яку він виставляв у власному будинку [1. – 1901. – 25 груд.]. Відомим колекціонером був доктор А. Швірх, у колекції якого були оригінали полотен італійських, польських та буковинських майстрів [7]. Мистецькі збірки мали також д-р. Євген Міткевич, Андреас Мікулич, Лео Паллаш, Августи Кохановська та ряд інших буковинців [7]. Предмети з цих та інших колекцій виставлялися в галереях та на виставках, які були дуже популярними в ті часи. У другій половині XIX ст. в Чернівцях сформувався ряд колекцій краєзнавчого характеру. Це археологічні та палеонтологічні об'єкти, монети, предмети періоду феодалізму тощо, що належали таким власникам, як Д. Бучевський, Захар Воронка, Василе Мораріу, В. Василовський, Діомід Носієвич, Онуфрій Миронович, Франц Вікенгаузер, Емануїл Чунтуляк, Еміль Козуб, Михайло Драчинський, Діонізій Олінеску, Раймунд Фрідріх Кайндль та ряду інших [6, с. 4].

Існування приватних колекцій, розширення доступу до них широких кіл громадськості та науковців, що стимулювалось грошовою допомогою з боку держави, формувало культурне середовище, яке сприяло розвитку науки і культури, стимулювало потяг до знань, національно-культурного відродження, створення громадських організацій науково-пізнавального та національно-культурного спрямування, при яких створювались зібрання для публічного огляду. Виникали вони здебільшого спонтанно на базі дару чи знахідки, які викликали певний інтерес і ініціювали подальший збір. Частина товариств і організацій у своїх статутах прямо передбачала існування таких колекцій, а надалі і музеїв. Як приклад можна навести статут “Руської бесіди” в Чернівцях. У ньому серед засобів досягнення мети – ширити просвіту і підносити добробут руського (тобто українського) народу – зазначено й створення народного музею [3, оп. 2, спр. 16113, арк. 2]. При товаристві існувала колекція старожитностей. При бібліотеці Польського народного дому існував монетний кабінет [19, с. 56]. Окремі екземпляри цієї колекції були унікальними. Створене 1858 р. на Буковині “Товариство покращення землеробства та краєзнав-

ців” поставило за мету створити музей сільськогосподарських продуктів, зібрати колекцію моделей та знарядь сільськогосподарського виробництва. Музей створено не було, але колекція зазначеного профілю існувала [18, с. 4]. Створене 1886 р. у Чернівцях Румунське археологічне товариство мало колекцію краєзнавчого характеру та нумізматичну збірку. Колекція виникла на основі зібрання І.Гутера з Серету, яке його дружина після смерті чоловіка передала Товариству [6, с. 4]. Протягом короткого часу колекція поповнилася за рахунок дарів приватних колекціонерів: Д.Бучевського, О.Мироновича, М.Драчинського та інших. Серед предметів були представлені палеонтологія, археологія, історія тощо. Подібні колекції були при Товаристві друзів мистецтва, Товаристві природничої історії та інших [3, оп. 2, спр. 11207]. З цими колекціями могли знайомитись не тільки члени товариств, але і всі бажаючі, передусім - студенти і учні. Пізнавальний і навчальний характер мали колекції при учбових закладах. Музейні предмети тут використовувались як наочні посібники. Великі зібрання такого типу часто називали музеями. Серед них найбільш досконало були укомплектовані університетські зібрання. Вони були належно систематизовані, ними завідували відомі вчені. Серед колекцій Чернівецького університету особливо виділялася нумізматична. Її основу закладено 21 травня 1877 р., коли університету передали колекції Крайового музею Буковини, що припинив свою діяльність - всього 3233 монети [6, с. 3]. В подальшому ця колекція збагачувалася, особливо стараннями К.Ромшторфера, який передав у монетний кабінет університету частину виявлених ним монет з археологічних експедицій [15, с. 4]. Спочатку колекція зберігалась разом з матеріалами зоологічної збірки і тут же виставлялась. У 1889-1890 н.р. для колекції тодішній ректор О. Калужняцький виділив кімнату. 21 липня 1890 р. хранитель колекції проф. Й.Лозерт розмістив її у виділеному приміщенні і приступив до упорядкування збірки, яке було завершено 1891 р [17, с. 4-5]. На цей час колекція складалася з 3589 монет і медалей, 18 цінних документів, 1 фотографії та 3 гем. З 1890 до 1893 р. колекція збільшилась за рахунок археологічних експедицій у Сучаві та закупки 207 античних золотих, срібних і мідних монет у приватної особи. Станом на 21 травня 1900 р. у колекції було 5102 одиниці зберігання [16, с. 101].

Окрім нумізматичної збірки, при університеті існувала колекція старожитностей – 88 одиниць зберігання. 1890 р. вони були описані та упорядковані, а 29 травня 1891 р. завершено укладання каталога-визначника [15, с. 5]. 7 квітня 1893 р. ця колекція, яка налічувала уже 94 одиниці зберігання, передана Буковинському крайовому музею [16, с. 102].

При зоологічному інституті Чернівецького університету була природнича збірка, основана на базі природничих матеріалів, переданих 1877 р. із старого Крайового музею Буковини [Там само]. Серед експонатів - скам'янілі рештки тварин та рослин, гербарії тощо.

Ці колекції були як навчальною, так і науковою базою університету. На їх основі з'явився цілий ряд праць з різних наукових дисциплін. Серед них публікації Р.-Ф. Кайндля, К. Ромшторфера, Е. Ботезага та ін.

Цілий ряд колекцій існував при гімназіях та реальних школах. Так, у Чернівецькій вищій гімназії зберігалась і використовувалась як навчальний посібник колекція монет і медалей загальною чисельністю 494 екземпляри [14, с. 3]. Окрім того, тут була колекція природничих матеріалів та старожитностей, зокрема скам'янілі кістки мамонта із с. Репужинці Заставнівського пов. та палеолітичні знаряддя праці. У вищій реальній школі Чернівців зберігалася колекція монет у кількості 651 екземпляр [9, с. 36]. Колекція моделей, копій ліпних архітектурних деталей, промислових зразків була у Промисловій школі Чернівців. Такі колекції мали й інші навчальні заклади. Треба зауважити, що ці колекції не були великими. У тих навчальних закладах, де не могли забезпечити збереження пам'яток старовини, згідно австрійського законодавства, колекції і окремі предмети вилучались чи викупувались і передавались в регіональні музеї за профілем їх діяльності, де їх вивчали і каталогізували [3, оп. 4, спр. 4509, арк. 1; спр. 5327, арк. 3]. З огляду на це можна пояснити відсутність великих природничих та краєзнавчих колекцій при них, окрім нумізматичних.

Від громадських колекцій був один крок до створення музеїв як публічних та наукових закладів. На середину ХІХ ст. в Австрії була створена законодавча база, яка забезпечувала не ідеальні, але нормальні умови для функціонування музейних закладів з різним підпорядкуванням. Положення цього законодавства зобов'язували виявлені при різного роду господарських роботах предмети старовини передавати в регіональні музеї. Виділялись кошти на різноманітні охоронні та реставраційні роботи, на заснування та діяльність музеїв. За цим законодавством рідкісні та мистецькі предмети не дозволялось вивозити за межі держави, продавати іноземцям, заставляти в ломбардах тощо [3, оп. 2, спр. 30027, арк. 1-2; спр. 30028, арк. 5-5 зв.].

У цих умовах і виник на Буковині перший музей. Засновано його 1863 р. з ініціативи Товариства краєзнавців, члени якого ще з 1861 р. проводили збиральницьку роботу [3, оп. 1, спр. 2543, арк. 1]. Станом на 1871 р. музей мав у своїх сховищах багато різноманітних об'єктів. Серед

них зоологічні препарати, мінерали, а також багата колекція монет, яка складалася з 2543 предметів. З них 18 монет були золотими, 961 із срібла, 1551 із міді і 13 із бронзи [13, с. 3]. Значну роль у поповненні музейних фондів відіграло розпорядження крайового президента про передачу усіх виявлених на території краю пам'яток мистецтва, археології і нумізматики у новостворений Буковинський крайовий музей [3, оп. 1, спр. 2543, арк. 1-1 зв.].

До середини 70-х років XIX ст. активність у діяльності музею спадає. Відходять від роботи члени Товариства, припиняється збиральницька робота, і у 1877 р. музей перестає існувати [6, с. 3]. Частину колекцій, як уже згадувалося було передано новоствореному Чернівецькому університету. Інші експонати були втрачені.

У 90-х роках XIX ст. Буковинський крайовий музей був відроджений, правда, уже на нових засадах і новими людьми. З метою створення музею у Чернівцях засновано Товариство "Буковинський крайовий музей" [5, оп. 3, спр. 3013, арк. 81]. Ініціатором створення Товариства був К.Ромшторфер, який очолював цісарсько-королівську Центральну комісію із збереження та вивчення пам'яток історії й мистецтва. У статуті, затвердженому 29 грудня 1891 р., Товариство ставило за мету піднесення і розширення краєзнавства у археологічному, загально-історичному, історико-мистецькому, етнографічному і природничо-історичному аспектах через створення музею. Полем діяльності музею була вся Буковина.

Музей створено на загальних зборах Товариства 21 лютого 1891 р. [6, с. 4]. На чолі Товариства і Буковинського крайового музею стояли президенти. На ці посади обрано президента краю графа Р.Мерана і митрополита В.Репту. На той час головні посадові особи Буковини мали за честь очолювати таку установу. Кураторія музею складалася з 20 осіб [11, с. 24]. Цей орган призначав музейне керівництво в особі начальника і охоронців.

Перші кроки діяльності музею були успішними. 1893 р. Румунське археологічне товариство дарує музею всю свою колекцію з 450 об'єктів і 300 монет [13, с. 75-76]. 7 квітня 1893 р. Чернівецький університет передає музею свою колекцію античності – 94 предмети [16, с. 102]. У наступні роки фонди постійно поповнюються. Сюди поступають: рукописні книги, ікони XVIII ст., церковне начиння, зуби мамонта, палеолітичні знаряддя праці, печатка єпископа Данила Влаховича, яка мала мистецьке та історичне значення, що датувалась XVIII ст. [9, с. 35]. Велику частину експонатів становили археологічні пам'ятки. Відомі дослідники краю

проф. Володимир Мількович, Карл Ромшторфер, Раймунд-Фрідріх Кайндль та ряд інших передавали виявлені при розкопках предмети в Буковинський крайовий музей.

Передані в музей предмети групувались за 5-ма категоріями:

- археологічні об'єкти;
- історико-мистецькі об'єкти;
- документи і рукописи;
- етнографічні предмети;
- природничо-історичні знахідки.

Така класифікація відповідала рівню розвитку науки того часу.

На 1914 рік, тобто напередодні Першої світової війни, в музеї налічувалось близько 9000 експонатів. Всі вони були описані, згруповані і пронумеровані. У 1913–1914 рр. передбачалось видати каталог фондів музею, але війна перешкодила цьому.

З колекціями музею активно і успішно працювали дослідники. Було опубліковано цілий ряд праць як результат таких досліджень. Видававсь друком щорічник Буковинського крайового музею, де публікувались наукові праці та звіти.

Крайовий музей при всьому багатстві фондів, науковій роботі не мав свого приміщення. У 90-х роках XIX ст. музей розміщувався у резиденції буковинських митрополитів, у 1901 р. - в приміщенні Промислового музею, а також у приватних будинках [12. - 1901. – 15 серп.]. У 1895 р. розпочато збір коштів на підготовку плану та початок будівельних робіт. На листопад-грудень 1898 р. планувалось урочисто закласти перший камінь в будівлю музею [3, оп. 2, спр. 17831, арк. 1 зв.]. Проте Буковинський крайовий музей так і не отримав свого приміщення.

Окрім Буковинського крайового музею, у Чернівцях діяли ще два музеї – Буковинський промисловий музей та Православний архієпископський єпархіяльний музей, який розташовувався в резиденції буковинських митрополитів.

Буковинський промисловий музей відображав той рівень розвитку промислового виробництва у краї та й у світі в цілому, який був досягнутий у кінці XIX – на початку XX ст. Музей сприяв вивченню промислових зразків, обміну досвідом, показу передового у цій сфері, а заодно - збереженню набутого досвіду, технічних прийомів тощо. Не остання роль у виникненні Буковинського промислового музею належала відомому архітектору, директору Чернівецької промислової школи д-ру Йозефу Ляйцнеру [10, с. 12-13].

1883 р. засновано комітет зі створення музею, до якого увійшли Й. Ляйцнер, К. Томашук, Зотта, А. Захар та інші [Там само, с. 15]. Ідею створення музею підтримало місцеве керівництво, правління Торгово-промислової палати, а також громадськість міста. 1886 р. цим комітетом був підготовлений статут музею, затверджений 19 квітня 1887 р. крайовим управлінням [4, оп. 1, спр. 1677, арк. 3]. З травня 1887 р. керівництво музею почало свою роботу. Першим директором музею призначено Йозефа Ляйцнера. Вперше музейні зібрання були розміщені у приміщенні Промислової школи. Музейні колекції започатковані дарами Фрідріха Вормунда, Розенцвайга, д-ра Шутца, д-ра Гардмута. Це предмети з дерева, килими, порцеляна тощо.

Предмети поділено за видами матеріалів, походженням чи призначенням:

- вироби з дерева;
- вироби з металу;
- вироби із скла;
- кераміка;
- пристосування для брошурувальних та палітурних робіт;
- текстильні вироби;
- предмети для жінок;
- східні вироби;
- мала пластика та вироби з каменю;
- антикваріат;
- бібліотека з колекцією ескізів.

23 грудня 1888 р. музей відкрито для відвідувачів [1. – 1888. – 28 груд.]. Треба зауважити, що колекції музею за своїм походженням охоплювали всю Європу та Близький Схід. Тут були бронзові фігурки епохи німецького ренесансу, вироби із скла віденських, венеціанських та римських майстрів, теракота, порцеляна та майоліка з Іспанії, Франції, Англії, Греції та інших країн. Увагу привертала солідна колекція меблів старих майстрів, у тому числі епохи німецького ренесансу, старовинні меблі з Буковини, Валахії та ін.

Для відвідувачів музей був відчинений у неділю, святкові дні та у четвер. До середини 90-х років XIX ст. колекції музею знаходились у приватних будинках. З 1892 р. мова іде про будівництво спеціалізованого приміщення для музею, яке було успішно завершено 1895 р. за проектом д-р. Ляйцнера на розі вулиць А. Міцкевича і Ліліїної [3, оп. 2, спр. 15792, арк. 1-7]. (Зараз це приміщення належить Укрсоцбанку).

До відкриття приміщення музею цілий ряд чернівецьких промисловців передали йому зразки своїх промислових виробів. Серед них: меблі від Казимира Радецького, фотографії від Т.Бариновича, шпалери від Юліуса Торпеля, вироби домашнього промислу від Кассандри фон Буберл, Ольги фон Григорчі, Гелени фон Попович, баронеси Пульхерії фон Василько та ряду інших [10, с. 75-79].

З набуттям свого приміщення музей активно проводить виставкову діяльність. Так, 1895 р. проведено різдвяну виставку меблів та предметів побуту, 1896 р. – виставку двигунів та електротехніки [1. – 1896. – 1 лист.]. На останній експонувався електричний прожектор діаметром 1,5 м великої потужності. Це справило велике враження на жителів міста того часу.

Особливістю виставок у Промисловому музеї була можливість придбати виставкові зразки. Частина коштів від продажу залишалась музею, що поліпшувало його фінансове становище.

До Першої світової війни форми і методи роботи музею визначилися і набули стабільності. Окрім постійної експозиції, побудованої на основі фондкових матеріалів, які сягнули на 1913 р. кількох тисяч, практикувались численні виставки як на основі власних колекцій, так і на базі колекцій приватних осіб. Поряд з цим проводились виставки передової техніки та технологій, експонати яких закупувались не тільки буковинськими промисловцями, але й промисловцями з Росії, Румунії та інших країн.

Музей проводив навчальні курси різного спрямування - від технології домашніх промислів до курсів з архітектури, металообробки, технології обробки каменю тощо. На цих курсах викладали відомі фахівці з Буковини, з окремих країн Європи [12. - 18 серп.).

З початком війни діяльність музею тимчасово припинилась. З початком війни припинилась діяльність ще одного закладу – Православного архієпископського єпархіального музею, скорочено - церковний музей. Заснований він 31 березня 1887р. як музей церковних старожитностей у будинку семінарії в резиденції буковинських митрополитів [5, оп. 3, спр. 1682, арк. 172-180]. Колекції музею збирались ще з середини ХІХ ст. і перебували у різних місцях [Там само, арк. 229-230]. З упорядкуванням музейних предметів створили два відділи:

1) історико-археологічний, яким відав Є.Козак;

2) секція церковного мистецтва, якою відав Є.Максимович [6, с. 279].

У колекціях музею були представлені художні полотна сучасників, ікони ХУІ-ХІХ ст., рукописи та стародруки ХІУ-ХУІІІ ст. Окрему збірку становили іконостаси та старовинне церковне начиння [8, с. 42-43]. Музей був відкритий лише для духовних осіб і перебував у віданні митрополита.

Таким чином, в середині ХІХ – на початку ХХ ст. колекціонування та музейна справа на Буковині досягли певного рівня розвитку і зайняли своє належне місце у культурному розвитку краю. Законодавство Австрії сприяло в цілому забезпеченню збереження предметів мистецтва та старовини для прийдешніх поколінь. Для цього виділялись певні кошти, створювались спеціальні установи тощо.

Джерела та література

1. Буковина.
2. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Виконавчий комітет ландтагу Буковини. – Ф.2.
3. ДАЧО. Крайове управління Буковини. – Ф.3.
4. ДАЧО. Чернівецький міський магістрат. – Ф.39.
5. ДАЧО. Буковинська митрополія. – Ф.320.
6. Anuarul muzeului Bucovinei. – Cernăuți, 1944. – 303 p.
7. Ausstellung von Kunstwerken aus Privatbesitz sowie von heimischen u. auswärtigen Künstlern. – Czernowitz, 1906. – 19 S.
8. Bănăteanu Vlad, Etel Knittel. Przewodnik miasta Czerniowce. - Cz., 1939. - 87S.
9. Bericht der k.-k. Central – Commission für Erforschung und Erhaltung der kunst – und historischen Denkmäl über ihre Thätigkeit im Jahre 1899. - Wien-Leipzig, 1900. – 182 S.
10. Das Bukowiner Gewerbe-Museum. (1887-1897). – Czernowitz, 1897. – 136S.
11. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit. - München-Stuthart, 1988. - 288 S.
12. Czernowitzer Zeitung.
13. Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1893. - Czernowitz, 1893, - 96 S.
14. Kaindl R. Bericht über die Arbeiten zur Landeskunde der Bukowina während des jahres 1894. – Czernowitz, 1895. – 16 S.
15. Kaindl R. Zur Alterthumskunde der Bukowina. – Wien, 1897. – 13 S.
16. K.-K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. - Czernowitz, 1900. – 160 S.
17. Rechenschaftsbericht des Bukowiner Landes-Museums. Czernowitz, 1893-1913.
18. Statuten des Vereines für Landeskultur und Landeskunde im Herzogthume Bukowina. – Czernowitz, 1858. – 15 S.
19. Zukowski O.M. Bukowina. — Czerniowce, 1914. - 76 S.

**ЗБУТОВА КООПЕРАЦІЯ В БУКОВИНСЬКОМУ СЕЛІ
У 80-ті РОКИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(На прикладі діяльності спілок по збуту худоби)**

Чільне місце в системі сільської кооперації на Буковині у 80-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. займала збутова кооперація. Вона виникла в результаті подальшого втягнення селянського господарства у ринкові відносини і тісно була пов'язана зі споживчою кооперацією. Так, перші представники споживчої кооперації на селі, що відправлялися в місто за промисловими товарами, нерідко одержували замовлення від односельчан придбати для них ті чи інші вироби. Але, не маючи готівки, просили "ліферантів" (постачальників) продавати своє збіжжя, іншу вирощену продукцію, а на виручені кошти купити замовлене. То ж перші крамниці в багатьох селах одночасно займалися і збутом сільгосп-продукції, і продажем промислово-мануфактурних виробів.

Зрозуміло, що така примітивна форма збутово-постачальної кооперації була недосконалою, і сільські господарі шукали більш відповідні форми збутових спілок. У місцевій пресі велася, приміром, пропаганда за створення спеціальних спілок для збуту зерна. Селяни багато втрачають при продажу зерна через різних посередників, констатувала місцева газета "Селянин" у червневому номері за 1900 р., а щоб досягти вигідного його збуту, пропонувала газета, треба створювати збутові товариства [9. – 1900. – 5 черв.].

Поступово у ряді сіл виникають спеціалізовані спілки по збуту зерна, молока, яєць, фруктів, худоби тощо [11, с. 14].

Найбільшого поширення набули спілки по збуту худоби. До їхнього виникнення спричинилися такі обставини. Як відомо, великі землевласники Австрії (у т.ч. й Буковини) внаслідок аграрної кризи останньої чверті ХІХ ст., зумовленої ввозом на європейський ринок дешевого американського і канадського зерна, змушені були вдаватися до розширення тваринницької галузі, надіючись поліпшити економічний стан своїх господарств за рахунок продажу худоби і тваринницької продукції. Однак вони відчували значну конкуренцію з боку скототорговців, що ввозили худобу з Російської імперії (України, Бессарабії), Румунії, Сербії. На їх вимогу Австрія рядом законів початку 80-х років ХІХ ст. різко обмежила або й зовсім заборонила ввіз худоби. Це викликало дефіцит худоби на

австрійському (у т.ч. й буковинському) ринку. У таких умовах продуценти худоби і торговці нею вишукували внутрішні резерви, намагаючись залучити на великий ринок не тільки спеціально відгодовану для цього худобу з господарств поміщиків і великих орендарів маєтків, але й із селянських господарств. Селянську худобу впродовж десятиліть скуповували вдома торгові посередники від великих торговельних фірм по низьких цінах. Щоб обмежити засилля таких посередників, селяни почали створювати спілки для збуту худоби. Заснування таких спілок схвалювалося центральними і місцевими властями, велася відповідна агітація у пресі, у кооперативних виданнях (брошурах), газетах. За це агітувала у 1908 р. газета “Народнє богатство” [7. – 1908. – 20 серп.]. У брошурі “Спілки для збуту худоби”, виданій у Чернівцях у 1909 р., піддавався критиці той спосіб збуту худоби, коли великі скототорговці створили свої монопольні картелі і, змовившись, диктували ціни на худобу у всьому краї, внаслідок чого “поодинокий господар ... не може мати ... часто найменшого впливу на ціну худоби ... купець часто ошукує хлібороба ... господар відданий на ласку і неласку купця” [10, с. 5]. Автор брошури вважав, що “одиноким (єдиним. – О.Б.) придатним способом, аби тому всьому зарадити і змінити лихі тепер для хліборобів стосунки в їх користь, то організація продажі худоби через спілки” [10, с. 5].

Масова поява у краї спілок по збуту худоби припадає на початок ХХ ст., особливо на передвоєнні роки. Зокрема, у 1911-1912 рр. такі спілки виникли у Глибокій, Петрівцях, Рогізні, Доблішніх Синівцях, Берегометі-над-Сіретом, Чорнівці, Брідку, Іджештах (Іжівцях), Звинячині, Молодії, Кіцмані, Вашківцях-над-Черемошем та ін. [1, с. 87; 2, с. 5, 7, 26, 60-62; 3, с. 7]. Виникли вони і в українських селах Південної Буковини: Милишівцях, Балківцях, Гатні, Рогожештах, Костині, Арборі, Данилі, Іллішештах та ін. [8. – 1911. – 26 листоп.; 5, спр. 29052, арк. 3; спр. 29050-29060; спр. 30438, арк. 1].

На основі примірного статуту кожне товариство складало свій статут, де визначалася мета його діяльності, членство, місце перебування, розмір вступних внесків, паїв, права і обов’язки обраного керівництва. Так, у статуті “Спілки для збуту худоби” у Кіцмані, створеної 28 вересня 1912 р., зазначалося, що членами цієї спілки можуть бути фізичні і юридичні особи, які займаються сільським господарством у Кіцмані та у сусідніх селах Суховерхові, Кліводині і Валяві, які платять вступні внески 3 крони і паї по 5 к. Члени спілки зобов’язувалися “худобу на заріз збувати лише через спілку” [5, спр. 29906, арк. 11]. У статуті спілки с. Чорнівка у § 1 зазначалося: “Цілюю підприємства (тобто спілки. – О.Б.) є спільний

збут всякого рода худоби членів [спілки]. Підприємство не сьміє розтягувати (тобто поширювати. – О.Б.) [діяльність] на ті особи, що не належать до нього” [5, стр. 29045, арк. 16].

У процесі становлення формувалися два основні види спілок по збуту худоби: 1) тимчасові (“тихі”) спілки, коли селяни об’єднувалися тільки на час відправки худоби до Відня та інших міст імперії (там ціни на худобу були вищі, ніж у Чернівцях, взагалі на Буковині) і 2) постійні зареєстровані спілки, члени яких вносили паї; така спілка могла охоплювати як одне, так і кілька сіл або й цілий повіт.

Збутові спілки краю у більшій чи меншій мірі були пов’язані з національними крайовими кооперативними об’єднаннями – українською “Селянською касою”, румунською “Централею”, німецьким “Фербандом”. Але відчувалася потреба у спеціалізованій збутовій організації, яка охоплювала б усю Буковину. Невеликі селянські спілки не завжди мали достатньо коштів, щоб самостійно вести збут худоби у Відень, інші міста Австрії чи в Німеччину, потребували кредитів, транспортних засобів. Тому вони змушені були так чи інакше співпрацювати з більшими збутовими компаніями і об’єднаннями, зокрема з “Буковинським товариством зі збуту худоби у Чернівцях”. Воно було засноване 30 червня 1911 р. великими землевласниками, орендарями поміщицьких маєтків, представниками банків, крайових кооперативних об’єднань. Зокрема, від “Селянської каси” у правління цього товариства ввійшов відомий український громадський і політичний діяч проф. Степан Смаль-Стоцький. Крайові кооперативні об’єднання внесли в основний капітал товариства паї по 5 тис. к., по стільки ж кожен з поміщиків і орендарів, що вступили у товариство; крайове управління Буковини внесло 10 тис. к., Крайовий банк – 45 тис. к. – всього 90 тис. к. [8. – 1911. – 19 трав., 21 лип.]. Очолив його колишній директор крайової середньої сільськогосподарської школи Еміль Байєр [12. – 1911. – 20 лип.]. Урядові кола у Відні були зацікавлені у створенні цього товариства. Про це свідчить виступ міністра землеробства Австрії у парламенті 29 липня 1911 р. Він підкреслив, що одним із заходів подолання дефіциту м’яса у Відні є об’єднання спілок для збуту худоби в одне велике товариство для збуту худоби... у таких важливих щодо виробництва м’яса краях, як Галичина і Буковина” [8. – 1911. – 28 лип.].

12 жовтня 1911 р. при сприянні “Буковинського товариства зі збуту худоби” було відправлено в м.Опава (Сілезія) перший транспорт худоби із с.Балківці по ціні 98 к. за 1 ц живої ваги. За перевіз кожної голови великої рогатої худоби спілка заплатила по 10 к., розміщуючи у кожному

вагоні по 10-15 голів. 26 жовтня та ж спілка відправила транспорт свиней у кількості 72 шт. [8. – 1911. – 3 листоп.; 1912. – 12 січ.]. При цьому деякі поміщики, великі орендарі, які не вступили у зазначене вище крайове товариство, намагалися чинити спілці (небажаному конкуренту) різні перешкоди, зокрема в одержанні вагонів. Але загалом спілки діяли. У цьому їм сприяло у певній мірі і “Буковинське товариство зі збуту худоби” у Чернівцях. Воно виступало колективним посередником між ринком і селянами-продуцентами худоби, закупувало у членів спілок впр, свиней, овець, інколи й биту худобу під реалізацію, надавало позики окремим членам спілок і самим спілкам, які займалися збутом худоби, інколи й продавало селянам породисту худобу на розплід, систематично інформувало селянські спілки про стан ринку худоби у різних місцях імперії та за кордоном [8. – 1911. – 3 листоп.; 6. – 1912. – 7 квіт.; 12. – 1911. – 5 лют.].

У 1912 р. робилися спроби створити окреме крайове товариство для збуту свиней [6. – 1912. – 1 берез.].

Збут спілками чималої кількості худоби за межі краю пояснювався тим, що на Буковині порівняно мало було неземлеробського населення – основного споживача сільськогосподарської продукції, а, отже, і ціна худоби була нижчою, ніж у західних провінціях, де було більше багатого міського населення, яке могло платити вищу ціну за цю продукцію.

Але посилений вивіз худоби з краю і зменшення кількості м’яса на тутешньому ринку викликали невдоволення з боку місцевого робітництва і його речника – соціал-демократичної преси, яка намагалася подати це у непривабливому світлі. Зокрема, різкій критиці піддавалося “Буковинське товариство зі збуту худоби”, яке кваліфікувалося як експлуататор трудового селянства, бо воно перебувало не в руках селян, а поміщиків, чиновників, верхівки крайових національних кооперативних об’єднань. Так, газета “Борба” у номері за 1 серпня 1911 р. стверджувала, що “це організація дідичів (поміщиків. – О.Б.), бо членами її спостережної ради були поміщики Стефанович, Горжицький, Грігорча, Вайсельбергер, Зінгер, директор філії Віденського банку Брік, крайовий радник Байєр, голови крайових кооперативних об’єднань: українського – Когут і Стоцький, німецького – Криган, румунського – Купаренко” [4. – 1911. – 1 серп.].

Такі тодішні суспільні суперечності були типовими для ринкового господарства. Але вони вирішувалися не стільки політичними гаслами і заклинаннями, скільки головним арбітром – попитом і пропозицією, економічним інтересом. У даному випадку – інтересом продуцентів

худоби – великих і дрібних. Зазначені вище спілки зі збуту худоби і крайове товариство виникли як потреба тодішнього господарського життя і були покликані забезпечити економічний інтерес значної частини мешканців буковинського села.

Джерела та література

1. Berichte über die öffentliche Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1911. – Czernowitz [o.D.]. - 100 S.
2. Berichte über die öffentliche Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1912. – Czernowitz [o.D.]. - 124 S.
3. Berichte über die öffentliche Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz im Jahre 1913. – Czernowitz [o.D.]. - 134 S.
4. Борба.
5. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. – Ф. 3, Оп. 2.
6. Нова Буковина.
7. Народне багатство.
8. Народний голос.
9. Селянин.
10. Спілки для збуту худоби. – Чернівці, 1909. – 32 с.
11. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1908. – 86 S.
12. Хлібороб.

*Добржанський О.В.
(Чернівці)*

ІДЕЙНА БОРТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ НА БУКОВИНІ (90-ті роки XIX ст.)

В історії національного руху українців Буковини особливе місце займають 90-ті роки XIX ст. На той час відбулося розмежування між народовцями і москвофілами в українських товариствах, що, в свою чергу, посилює суперечки між обома течіями. В умовах гострого суперництва представники обох сторін прагнули теоретично обґрунтувати свої дії, довести актуальність проголошених вимог, переконати широкі верстви краян у сприятливих перспективах розвитку в разі втілення в життя партійних програм. Ідейна боротьба досить швидко захопила представників інших країв. У неї втрутилися радикали, народовці, москвофіли сусідньої Галичини, патріотично настроєні кола

інтелігенції з Наддніпрянської України. Дискусії відбувалися на народних вічах (зборах), численних зібраннях, а найперше - у періодичних виданнях. Вони виходили далеко за межі буковинських справ, стосувалися перспектив розвитку українського руху в цілому та визначення його місця серед національних рухів інших народів.

У 90-х роках остаточно викристалізовується народовська доктрина, яка стала домінуючою в українському суспільному русі на Буковині. Отже, пройшло три десятки років, перш ніж ідеї, висловлені в творах Ю.Федьковича, періодичних виданнях молодоукраїнців Галичини, прижилися на буковинському ґрунті, захопили своєю переконливістю і доступністю нове покоління українських суспільних діячів краю.

Фундаментальними засадами народовства як і в 60-х роках XIX ст. залишалося декілька загальних постулатів. По-перше, визнання українців окремим народом, який входить до сім'ї слов'янських народів, має свою самобутню історію, культуру, побутові звичаї, традиції духовного життя. Зараз, в кінці XX ст., таке програмне положення може видатися дивним. Але тоді в XIX – на початку XX ст. навколо нього продовжували точитися гострі дискусії. Це положення мало не тільки етно-національне, але й політичне значення, служило важливим водорозділом між національними партіями та москвофілами Галичини і Буковини. По-друге, відстоювання етнічної спільності українців Буковини, Галичини, Закарпаття і Наддніпрянської України; по-третє, визнання розмовної української мови окремою слов'янською мовою, відмінною від російської, польської, церковнослов'янської; по-четверте, визнання пріоритетним завдання політичної діяльності, боротьби за національну рівність українців; по-п'яте, прагнення розвивати українську культуру на основі народної мови, традицій, звичаїв, виходячи з потреб широких верств населення; по-шосте, повна лояльність до монархії, проповідування мирних, конституційних методів досягнення мети шляхом підвищення освітнього і економічного рівня народних мас, згуртування їх у міцну політичну силу, відстоювання національних інтересів у представницьких органах влади; по-сьоме, відстоювання ідеї створення окремого українського автономного краю, до якого мали б ввійти Східна Галичина, Північна Буковина і, по-можливості, Закарпаття. Газета "Буковина" писала: "Програма народовці в ясна: двигнути свій народ природним способом через просвіту морально і матеріяльно; припровадити велику темну масу нашого народу природним способом через народну просвіту до пізнання своїх прав і обов'язків; збудити в темних масах нашого народу природним способом через народну просвіту чесноту правдивого

патріотизму. Збудити патріотичну офірність (жертвність. – О.Д.), патріотичну відвагу і видобути тим природним способом відповідну народну силу для виборення приналежних тому народові людських прав, до виборення приналежного єму поважного місця в ряді других народів” [1].

На основі цих фундаментальних положень народовці Буковини кінця 80-90-х років розробили конкретніші пункти своєї програми. Найбільш повно їх сформулював І.Тимінський у виступі на головних зборах “Руської ради” 2 лютого 1891 р. В політичній сфері ставилася вимога введення нового виборчого закону на основі національного представництва, розширення демократичних свобод, реформування системи виборів до органів громадського самоврядування. В національних відносинах висувалося завдання: добиватися рівноправності для українців при зайнятті вищих адміністративних і судових посад, призначення в українські повіти тільки тих урядовців і суддів, які добре володіють українською мовою, ведення діловодства в українських повітах українською мовою. В культурних питаннях виділялися церковні проблеми, які зводилися до необхідності поділу греко-православної єпархії на українську і румунську, призначення в українські парафії українських священників. У галузі освіти ставилася вимога добитися якнайшвидшого заснування української гімназії в Чернівцях або іншому місті української частини Буковини, чотирикласних початкових шкіл у великих українських населених пунктах, виділових шкіл з українською мовою викладання в повітових містах, призначення для українських повітів шкільними інспекторами тільки українців, ведення діловодства в українських школах українською мовою [2].

В історіографії побутує точка зору, що народовство було тільки національно-культурницькою течією в українському русі. Програма буковинських народовців, висловлена І.Тимінським, засвідчує, що на початок 90-х років вони вже мали добре розроблені конкретні економічні вимоги, які передбачали задоволення елементарних потреб нижчих верств населення. Буковинські народовці вимагали зменшення непрямих податків і запровадження прогресивного податку на прибутки, підвищення економічної освіти шляхом організації господарських шкіл при народних школах, піднесення і розвитку ремесел через заснування ремісничих шкіл, підтримки домашніх ремесел, введення державного страхування на випадок стихійних лих, продажу солі за собівартістю, переведення всіх залізниць у державну власність і введення нижчих територіальних тарифів на перевезення, запровадження державних робіт

з регулювання рік, скасування акцизів на товари повсякденного попиту тощо [2]. Це була реальна програма, більшість пунктів якої можна було виконати у найближчий час. Після переходу І.Тимінського до табору “консервативних русинів” про неї не згадували, хоча вона зазнала незначних змін, і народовці продовжували поступово втілювати її в життя.

Головними ідеологами народовства Буковини 90-х років стали С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, О.Попович. Програма буковинських народовців мало чим відрізнялася від тієї, яку затвердило галицьке політичне товариство “Народна рада” після заснування у 1885 р. Це свідчило, що ідейно народовці Буковини і Галичини становили єдине ціле. Але організаційно вони ніколи не об’єднувалися, бо існувало чимало особливостей в тактиці дій, втіленні на практиці конкретних форм діяльності, ставленні до інших етнічних груп, визначенні союзників. Та й австрійське законодавство цьому не сприяло.

Досить швидко народовці Буковини перетворилися у впливову силу, з якою змушені були рахуватися їхні галицькі колеги. Найбільш виразно це проявилось після розколу та різкого загострення внутрішніх суперечок в народовському таборі. Пов’язані вони були не стільки з розбіжностями в програмних вимогах, скільки з розходженнями в тактиці, особливо в ставленні до владних структур Галичини. На зламі 80–90-х років XIX ст. галицькі народовці зробили спробу встановити політичний мир з крайовими властями взамін за деякі поступки в культурній сфері та громадському житті (так звана “нова ера”). Спроба виявилася суперечливою за своїми результатами, і незабаром частина народовців на чолі з Ю.Романчуком та Є.Олесницьким відмовилася від “нової ери”, звинувативши власті в невиконанні взятих зобов’язань. Вони закликали до політики опозиції і конфронтації з поляками, вважаючи, що для поборювання останніх можна об’єднатися з москвофілами. Інша частина народовців на чолі з О.Барвінським і А.Вахнянином виступила за продовження співробітництва з урядом, вважаючи, що “нова ера” себе не вичерпала, а зроблені поступки мають велику вагу для подальшого розвитку українського руху. На відміну від опозиціоністів прихильники О.Барвінського і А.Вахнянина виступали проти будь-яких об’єднань з москвофілами і вважали останніх найбільшим злом українського руху. 1896 р. вони заснували політичну партію “Католицький русько-народний союз”, який мав “дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині іменно же про справи руских селян і міщан на основах католицьких” [3, арк. 524]. Буковинські народовці з приводу заснування нової партії зауважили: “Товариство се виразно

зазначає у своїм статуті, що має дбати о руский нарід в Галичині; коли ж так, то жаден православний буковинський русин не має права дорікати сему галицкому товариству за его католицку основу” [4].

Про конфлікт серед галицьких народовців С.Смаль-Стоцький в одному з листів писав: “Найгірше шкодить нам незгода Романчука з Барвінським. Романчук потягає до москвофілів і гадає на якусь згоду з ними, Барвінський знов подався може задалеко на сторону польську, і так нема для Руси просвітку, лиш вороги сміються. На Буковині в нашій громаді, Богу дякувати, щирість, згода і сердечність, і се виходить рускій справі на добре” [5, № 39422, арк. 1].

Однак поступово з розгортанням конфлікту буковинські народовці все більше схилялися до підтримки так званих “новоєрівців”. Вже в 1894 р. С.Смаль-Стоцький писав до Б.Грінченка: “Признаюся Вам щиро, що я, і взагалі ми тут на Буковині держимо сторону Барвінського” [5, № 39416, арк. 1]. Цьому сприяли особисті контакти ще з 60-70-х років, коли О.Барвінський був одним з найактивніших представників Галичини, який намагався надавати допомогу буковинцям в культурних та національно-політичних справах. На початку 90-х років О.Барвінський фактично представляв буковинських народовців у австрійському парламенті, бо український депутат від Буковини В.Волян вступив у депутатський клуб автономістів на чолі з Гогенвартом і українськими справами не переймався зовсім. Особливо ж важливо було те, що обидві течії вважали за непотрібне конфронтацію з місцевою владою і не визнавали ніяких компромісів у ставленні до москвофілів. О.Барвінський у своїх спогадах зауважував: “...буковинські народовці відразу станули на становищі ясно національним, москвофілів, котрі заперечували окремішність української народності і мови, не вважали ніякою партією і не робили з ними ніяких консолідацій” [3, арк. 352]. Саме в цьому найбільше сходилися обидві течії. Разом з тим слід мати на увазі відмінності в розстановці політичних сил Галичини і Буковини. В Галичині конфронтація з місцевою владою означала одночасно і конфронтацію з поляками. На Буковині діяло як мінімум п’ять окремих впливових етнічних груп – поляки, німці, румуни, українці, євреї. Крайове політичне правління традиційно було вотчиною німців, а в Буковинському сеймі до 1898 р. всіма справами заправляли великі румунські землевласники. Бути в опозиції до влади означало бути в опозиції до німців і в союзі з румунами. Але бути в союзі з румунськими землевласниками народовці не могли, бо це означало втратити підтримку селянства. Демократична ж течія в румунському національному русі тільки починала формуватися. Крім того, український рух в той час не

був ще настільки міцним, щоб самостійно діяти на політичній арені краю. Всього цього галичани не хотіли розуміти і накидалися на буковинських народовців з різкою критикою. Українська газета “Буковина” у фейлетонах, написаних переважно О.Маковеем, досить різко засуджувала опозиціоністів як таких, що взялися пропагувати безперспективну справу.

Прагнучи теоретично осмислити народовський рух на західно-українських землях в цілому, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на деякі давно наболілі питання українського національного суспільно-політичного життя, С.Смаль-Стоцький у 1896 р. опублікував велику працю, вміщену в 21 числі “Буковини”, – “Політика реальна”. Спочатку автор загалом охарактеризував становище в народовському таборі, проаналізувавши головні аргументи кожної із сторін. Чернівецький професор гостро критикував прихильників Ю.Романчука за надмірну ідеалізацію опозиційної боротьби. Він зауважував, що сама по собі опозиційність не може дати якихось конкретних результатів і має дуже мало спільного з реальними обставинами політичного та економічного життя. Особливо це небезпечно, наголошував автор, у зв’язку з тим, що “руський народ в політичному згляді цілком нерозвинутий, а в економічному згляді цілком слабкий” [6. - 8 берез.].

На думку Смаль-Стоцького, політику опозиції в повній мірі можна проводити тільки тоді, коли “серед мас руского народу цілком щезне анальфаетизм (неписьменність. – О.Д.), а наша громада стане свідомою рускою громадою, коли ми здобудемо поважне місце в торгівлі і промислі, коли ми таким чином станем в містах важним чинником, коли ми витворимо стільки рускої інтелігенції, що вона у всяких урядах матиме перевагу, коли ми нарешті здобудемо якесь значіння і в більшій посілости” [6. - 10 берез.]. Тобто, він закликав використати ті можливості, які відкривала австрійська конституція, а вже потім йти далі, в тому числі, якщо виникне потреба, й на опозицію. Інакше, вважав автор, опозиційність могла викликати тільки зворотні наслідки, погубити ті паростки національного життя, які вже з’явилися на той час.

З усією гостротою поставив Смаль-Стоцький питання про політичні принципи й програму діяльності народовства. Він підкреслював, що у народовців загалом, а у опозиціоністів – особливо, немає чітких і ясних національних принципів. Без таких принципів опозиційність також не могла дати бажаних результатів. Викладаючи власне бачення цієї проблеми, Смаль-Стоцький писав, що у народу має бути щось одне, спільне, котре б усіх об’єднувало, додавало охоти й сили до праці. “Тим

одним, – стверджував він, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись вплинемо наверх” [6. - 4 квіт.].

Конкретизуючи це положення, він далі писав: “...треба змагати до того, щоб вибороти собі незалежність, щоб вийти з упослідженого становища і стати попліч з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руского народу мусить належати до політичної програми Русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми” [6. - 4 квіт.].

Полемізуючи з соціалістичними теоретиками, Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби серед українців, вважаючи, що така боротьба може вестися у націй панівних, а в українців як нації пригнобленої на перше місце належить ставити національне визволення. При цьому він виходив із того, що такої національної самостійності можна добитись в межах Австро-Угорської імперії.

Непримиренну позицію займав він щодо москвофілів, підкреслював шкідливість їхньої діяльності, закликав не йти з ними ні на які компроміси. “Навіть якщо вважати москвофілів чисто русинским явищем і якщо Росія тут ні при чому, – писав Смаль-Стоцький, – то всерівно чи може русин спокійно придивлятися, що Росія робить з Україною? Тож мільонам Русинів заткала зовсім рот, ба ще і поза своїми границями платними наємниками колотить наш спокій і не дає нам дихати” [6. - 11 квіт.]. Така позиція Смаль-Стоцького була надзвичайно важливою, бо чимало народовців і радикалів вважали москвофілів меншим злом, закликали до співпраці з ними. Так, Ю.Романчук вважав, що разом із москвофілами можна боротися проти польського засилля в Галичині, а М. Драгоманов – що з ними разом можна відстоювати соціально-економічні інтереси українців. У статті “Згода”, опублікованій в “Буковині” 1894 р., останній писав: “Перша ціль була-б: обернути акцію москвофілів, котрих не можна-ж легковажити з практичного погляду... на політично-економічне поле, до таких справ, як наприклад, розширення виборчих прав австро-русского демосу, заклад між ними економічних спілок і т.д.” [7]. Це сприяло зміцненню москвофільства, дальшій активізації вже на новому, відкрито промосковському рівні прихильників “единой и неделимой”. Саме завдяки послідовності С. Смаль-Стоцького і буковинських народовців у цьому питанні москвофільство на Буковині на початок ХХ ст. було набагато слабшим, ніж у Галичині чи Закарпатті, не могло на рівних протистояти народовству, хоча й продовжувало вставляти палиці в колеса народно-національної справи.

Довівши, що національна ідея – це найважливіший програмний принцип, якого повинні дотримуватися всі народовці, Смаль-Стоцький визначив головні напрями роботи, щоб утілити цей національний принцип у життя, а саме: “1. Дбати про руску мову і боротися проти всяких теорійок москвофілів щодо мови; 2. Одностайність і певність у правописі. Такою правописю є лише правопись фонетична; 3. Розширення прав рускої мови в публічному життю; 4. Розвиток української школи. Збільшення української інтелігенції; 5. Розвиток української літератури, української науки, розвивати видавничу справу, створювати різні літературні і наукові фонди. В цьому особливо велика роль інтелігенції; 6. Ширити свідомість національну, знайомити інші народи з українським життям духовним; 7. Розвивати українську, широ українську родину” [6. – 16 квіт.].

Неважко зрозуміти, що ця програма стосувалася тільки культурно-освітніх питань. Смаль-Стоцький це усвідомлював і окремо зауважував, що дані пункти не вичерпують усю величезну кількість проблем, які постануть при виконанні такої простої роботи, як національне освідлення і згуртування народу.

В розвитку національної справи найбільшої ваги Смаль-Стоцький надавав інтелігенції, вказуючи, що вона мала би вести народ за собою, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ. “За долю чи недолю, за славу чи неславу, за честь чи нечесть, за силу чи неміч, за все, за все, чим нарід яко нарід відзначає ся, чим не домагає, за все відповідає перед судом історії інтелігенція народна. Горе тому народови, у котрого ледача інтелігенція, горе тій інтелігенції народній, що не справила свого обов’язку народного – прокляте цілих грядущих поколінь тяжким каменем тяжитиме на її пам’яті” [6. - 17 квіт.].

Підводячи підсумки своїх роздумів над народною справою, Смаль-Стоцький виділив два головних напрями реальної роботи, назвавши їх внутрішньою й зовнішньою політикою. Внутрішня політика, на його думку, мусить бути звернена на те, аби витворити культурну й економічну силу народу, а також згуртувати українську громаду, український народ. Зовнішня політика, за Смаль-Стоцьким, це ставлення до держави й до сусідів. “Вона мусить про се дбати, аби тоті відносини до держави і до сусідів так якось уладнати, щоб народови при тім було якнайліпше, щоб він якнайліпше мав ся і міг розвиватися”, – писав він [6. - 21 квіт.].

Отже, народовці устами свого лідера С. Смаль-Стоцького закликали усіх до реальної політики, до конкретної праці на користь народу, а не

очікувати якоїсь манни небесної чи складати нездійсненні, неузгоджені з реаліями справжнього життя плани. Вони розуміли, що така робота дуже важка, малопопулярна, що набагато простіше наживати собі політичний капітал, критикуючи інших і нічого конкретного самим не роблячи, чим грішили й деякі народовці, особливо радикали. Буковинські народовці вважали, що тільки такою реальною роботою за існуючих умов можна досягти прогресу, поступу, що це значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість у віддаленому майбутньому.

Програмна стаття С.Смаль-Стоцького викликала певний резонанс в українських політичних колах Австро-Угорщини. Москвофіли сприйняли її негативно. Іншої оцінки від них годі було й сподіватися. Прихильники Ю.Романчука промовчали, вдавши, що не звернули уваги на “Реальну політику”. Зате з великою полемічною статтею у відповідь у журналі “Житє і слово” виступив І.Франко. Оцінюючи в цілому “Реальну політику”, він писав: “... се справді ціла книжка, се не зовсім звичайна у нас публіцистична праця!” І далі: “... в праці тій не брак розумних і щирих думок, не брак такого, з чим вповні кожний мусить згодитися, та при тім багато сумнівного або й зовсім невірного, так що коначне було докладне єї обговорення, щоби відділити зерно від половини” [8, с. 74].

Як один із тодішніх лідерів галицьких радикалів, І.Франко відкинув усі критичні випадки проти них. Справедливо вказав на деяку сумбурність викладу, відсутність чіткої думки в багатьох місцях, надмірне сподівання на успішну співпрацю з властями, обмеженість програмних положень. Разом з тим у запалі полеміки Франко чомусь не захотів заглибитися в суть “національних засад” (принципів), висунутих С.Смаль-Стоцьким. “Що се за національні засади? Чи національність може бути засадою?... поняття “національної засади” вважаю абсурдним”, – писав він. І підкреслював: “... для нас національність не є засадою, а фактом, а дорогою, по котрій треба йти, а вихідною точкою, з котрої треба виходити, чимсь даним, що ми принесли з собою на світ, так само як очи, ніс і т.д. Те, що я русин, є для мене не засада, а факт елементарний” [8, с. 81-82].

І.Франко в цій статті явно перебільшував та ідеалізував рівень національної свідомості українців Австро-Угорщини кінця XIX ст. Діяльність тих же москвофілів засвідчувала, що для дуже багатьох питання “Хто ти за національністю?” зовсім не було фактом елементарним, а в умовах національної нерівності та гноблення, полонізації, румунізації, мадяризації та онімечення недооцінка значення цієї проблеми була особливо небезпечною.

Газета “Буковина” не забарилася з відповіддю І.Франкові. В.Коцовський у статті “Наші рутенські радикали” докладно проаналізував суперечку й основні розходження в позиціях авторів. Досить різко він писав: “Признаємо, що тут і там зачіпають і наші радикальні діячі часом одну-другу справді важну справу, але позволимо собі все-таки сказати, що се переважно декорація, а головна їх дотеперішня діяльність на полі практичної політики се судити й обсуджувати других та агітувати... хоч би надутий агітаторами селянин опісля за безцільне спротивлення влади пусто-даремно посидів собі в арешті і т.и.” [9].

“Політика реальна” за всіх її недоліків та обмеженості наприкінці XIX – на початку XX ст. стала головним політичним маніфестом народовців Буковини, програмою дій фактично на весь період аж до початку Першої світової війни. Вона засвідчувала, що народовці краю не збираються йти в опозицію до властей і будуть шукати можливості максимально використовувати конституційні методи для зміцнення національних позицій українства.

Хоча на Буковині в кінці XIX ст. радикальної течії як самостійної не існувало, про галицьких радикалів знали досить добре. Останні декілька разів намагалися створити свої організації на Буковині. Відомий, наприклад, випадок з А.Павлик, яка в 1892 р. вела радикальну пропаганду в Чернівцях, поширювала газету “Народ”, добивалася затвердження статуту робітничого товариства “Сила”. За антирелігійні та антидержавні висловлювання вона була заарештована і засуджена на 6 тижнів ув’язнення [10, ф. 663, оп. 1, спр. 137, арк. 192-193].

Радикали виступили на арену суспільного життя, піддаючи нищівній критиці народовство, яке, на їхню думку, погрузло в клерикалізмі, нехтувало економічними чинниками, не хотіло розуміти нових соціалістичних вчень та перспектив, які вони змальовували. Не завжди ця критика була виваженою, часом перетворювалася в агресивне критиканство. Буковинські народовці не відмовчувалися. Вперше газета “Буковина” вступила в полеміку з радикалами у 1891 р. У передовій статті “Вага національного питання для рускої справи” писалося: “... не можемо проте сего поняти, як сміють молоді рускі радикали, що присвоюють для себе виключно назву нових неомильних (безпомильних. – О. Д.) спасителів людського роду, маловажити народність або національність, сю найважнішу природну підставу людського життя; не можемо сего поняти, як сміють сі нові спасителі людського роду голосити в своїм органі “Народ” такі баламутні гадки, що народність або національність, то маловажна і дуже підрядна справа, “пуста форма”, що іменно се маловажна річ, плекати

свою народну мову, дбати о її природний розвій, та старатися о те, щоби се найважнійше природне средство для духовного розвою свого народу мало у своїх і чужих відповідне пошанованє, та щоби злобно не нищили сей дорогий народний скарб свої і чужі люди” [11]. Буковинські народовці вважали, що радикали - це невеличка групка молодих людей, “невдоволених теперішніми суспільними порядками, яка зв’язалася до купи, аби теперішній лад чи радше нелад горі (догори. – О.Д.) коренем перевернути” [12]. Головне ж, народовці були переконані, що діяльність радикалів “занадто одностороння, а навіть руйнуюча: вона вносить розклад між людей одної народности, травить брата на брата, ширить невдоволення, займається більше агітаційною, ніж реальною роботою – се ж підстава її бити” [12]. Буковинських народовців обурювала несправедлива критика галицьких радикалів. О.Маковей писав до М.Павлика: “Але, проте, ще багато закидів радикалів против “Буковини” не розумію і чую потребу “відгризатися” [10, ф. 663, оп. 1, спр. 221, арк. 26]. Особливо незрозумілими були закиди буковинцям в клерикалізмі. “Тепер же я думаю, що треба би на голову встати, аби зривати з православ’єм. Тих 200 тис. православних русинів на Буковині, то наше щастя, бо маємо місток до таких самих православних русинів на Україні, котрим ще не прийшла охота плюнути на церков... Проте все Ви і Франко не виберете собі ніколи з голови, що Буковина римско-клерикальна. Що ж я на то пораджу? “Буковини” не читаєте (або мало коли), а повторяєте чутки”, - писав той же О.Маковей [10, ф. 663, оп. 1, спр. 221, арк. 27]. Закиди радикалів щодо клерикалізму буковинських народовців у 90-х роках були абсолютно безпідставними. Перш за все тому, що переважна більшість українських священиків в цей час підтримувала москвофілів, а в консисторії традиційно домінувало румунське духовенство. Прагнучи змінити таку ситуацію, народовці гостро критикували духовенство за зраду національних інтересів та нехтування народними справами. С.Смаль-Стоцький писав: “На Буковині инша річ. Тут православне духовенство під впливом румунської консисторії і також владики виступало скрізь вороже против народу руского і его потреб, зачерез те ми сміло можем виступати проти него і его роботи і не потребуємо оглядатися на церков, тим ми не клерикальні” [5, № 39421, арк. 1]. Полеміку з радикалами буковинські народовці продовжували і в наступні роки, особливо акцентуючи увагу на розходженнях в опонентів між словом і ділом, між програмними положеннями і практичними справами

У 90-х роках буковинські народовці зробили спробу, порозумівшись з новим поколінням суспільних діячів Наддніпрянської України,

перетворити газету “Буковина” в загальноукраїнський орган, який би інформував про розвиток українського національного руху як в Австрійській, так і в Російській Україні. Власне, уже на початку 90-х років на сторінках “Буковини” регулярно з’являються цікаві дописи з Наддніпрянщини. Їх авторами були представники нового покоління українців, які різко засуджували старших, так званих українофілів. Зокрема, це Іван Липа (псевдонім Степовик), Борис Грінченко (Вартовий), Митрофан Дикарів (Крамаренко). Вони критикували українство в Російській імперії за бездіяльність, надмірне захоплення культурництвом. У червні 1893 р. слідом за львівською “Правдою” “Буковина” опублікувала “Визнання віри молодих українців”, документ, який став своєрідним емоційним маніфестом нового покоління наддніпрянських українців, заснованого ними “Братерства тарасівців”. Буковинським народовцям особливо імпонувало висунення на перше місце національної проблеми. “Наука й жите українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсїгда окремою нацією, і як кожда нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу” [13]. Близькими для народовців були й інші гасла “тарасівців”, в тому числі і заклики до боротьби за встановлення федеративного устрою Росії та Австро-Угорщини у найближчому майбутньому.

Про прагнення перетворити “Буковину” в загальноукраїнський орган С.Смаль-Стоцький у листі до Б.Грінченка писав: “Думаю, що українці (тобто наддніпрянці. - О.Д.) з “Буковини” могли б собі зробити гарний орган, що був би речником їх думок, а zarazом від часу до часу лив умну воду на голову наших партій і на наших проводирів. Очевидно, треба б, щоб “Буковина” виходила хоть два рази на тиждень і мала сталого редактора. Такого посереднього органу між “Ділом”, “Народом” а “Правдою” доконечно треба” [5, № 39421, арк. 2]. Буковинські народовці мали надію, що наддніпрянці нададуть їм у цьому матеріальну допомогу. В іншому листі С.Смаль-Стоцький запитував: “А що чувати з різними проектами... або от хоть би з моїм - зробити “Буковину” органом Руси-України (цілої)?” [5, № 39419, арк. 2]. Зростання авторитету газети помітили і в сусідній державі. Красномовно охарактеризував ідейне спрямування “Буковини” російський консул у Чернівцях С.Горяінов. Він писав: “Вне австрийских пределов она (“Буковина”. - О.Д.) преследует заветную мысль украинофилов об объединении двадцатимиллионного малорусского племени (дужей духом великой вкраинской нации) и о восстановлении Малороссии как самостоятельного государства” [14, арк. 57]. Це повідомлення датувалося 10 червня 1892 р., а вже 27 жовтня

з'явився такий документ. Наведемо його повністю. “Секретно. Господину Киевському, Подольському и Волынському Генерал-губернатору. Вследствие отношения за № 50 по поручению г. Министра внутренних дел, имею честь уведомить Ваше Сиятельство о воспрещении ввоза в пределы России издающейся в Черновцах газеты “Буковина”. Вместе с сим сделано соответствующее распоряжение. Начальник Главного управления по печати” [14, арк. 59]. Як бачимо, в Росії швидко реагували на все, що відбувалося на західноукраїнських землях, прагнучи своїми засобами впливати на хід подій. У зв'язку з заборонаю ввозити “Буковину” до Росії Смаль-Стоцький писав Б.Грінченку: “...через заборону цензури вашої ми втратили хоть не багато, але все таки около 30 добрих передплатників, а що гірше - Україна лишає ся без всякої зв'язи з нами” [5, № 39425, арк. 1]. Однак, незважаючи на такі заходи російських властей, народовці продовжували працювати над планом перетворення “Буковини” в загальноукраїнський орган. Цю ідею вдалося реалізувати у 1895 р. З 1 квітня цього року “Буковина” почала виходити чотири рази на тиждень, а постійним редактором став О.Маковей. В програмній статті видання зазначалося: “Буковина” буде, отже, органом всієї Руси-України, буде живо займатися справами всіх частин її, буде тримати свою руку на живчику матери-Руси, слідити бачним оком розвій і упадок руского духа, рускої сили, буде баштовим сторожем Руси” [15]. Свідченням авторитету “Буковини” було й те, що у 90-х роках XIX ст. на її сторінках було опубліковано декілька дискусій загальноукраїнського значення.

Чималий вплив на розвиток національного освідомлення інтелігенції краю справила дискусія, яку започаткував на сторінках “Буковини” Б.Грінченко публікацією “Листів з України Наддніпрянської”. В цих статтях останній значно розширив ті ідеї, які було висловлено у “Визнанні віри молодих українців”. Б.Грінченко, як і його однодумці, наголошував, що стан українства надзвичайно сумний. Низькою була національна свідомість, малоактивною залишалася інтелігенція, яка проявляла несолідарність, невміння задля інтересів громадських зректися інтересів особистих, вузьких. Головною причиною такого становища Б.Грінченко вважав: “Невиробленість наших національних поглядів взагалі, низьке наше національне самопізнання” [16, с. 55]. Дуже високо у зв'язку з постановкою такого питання автор оцінив Т.Г.Шевченка, як батька національного самопізнання і піддав гострій критиці попередніх і пізніших українських письменників за нехтування національними поглядами.

Своє бачення проблеми для Б.Грінченка полягало в таких словах: “...нація має свої права, і ніхто не може тих прав у неї віднімати.

Українська нація має такі саме права, як і всі інші нації. Тим, коли хто-небудь буде однімати в неї яке-небудь право як у нації, то свідомий українець мусить запротестувати проти сього, і байдуже йому, коли в нього, може, й папірчика в руках нема проти того, хто не оберемок, але хоч і віз книжок написав” [16, с. 81].

Аналізуючи розвиток українського національного руху на Наддніпрянській Україні, а частково і на західноукраїнських землях, Б.Грінченко виділяв три течії: Перша - українофіли, формальні націоналісти. Здебільшого люди старшого покоління, які починали свою громадську діяльність у 60-х роках XIX ст. За Грінченком, “ця течія виявляє тільки прихильність до українства, а не діла, на користь йому” [16, с. 102]. Друга – радикали. “Ся групка проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолобні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолобець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить. Не робить же вона тим, що й не може дати позитивної роботи. І це саме тим, що вона відкидає націоналізм” [16, с. 103], - писав Б.Грінченко.

Третя група – свідомі українські націоналісти – народолобці. Визначаючи програму цієї течії, Б.Грінченко писав: “Українські націоналісти-народолобці вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, - себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній. Бачивши, що русько-українську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй” [16, с. 105].

Б.Грінченко вважав, що найближчим завданням українства є просвітньо-культурна та економічна праця. Щодо політичної діяльності, спрямованої на здобуття незалежності України, Б.Грінченко писав: “...українські націоналісти-народолобці задалегідь зрікаються всяких заходів коло політичної самостійності української, певні буди, що при сьогочасному нашому становищі такі заходи є ніщо інше, як дитячі іграшки, до того ще й небезпечні, бо вони можуть тільки пошкодити нашій справі” [16, с. 105].

Листи Б.Грінченка викликали відгук з боку М. Драгоманова, який опублікував у відповідь серію листів під загальною назвою “Листи на Наддніпрянську Україну”. М. Драгоманов вказав у відповідях на його високу ерудицію, глибоке знання історії та літератури. Але, намагаючись

розвінчати твердження Б.Грінченка, він занадто вже виправдовував Росію. Окремі висловлювання М. Драгоманова про залежність українства від Росії, про те, що тільки через російську культуру українці можуть прилучитися до світової культури були для буковинської громадськості неприйнятними, вона (ця громадськість) стояла на боці Б.Грінченка. Про це С.Смаль-Стоцький писав: “Листи з Наддніпрянської України” нашої громаді страх як подобалися. Вони тепер загальніші і читаються нарозхват” [5, № 39421, арк. 1]. Особливу цікавість буковинської громадськості викликали листи, в яких давалася оцінка різним течіям українського суспільного руху на західноукраїнських землях. Б.Грінченко наголошував: “...москвофіли австрійські – найлютіші вороги всьому австрійсько-руському; з сього погляду поєднання поміж нами і ними не може бути ніякого; ми з ними вороги є і будемо. Усякі компроміси тільки затягують справу. Не до компромісів мусимо ставати, а дбати про те, щоб москвофіли врешті зникли з нашого ґрунту” [16, с. 122]. С.Смаль-Стоцький з приводу цього місця в дискусії писав: “Листи 13 і 14 пречудні, всіма ними незвичайно інтересуються, а 14-й то вже так вірно і так добре і з серця виказав правду, що ліпше вже не можна. Треба ось таких листів якнайбільше, вони розрухають нашу суспільність і учать думати” [5, № 39421, арк. 1].

М. Драгоманов так само, як і Б.Грінченко не вважав ідею боротьби за політичну незалежність України актуальною. Взагалі, під кінець дискусії, як не парадоксально, їх позиції багато в чому зблизилися, що засвідчує, що нове покоління наддніпрянських українців не так вже й далеко відійшло від своїх старших колег, хоча досить багато заявляло про розрив. Але була в Галичині група молодих діячів, які мали інші погляди на проблему політичного майбутнього України. В історію вони ввійшли під назвою молодих радикалів [17]. Вже на початку 90-х років на з'їздах радикальної партії молоді радикали підняли питання про боротьбу за політичну незалежність України і введення цього положення до програми партії. 1895 р. з'явилася книга “Україна irredenta”, яку написав один з яскравих представників цього напрямку – Юліан Бачинський. У ній автор, застосувавши марксистську методологію і проаналізувавши деякі особливості соціально-економічного розвитку українських земель, дійшов висновку, що політична незалежність України настане неминуче, і обумовлять її перш за все економічні чинники. Завдання українських партій - добиватися незалежності України всіма засобами. “Буковина” вмістила велику рецензію на цю книгу, написану однодумцем Ю.Бачинського Миколою Ганкевичем [18]. Своє ставлення до цієї книги

від імені народовців Буковини висловив О.Маковей. Він писав: “Далеко-далеко, хто знає, в котрім столітті, мріє у них в світлі критики соціалістичної своя держава. Все те красна фатаморгана і така далека ціль нікому не шкодить ані не помагає. Се пророцтва радикальні” [19]. Для буковинських народовців, таким чином, боротьба за політичну незалежність України була не на часі. Будучи зверхлюальними до Австрії, вони не задумувалися над такими віддаленими перспективами, хоч об’єктивно, працюючи над національним освідомленням мас, також робили свій посильний внесок у цьому напрямку. Але цікаво, що вже через рік той же О.Маковей нарікав у “Буковині”: “Ми мали один романтичний ідеал ще в 60-х роках, котрим одушевлялися; найшли ми його в минувшині; була то козаччина, в котрій ми добачували всю силу свого народу. Тепер той ідеал поблід і ми не маємо жодного... Нйти, по приміру всіх угнетених, хоч би утопійний ідеал в будучности ми не хочемо; думкою не сягаємо дальше, як о кілька місяців наперед, - і тому жите наше мляве і безцільне” [20]. Народовці Буковини в цей час так і не зуміли чітко сформулювати свій майбутній ідеал. Галичани в цьому пішли значно далі. У 1899 р. про ідею політичної незалежності України як кінцевої мети заявили соціал-демократи, а слідом за ними і національні демократи.

На Наддніпрянській Україні 11 лютого 1900 р. утворилася Револуційна українська партія, за програму якій спочатку правила брошура М.Міхновського “Самостійна Україна”, опублікована у Львові як перше число “Бібліотеки РУПу”. Головною тезою цієї брошури став ідеал політично самостійної, соборної України. Отже, М.Міхновський з свого боку розвинув ідею, яка знаходила гарячий відгук в Галичині. Не оминула своєю увагою вихід брошури і чернівецька “Буковина”. 31 травня вона вмістила замітку “Що тепер придумують молоді русини?” Газета високо оцінила “Самостійну Україну”, зауваживши, що у порівнянні з книгою Ю.Бачинського вона написана “безмірно краще, живіше, ясніше”. Але до головної ідеї брошури про політичну самостійність України чернівецькі журналісти поставилися скептично. “Гадка наша про ту справу така, що самі русини проти мільонів войска не встояться і не заснують своєї держави; але се правда, що в Європі можуть колись політичні відносини скластися так, що великі політики нараз нагадають собі, що ми живемо на світі..”, - писала “Буковина” [21]. На таку заяву чернівецької газети львівське “Діло” відгукнулося різкою статтею Р.Стефановича “Ігнорация чи цинізм?” (вона була випущена також окремою брошурою під назвою “Самостійна Україна”), зауваживши: “І

ту ідею, за котру пролилось у нас стільки крові, за котру страдав наш незабутній Тарас, за котру мучилось і тепер ще мучиться стільки героїв, - ідею, що все більше шириться в цілій Україні-Руси від Карпат по Кавказ та змагаєсь у силу, уважає автор пустою мрією сучасних молодиків?! Сумно, вельми сумно!” [22]. Характерно, що москвофільський “Галічанін” похвалив “Буковину” за таку позицію, назвавши її статті “ознакою отрезвління” [23].

Після цього обидві газети обмінялися серіями статей на цю ж тему. “Буковина” продовжувала настоювати: “Думка наша була така, що сей ідеал дуже трудний до осягнення; що минувшина нам тут нічого не допоможе; що бажанне своєї держави і розуміне, яка би вона мала бути, у молодіжи не виразне; що ідеал сей може накликати ще більший гнет на українців у Росії, та що краще робити дальше культурну роботу для народу, яку ми вже почали робити, і не морочити собі голови неосяжними ідеалами” [24]. “Діло”, а слідом за ним газета “Молода Україна” доводили хибність такої позиції. Нарешті в дискусію втрутився І.Франко. В “Літературно-науковому віснику” він вмістив одну з найкращих статей на національні теми “Поза межами можливого”. Як ніколи він був конкретним, точним і переконливим. Щодо публіцистів з “Буковини” Франко писав: “...контраргументація “Буковини” основана на вбогім арсеналі “просто хлопського розуму”, блискучо доказала повну незгожість і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і скмплікованих (складних. – О.Д.) питань”. Далі І.Франко піддав критиці ідеї М. Драгоманова та марксистську ідеологію за нехтування національними проблемами. “Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” [25, с. 284]. І на закінчення Каменяр розставив усі крапки в дискусії про ідеали. “Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого, – писав І.Франко. – Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки” [25, с. 285].

Між тим, поки точилася дискусія в пресі, у Львові з 13 по 15 липня 1900 р. відбулося друге віче українських студентів Австрії. Воно прийняло

резолуції за рефератами Л.Цегельського і Е.Косевича, які ставили на чільне місце завдання боротьби за політичну незалежність України та соціальну рівність трудящих. На з'їд приїхала представницька делегація чернівецьких студентів. Від української молоді Буковини надійшло декілька вітальних телеграм. В одній з них за підписом М.Івашка та М.Левицького зазначалося: “Єдина, неподільна, самостійна Україна від Сяну, Тиси по Кавказ без хлопа і без пана є і ніколи не перестане бути нашим найвисшим ідеалом” [26].

Під впливом львівського віча на Буковині сталися важливі зміни в молодіжному русі. В грудні 1900 р. в Чернівцях засновано студентське товариство “Молода Україна”. Воно постало внаслідок гострих ідейних суперечок в студентському товаристві “Союз”. Одна частина членів цієї організації була настроєна радикальніше і орієнтувалася на галицьку “Академічну громаду”, на рішення другого віча українських студентів, засуджувала надмірне захоплення порядками німецьких буршершафтів. Інша – дотримувалася курсу, виробленого старшими народовцями. На загальних зборах товариства “Союз” 22 листопада 1900 р. 15 студентів, переважно галичан, незгідних з попереднім курсом, вийшли з товариства. Саме вони організували “Молоду Україну”. З нагоди заснування товариства відбувся великий концерт і комерс, в якому взяли участь студенти “Академічної громади” зі Львова. На ньому виступили чернівецькі студенти Олександр Левицький, Модест Левицький, Олександр Кобилянський. Від галицьких радикалів промову тримав В.Старосольський, від академічного товариства “Січ” у Відні - М.Галушинський, від львівського товариства “Основа” - Я.Вінцковський, від українських студентів Кракова - В.Гоморак, від буковинських учителів - М.Гавришук, від єврейського товариства “Земфіра” - студент Штайлер. Головний зміст промов українців зводився до необхідності здобуття політичної незалежності України у майбутньому.

Чернівецький магістрат доносив президії крайового управління: “... товариство має на меті здобути політичну незалежність українського народу, воно не визнає територіальних кордонів, які розділяють український народ. Товариство стоїть на всеукраїнському становищі, за яким всі українці від Сяну до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря вважаються єдиним нероздільним народом. Цим самим діяльність товариства буде поширюватися на всіх українців – в Буковині, в Галичині, в Україні і в Угорщині” [27, арк. 22-23]. Далі зазначалося: “...керівники цього руху вважають, що час для здійснення їхньої політичної програми вже близько... На випадок здійснення цієї всеукраїнської програми, як і

при відновленні польського королівства, цілковито змінилася би карта Європи, і це означало б ліквідацію Австрійської монархії” [27, арк. 24-25]. Звідси робився висновок про протиправність існування “Молодої України”. Згідно розпорядження крайового управління Буковини від 27 грудня 1900 р. №28534, товариству було відмовлено в реєстрації [27, арк. 21-22]. Після цього крайове управління ще декілька разів відмовляло товариству в затвердженні статутів. Тільки 31 березня 1901 р. відбулися перші загальні збори товариства. На них прислано декілька десятків поздоровлень, які красномовно засвідчували зміни в настроях буковинської молоді. Слухачки чернівецької учительської жіночої семінарії заявляли: “Наша симпатія на Вашій стороні.... станемо і ми спільно з Вами в ряд бойовий під стягом цілої української молодіжї святим: “Одна, єдина нерозділїма, самостїйна Україна від Карпат аж по Кавказ” [10, ф. 309, оп. 2, спр. 203, арк. 1]. “Вас тепер малий кружок, - писали представники українських радикалів у Чернівцях, - але дасть Бог, що він за пару років зросте у велику громаду і Вам буде честь, що перші піднеслисте стяг самостїйної України на нашїй Буковинї. До праці козаки!” [10, ф. 309, оп. 2, спр. 203, арк. 2]. “Слава Вам, молодї козаки, за те, що Ви перші підняли стяг самостїйної України на зеленїй ще Буковинї”, - вітала українська молодь чернівецької учительської чоловічої семінарії [10, ф. 309, оп. 2, спр. 203, арк. 35]. “Най Ваше, що лиш засноване товариство якнайкращї плоди принесе, плоди в видї великих діячів на народнїй нивї, плоди в видї борців за правду і волю, борців за наш дорогий ідеал, за нашу: “Одну єдину, нероздїльну, вільну, самостїйну Україну від Карпатів аж по Кавказ”, - бажали українські гімназисти Чернівців [10, ф. 309, оп. 2, спр. 203, арк. 41]. “Слава Вам за те, що високо несете стяг вольної України”, - зазначало керівництво “Руської православної читальні у Чернівцях” [10, ф. 309, оп. 2, спр. 203, арк. 6]. Як бачимо, майже в усіх привітаннях головний акцент ставився на ідеї здобуття Україною в майбутньому політичної незалежності та необхідності докладати зусиль для втілення цього ідеалу в життя.

Святковий комерс “Молодої України”, промови на ньому, а також все, що було пов’язане із заснуванням товариства, викликали негативну реакцію “Буковини”. Вона опублікувала статтю “На увагу молодїжї”, в якій зазначалося: “Се й заставляє нас звернути увагу нашої буковинської молодїжї на те, щоби не переоцінювала сих ідей, а тим менше їх ширила у кругах своєї меншої братії (тобто селян.- О.Д.), котра навіть не в станї зрозуміти їх далекосяжності, а готова загрирїти (утруднити. – О.Д.) свою долю і причинити руськїй справї велику шкоду. Замість голосити

(проголошувати. – О.Д.) високопарні фрази, небезпечні тільки одним нам, а придатні хіба нашим ворогам, повинна наша академічна молодіж попри свої студії дбати про національне освідомлення молодших братів своїх” [28].

Така позиція “Буковини” значною мірою пояснювалася боязною переслідувань з боку властей. Але члени “Молодої України” мало зважали на це. Вони розгорнули активну видавничу та пропагандистську діяльність, привернувши до себе увагу як Галицької, так і Наддніпрянської України. Заслуга товариства полягала ще й в тому, що від того часу на Буковині стало поширюватися вживання слів: “українці”, “українська мова”, “український народ” – замість “русини”, “руска мова”, “русский народ” тощо. І.Карбулицький згадував: “Розуміється, що більшість тодішньої української інтелігенції, особливо старшої, не привикшої до “нових” виразів, противилася вживанню цих “нових термінів” – особливо в письмі, – покликуючись на факт, що нашому селянству на Буковині вони майже зовсім чужі та що це викличе баламутство в народі. Особливо побоювалися противники вживання нових виразів ще з тої причини, що це дасть в руки москвофілам нове оружжя проти українства. Це побоювання було оправдане, бо навіть найгірші румунські шовіністи не виливали на українство стільки помий, як москвофіли... Однак ні русофільська лайка, ні всякі інші польські, волоські й жидівські міркування домородних наших “приятелів” і консерватистів не перешкодили, що ці вирази здобували собі чимраз більше право горожанства (громадянства. – О.Д.) навіть серед селянства” [29, арк. 76].

Не сприйнявши віддалених ідей про політичне майбутнє України як незалежної держави, буковинські народовці старшого покоління разом з тим під тиском радикальної критики модернізували деякі із своїх програмних положень, особливо в соціально-економічній сфері. Велике значення в цьому мала діяльність на Буковині одного з найталановитіших представників молодих радикалів В.Будзиновського. З 12 квітня 1897 р. останній у Чернівцях почав видавати газету для селян “Праця”, в першому номері якої було обгрунтовано такі вимоги для покращення становища селян: “.щоб ґрунти релігійного фонду виарендовано мужикам; щоб державна каса купувала від задовжених панів-дідичів їх ґрунти і також парцелювала (ділила на дрібні ділянки. – О.Д.) і відпродавала на руки мужикам; як який мужицький ґрунт піде на ліцитацію (примусовий продаж за борги з аукціону. – О.Д.), то його повинен купити мужик; щоб на мужицькім ґрунті були менші тягарі, як ті, що тепер є. Щоб установити один однісінький податок від чистого зиску; щоби не

платив жодного податку той, хто з своєї землі має менше, як 600 левів (гульденів. – О.Д.) зиску; скасувати всі такси і штемпелі від малих спадщин, від контрактів на малі ґрунти, від інтабуляції (запис кредитора на майно боржника. – О.Д.) малих боргів” [30]. Буковинські народовці повністю солідаризувалися з вимогами цього видання в аграрних справах. Одночасно вони значно активізували роботу над втіленням економічних вимог в життя.

Для буковинських народовців чимале значення мали й внутрішні, тобто суто крайові ідейні суперечки, які велися з москвофілами та консервативною автохтонною течією І.Тимінського, що висувала шкідливе гасло “Буковина – для буковинців”. Крім звичайних перепалок в газетах, народовці опублікували декілька ґрунтовних праць, в яких намагалися проаналізувати причини та довгі роки існування москвофільської течії. Зокрема, це статті О.Маковея “Дещо з кореспонденції Лебединцева до історії розвою галицької суспільности 60-х років”, “Генеза москвофілів”, “З розправи над малоруским питанням” [31] та ін., які послідовно доводили антиукраїнський характер ідей москвофілів та безпосередню причетність до їхньої діяльності російських політичних кіл.

Отже, кінець XIX ст. позначився важливими змінами в українському національному русі. На Наддніпрянщині і в Галичині на арені політичної боротьби з’явилася нова генерація суспільних діячів, головною заслугою яких стало всебічне обґрунтування ідеї боротьби за політичну незалежність України. На Буковині ідеї державної незалежності України були підхоплені частиною студентства та учнівської молоді, яка виступила разом з молодіжними організаціями Галичини. У теоретичних поглядах основної частини народовців краю така ідея розглядалася як віддалена, така, що не має ніякої практичної значущості. Вони просто не наважувалися приступати до обговорення такої проблеми, бо це відразу б поставило питання про ставлення до властей і вимагало б внести необхідні корективи у повсякденну політику. Цього лояльним до уряду буковинським народовцям робити не хотілося. Значною мірою це обмовлювалося ще й тим, що боротьба за національні права в рамках існуючих демократичних прав себе не вичерпала, більше того, саме в уряді буковинські народовці досить часто шукали порятунку від антиукраїнської політики з боку провідних кіл інших етносів краю.

Не розробляючи віддалені перспективи, буковинські народовці зробили чимало, щоб ідейно обґрунтувати свої дії в галузі економічних проблем, національно-культурного життя. Вони виходили з народних інтересів і тому зуміли створити чітку і, головне, реальну програму дій,

значення якої виходило за межі краю. Ідеологія використання повною мірою наявних конституційних прав давала в цей час позитивні результати, про що свідчить поступальний розвиток українства краю.

Принциповою була позиція буковинських народовців у ставленні до москвофілів. Не йдучи з останніми ні на які компроміси, вони зняли з себе відповідальність за антиукраїнську, антинаціональну політику прихильників Петербурга, активно працювали над тим, щоб не допустити поширення цієї ідеології серед народних мас. Буковинські народовці правильно розставили акценти в цій справі, наголошуючи, що не мають права блокуватися з політиками, які не визнають самого українського народу. Гіпотетичні дивіденди від співпраці з москвофілами в економічних справах могли обернутися значно гіршим, втратою віри в свої національні ідеали, а це б означало і кінець національного руху.

Позитивний характер мала ідейна боротьба з місцевими автохтонами, представленими І.Тимінським і В.Волянком. Те, що більшість українців краю не підтримала цієї течії, засвідчувало певні позитивні зрушення в національній свідомості. Хоча цей процес розвивався дуже непросторо рецидивів автохтонства ще не раз давали про себе знати на Буковині.

У кінці XIX ст. Буковина вже не була глухим закутком Австрійської імперії, про який не знали і не хотіли чути в інших українських землях. Навпаки, завдяки виданню солідної газети загальноукраїнського масштабу, якою була “Буковина”, народовці краю зуміли привернути увагу української громадськості до місцевих проблем і разом з тим самі активно включилися в обговорення загальних проблем українського національного руху.

Ідейна боротьба 90-х років XIX ст., активними учасниками якої стали українці Буковини, засвідчувала, що український національний рух поступово зміцнювався, політично конкретизувався, ставав виразнішим. Хоча на Буковині, на відміну від Галичини, структурування відбувалося повільніше, суспільні діячі краю змушені були аналізувати ідеї радикалів, соціал-демократів, клерикалів і т.д., роблячи певні корективи і у власній програмі. Безперечно, найбільшого ідейного впливу буковинські народовці зазнали в цей час з боку радикальної партії. Під впливом останньої вони значно більшу увагу почали приділяти соціально-економічним проблемам, які стояли перед селянами, учительством.

Опоненти народовців – місцеві москвофіли - в ідейному плані не могли похвалитися абсолютно нічим. Їхні заклики типу “трезвися, молися, працюй” не підкріплялися організаційними заходами і тому не мали

великого впливу на селян. Для себе буковинські москвофіли в цей час остаточно вирішили, що вони “настоящие русские”. Відкрито в своїх газетах вони не наважувалися заявити про свою орієнтацію на Росію, але в окремих висловлюваннях, приватних документах чітко видно, що місцеві москвофіли змінили акценти і головну ставку почали робити не на зростання політичної сили й згуртованості буковинських українців, а на допомогу з-за кордону. Це була закономірна ідейна еволюція, яка обумовлювалася первісними теоретичними засадами москвофільської течії.

Розвінчуючи теорію і практичну діяльність москвофілів, буковинські народовці поступово відмовлялися від дрібних суперечок про мову, правопис і давали всебічну оцінку москвофільству, причин його виникнення, існування, згубності впливу з погляду на утвердження української національної свідомості. Ідейно українство на Буковині зробило значний крок вперед, і це також було свідченням успішного розвитку національного руху.

Джерела та література

1. Програма народовців, а дотеперішні хиби в єї проведенню // Буковина. - 1892. - 31 січня
2. Буковина. - 1891. - 28 лютого
3. Барвінський О. Спомини з мого життя // Відділ рукописів Інституту української літератури ім.Т.Шевченка НАН України. - Ф.135
4. Католицкий руско-народний союз // Буковина. - 1896. - 6 жовтня
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. - Ф.3 (Колекція листів). - Оп.1.
6. Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. - 1896
7. Драгоманов М. В справі згоди між рускими партіями // Буковина. - 1894. - 15 квітня.
8. Франко І. Реалісти чи кар'єристи? // Житє і слово. - 1896. - Т. 5.
9. Коцовський В. Наші рутенські радикали // Буковина. - 1896. - 13 вересня.
10. Центральний державний історичний архів України у Львові.
11. Вага національного питання для рускої справи // Буковина. - 1891. - 17 січня.
12. Згода // Буковина. -1894. - 11 березня.
13. Визнання віри молодих українців // Буковина. - 1893. - 18 червня.
14. Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 442. - Оп. 842. - Спр.79а.
15. Нащо ми розширяєм “Буковину” // Буковина. - 1895. - 17 березня.
16. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994.

17. Himka J.P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895 // Slavic Review. – 1982. – Vol.41. – № 2. – P.219 – 235; Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1991. - Т.СХХІІ. - С.71–110.
18. Ганкевич М. Квестія українська в світлі критики соціалістичної // Буковина. - 1896. - 27–29 лютого.
19. Нардов М. Що з того лишиться? // Буковина. - 1896. - 2 березня.
20. Маковой О.Ревізія думок // Буковина. - 1897. - 30 липня.
21. Що тепер придумують молоді русини? // Буковина. - 1900. - 31 травня.
22. Стефанович Р. Ігнорация чи цинізм? // Діло. - 1900. - Ч.124
23. Признаки отрезвления // Галичанин. - 1900. - Ч.126.
24. Самостійна Україна // Буковина. - 1900. - 25 червня.
25. Поза межами можливого // Франко І. Зібр. тв. В 50-ти т. - Т. 45.
26. Віче студентів висших шкіл австрійських у Львові // Буковина. - 1900. - 5 липня.
27. Державний архів Чернівецької області. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 8061.
28. На увагу молодіжці // Буковина. - 1900. - 3 грудня.
29. Карбулицький І. Спогади // Чернівецький меморіальний музей О.Кобилянської. - Інв. № 3710–3636. - Зош. № 6.
30. Праця. - 1897. - 12 квітня.
31. Буковина. - 1898. - 12–29 липня; Буковина. - 1898. - 6 липня; Буковина. - 1898. - 7 червня.

*Гуйванюк М.Р.
(Чернівці)*

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ГАЛИЦЬКИХ І БУКОВИНСЬКИХ “СІЧЕЙ” НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Січовий рух, який постав на початку ХХ ст. на теренах Галичини й Буковини, здійснив певний переворот у свідомості українського селянства та міщанства. Адже пожежно-спортивні товариства “Січ” поряд із гасінням пожеж ставили за мету виховувати у своїх членів високу культуру, національну свідомість, людську гідність, повагу до самого себе та оточуючих. Усього цього можна було досягти тільки при належній організації діяльності січових товариств, які б опиралися на відповідні статuti. Статут пожежно-спортивного товариства “Січ” був укладений коломийським адвокатом К.Трильовським і базувався на кращих традиціях чеського та польського сокільства, а також на демократичних засадах

і традиціях давньої Запорізької Січі. Він був обов'язковим до виконання кожним членом товариства.

У тому населеному пункті, де мало бути засноване товариство "Січ", найбільш свідомі селяни проводили певну підготовчу роботу серед односельців, а також надсилали до органів місцевої влади статут товариства та прохання дозволити заснувати пожежно-спортивне товариство "Січ". Тільки після отриманого дозволу скликалися перші загальні збори. Згідно статуту, "... найвищим органом є загальні збори товариства, які скликаються раз у рік ... старшина має право скликати надзвичайні загальні збори, коли цього вимагають не менш як третина членів товариства... Загальні збори заслуховують звіт про діяльність старшини, вирішують усі справи, що стосуються діяльності товариства ... [1, арк. 12]. ... Старшина обирається на один рік і складається з кошового, осавула, учителя, писаря, скарбника і чотирьох четарів. Старшина керує товариством у період між загальними зборами, розпоряджається майном, приймає й виключає членів, виконує рішення загальних зборів ..." [1, арк. 14].

На перших порах товариства "Січ" містилися в хатах окремих господарів, з часом вони будували собі окремі будівлі або розміщувались у сільських читальнях чи народних домах поряд з іншими українськими товариствами.

Спочатку не було якогось органу, який формально об'єднував "Січі". Усі, хто хотів заснувати "Січ", звертались до К.Трильовського в Коломию, який вислав статuti товариства, давав практичні поради, допомагав придбати січові відзнаки, пожежний інвентар, необхідну літературу. Після того, як січовий рух витримав переслідування, "Січі" почали з'являтися в усіх повітах Галичини й Буковини, і на початок Першої світової війни нараховувалось у Галичині 813 [9, с. 111], на Буковині - 112 "Січей" [6, с. 43].

У квітні 1908 р. у Станіславі було засновано Головний січовий комітет з осідком у Коломиї. Головою був обраний К.Трильовський, заступником голови - І.Сандуляк, секретарем - І.Чупрей, скарбником - М.Лагодинський. Як згадував К.Трильовський, "...назву комітет вибрав тому, щоб намісник - граф А.Потоцький не міг за одним розчерком пера розв'язати (розпустити. - М.Г.) всі "Січі", якщо б вони були в однім статутівім союзі..." [8, с. 14].

Тільки під час урядування намісника Бобжинського у грудні 1912 р. у Львові було створено Український Січовий Союз, який керував роботою усіх галицьких січових товариств. Очолив Союз К.Трильовський.

До старшини увійшли: Я.Весоловський - генеральний осавул, М.Балицький - генеральний писар, С.Винників - генеральний скарбник, Д.Катмий - генеральний обозний, Ф.Калинович - генеральний чотар. Ця організація вже керувалася статутом, згідно з яким завданням Українського січового союзу було: "...не допустити роздорів у січовому та стрілецькому русі, поширювати й контролювати його..." [8, с. 27]. Це здійснювалося при допомозі січових з'їздів, Крайової січової ради та Генеральної старшини. Крайовий січовий з'їзд скликала Генеральна старшина не рідше одного разу у три роки. На нього повинні були з'явитися делегати від усіх "Січей" та повітових січових рад і товариств "Українські січові стрільці" з усієї Галичини [8, с. 28]. Згідно статуту Крайова січова рада складалася з повітових отаманів та членів Генеральної старшини, збиралася щороку восени, щоб звітувати про січовий рух, виробляти плани подальшої праці. Генеральну січову старшину обирали раз на рік - восени, її рішення були дійсними лише тоді, коли на засіданні були присутні хоча б чотири члени із семи [10, с. 175]. У кожному українському повіті Галичини діяла повітова січова рада, яка складалася з усіх кошових місцевих січових та стрілецьких товариств і керувала їхньою діяльністю в повіті.

Слід відзначити, що в Галичині ще діяли "Січі" при українському товаристві "Сокіл" і разом із "Соколом" підпорядковувались організаційним структурам "Сокола - Батька" у Львові.

На Буковині перші "Січі" керувались тими статутами, що і в Галичині. Після того, як січовий рух набрав масового характеру, в березні 1904 р. на кошти товариства "Руська рада" у Чернівцях було видано статуту пожежно-спортивного товариства "Січ". Це був передрук статуту Завальської "Січі", в якому § 21 про розпуск товариства звучав так: "...розв'язання товариства може наступити лише на підставі загальних зборів. На випадок розв'язання все майно переходить на Буковинський Крайовий фонд пожарний..." [1, арк. 49]. З цього часу починають дуже швидко виникати товариства: "...бували неділі...в котрих засновувалось по п'ять "Січей..." , - писала газета "Руська Рада" [З. - 1905. - ч. 21. - С. 161]. Чимало зусиль до цього приклали І.Попович, С.Яричевський, Т.Галіп, О.Безпалко, Є.Пігуляк та інші. У зв'язку з цим постала необхідність координації січового руху, надання "Січам" централізованої матеріальної та організаційної допомоги. Адже від сусідньої Галичини не можна було очікувати якоїсь суттєвої допомоги, бо в даний період місцеві "Січі" зазнавали переслідувань з боку польської адміністрації, а якщо К.Трильовський зі своїми прибічниками надавав

певну допомогу, то це зустрічало значний опір з боку місцевих народо-вців, які мали суттєвий вплив на громадсько-політичне життя краю. З ініціативою створення Крайового об'єднання "Січей" виступили члени одного з найвідоміших українських товариств краю - "Руської бесіди" і підготували статут для новоствореного "Союзу Січей" на Буковині, який було опубліковано в числі 7 "Руської Ради" за 1905 рік з метою ознайомлення з ним української громадськості краю [З. - 1905. - ч. 7. - С.50].

Слід зазначити, що з цієї "легкої руки" в українській діаспорній історіографії заснування "Союзу Січей" датується 1904 роком. Це зустрічаємо в "Українській Загальній Енциклопедії", роботі Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського "Буковина: її минуле й сучасне", у збірнику "Гей, там на горі "Січ" іде". Насправді статут "Союзу Січей" затверджено крайовим управлінням 16 травня 1905 р. розпорядженням № 14263 [4, с. 58]. Перші установчі збори товариства відбулися 4 червня 1905 р. в приміщенні українського Народного дому. На перших зборах до "Союзу Січей" на Буковині вступило 63 січових товариства. Отаманом обрано Є.Пігуляка, до старшини - проф. А.Клима, Я.Весоловського, Л.Когута, П.Мігулю. Дістали також право засідати в старшині кошові "Січей", які увійшли до "Союзу" [З. - 1905. - ч. 27. - С. 213].

Згідно статуту метою товариства "Союзу Січей" було залучення "Січей" на Буковині для взаємної допомоги при пожежах, заохочення до спортивних вправ, підтримання просвітньої роботи. "...Січі", що належать до Союзу, - говорилося у статуті, - мають право користати з моральної і матеріальної підмоги Союзу... Союзом управляє Головна Рада і старшина. Головну Раду Союзу скликає отаман або старшина Союзу щороку в Зелений понеділок в місцевості на Буковині... Ухвали старшини союзу дійсні, коли про її Раду сповіщено місцевих членів писемно, а за місцевих - оповісткою в газеті, яка появилася щонайменше два дні перед назначеним засіданем старшини..." [З. - 1905. - ч. 7. - С. 50].

Впродовж 1905-1907 рр. старшина "Союзу Січей" брала активну участь в організації та зміцненні січового руху на Буковині. Це виявилось в допомозі оформлення документації, влаштуванні занять з гімнастичної підготовки, у проведенні культурних і громадсько-політичних заходів. Та коли в 1906 р. стався розкол в народовському русі Буковини, і відділились радикали, очолені Т.Галіпом, на керівництво "Союзу Січей" посипалась критика за їх недостатню активність у залученні "Січей" до громадсько-політичного життя.

13 березня 1907 р. відбулися другі загальні збори “Союзу Січей”. Новим отаманом обрано лідера радикалів Т.Галіпа [3. -1907.- ч. 11, с. 1].

Нова старшина виявилася більш діяльною. В 1908 р. проведено кілька нарад, де обговорювались важливі питання, пов’язані з діяльністю “Січей” на Буковині, на яких вирішили: “...для оживлення січового руху скликати в повітах наради і вибрати повітові виділи...” [3. - 1908. - ч. 28. - С. 3]. Всього планувалось заснувати 15 окружних січових організацій, однак реально їх було створено 7: у Кіцмані, Чернівцях, Садгорі, Вашківцях, Сереті, Берегометі-над-Сіретом, Виженці. При крайовому Союзі починає діяти канцелярія, яка надавала допомогу в реєстрації січових документів, розподілі коштів, що виділялись крайовою адміністрацією або поступали у вигляді внесків місцевих “Січей” [4, с. 60].

5 грудня 1909 р. при участі понад 60 делегатів від 38 “Січей” з усіх повітів Буковини відбулося крайове засідання “Січей”, де розглядалось питання про стан січового руху. Зокрема повідомлялось, що в краї діє 98 січових товариств, з яких дуже активно працювало 32, активно - 25, слабше - 18, не подавало ніяких ознак життя - 23 “Січі”. Найбільше “Січей” було в повітах, які прилягали до сусідньої Галичини: Вижницькому - 21, Кіцманському - 19, Заставнівському - 16, Чернівецькому - 15 [2. - 1909. - ч. 23. - С. 4], 8 січей нараховувало понад 200 членів, 11 - понад 100, 18 - понад 80, 21 - понад 50 січовиків кожна [2. - 1909. - ч. 24. - С. 4].

У передвоєнний період перед “Союзом Січей” постають певні труднощі, зумовлені відтоком найбільш активних організаторів січової справи на місцях в еміграцію або до війська. Останній загальний збір Головної ради “Союзу Січей” на Буковині відбувся 16 червня 1913 р. Новим отаманом було обрано С.Яричевського, до старшини увійшли: І.Попович, Т.Букатар, Ю.Сербинюк, М.Пілат, І.Люк і Г.Гордий. На цьому зборі Головної ради проведено й деякі структурні реорганізації “Союзу Січей”. Засновано постійно діючі просвітньо-організаційний та гімнастичний відділи, на які покладалось завдання покращити методичну допомогу місцевим “Січам”, зміцнити організацію, активізувати окремі “Січі” [4, с. 64].

Слід зазначити, що у грудні 1912 р. Український січовий союз у Львові при підтримці керівництва буковинських “Січей” подав до міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини окремий статут “Товариства Українських Стрільців”, розроблений Л.Цегельським, І.Боберським, К.Малицькою. Завдяки “старанням” Галицького намісництва австрійське міністерство внутрішніх справ не затвердило цього статуту [5, с. 99]. І тільки завдяки ініціативі і особистому авторитету голови

Українського Січового Союзу К.Трильовського, який дослівно переклав статут польського “Стшельця”, Галицький намісник Бобжинський змушений був погодитись на затвердження статуту товариства “Українські Січові Стрільці” у Львові. 18 березня 1913 р. К.Трильовський скликав установчі збори цього товариства.

Очолив його В.Старосольський, а заступником став Д.Катмай [7, с. 36]. Це товариство мало готувати українців до збройної боротьби у майбутньому європейському конфлікті, який вже був очевидним.

У березні 1914 р. галицьким і буковинським “Січам” було розіслано стрілецькі статuti, на основі яких засновувались стрілецькі відділи при “Січах”. До початку Першої світової війни в Галичині нараховувалось 96 стрілецьких товариств [5, с. 101]. На Буковині при сприянні “Союзу Січей” в окремих “Січах” також існували стрілецькі відділи.

Отже, січовий рух, започаткований у 1900 р. К. Трильовським, набув значного поширення по всій Галичині й Буковині. “Січ” - одна з перших масових організацій українців початку ХХ ст., що мали чітку організаційну структуру, сприяли фізичному і духовному розвитку української молоді. Успішно розвиватись січовий рух міг лише при об’єднанні всіх товариств у крайову організацію, яка могла б спрямовувати його у певному напрямку, а також надавати практичну допомогу окремим товариствам. Такими організаціями були в Галичині - Головний Січовий Комітет, а пізніше Український Січовий Союз, на Буковині - “Союз Січей” Буковини, які перед Першою світовою війною спричинилися до утворення Українських Січових Стрільців - мілітарної організації, яка відіграла визначну роль в українських визвольних змаганнях, започаткуванні майбутньої армії УНР, ЗУНР.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління Буковини. - Ф.3 оп. 2, спр. 21411.
2. Громадянин 1909-1910 рр.
3. Руска Рада 1905-1907 рр.
4. Добржанський О. “Союз Січей” на Буковині в 1905-1914р. р. //Завальська “Січ” - початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. – Снятин, 1995. - С. 58-65.
5. Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців // Дзвін. -1991. - № 9. - С. 92-102.
6. Масан О. Перші буковинські “Січі” // Завальська “Січ” - початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. – Снятин, 1995. - С. 35-43.

7. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – Львів, 1995. - 300 с.
8. Трильовський К. З мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде. - К.; 1993. - С. 13-77.
9. Трофим’як Б. Фізичне виховання і спортивний рух на Західній Україні. - К., 1997. - 250 с.
10. Як виглядала організаційна мережа “Січей” // Гей, там на горі “Січ” іде. - К., 1993. - С. 175-177.

*Піддубний І.А.
(Чернівці)*

УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ ЯК ВИРАЗНИК ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНЬСЬКИХ РЕФОРМІСТСЬКИХ КЛІ БУКОВИНИ (1927-1938 рр.)

По завершенні Першої світової війни на Буковині залишилося значне число членів колишніх політичних партій, яким була добре відома політична діяльність в умовах Австро-Угорської імперії. Принаймі, тоді “чорно-жовтий лоялізм” міг стати підставою для отримання від уряду тих чи інших поступок, привілеїв. Війна перервала добре відомий більшості буковинських політичних діячів і лідерів усталений політичний процес, а включення Буковини до складу Румунії значно змінило умови політичного життя краю. Реформістське політичне крило намагалося проводити певну політичну діяльність, однак відсутність популярних політичних керівників робила цю діяльність проблематичною. У середині 20-х років активізувала діяльність відновлена 1922 р. Українська народно-демократична партія (УНДП). Проте ряд невдалих політичних заходів змусив її піти з політичної арени, залишивши при політичному житті своїх членів [1, с. 239-240].

Саме члени УНДП восени 1927 р. заснували нову політичну організацію- Українську національну партію в Румунії (УНП). Метою даної організації було “об’єднання всіх верств українського населення в Румунії для збереження й забезпечення ще ествуючих і для виборення в законний спосіб належних йому (українському населенню.- І.П.) прав культурних, економічних, соціальних і політичних” [10, с. 6]. У відозві тимчасового керівного органу - Ширшої ради УНП - було закликано всіх українців, “які стоять на національному ґрунті й які хочуть стати до боротьби за справедливі національні права українського народу в

Румунії”, об’єднуватися в партії. Таким чином, метою партії було визнано об’єднання всіх верств українців без різниці їх партійної та соціальної належності. В програмі партії були вміщені вимоги в справі покращення суспільного, економічного та культурного становища українців. Зокрема, в політичному плані УНП ставила метою досягнути пропорційного представництва українців в усіх адміністративних органах, добитися забезпечення конституційних прав та свобод виключно законним шляхом, що дозволяє віднести УНП до партій реформістського спрямування [11. - 1927. - 11, 22 вер.; 11 груд.; 1928. - 15 січ., 11 бер.].

У грудні 1927 р. секретаріат УНП розпочав діяльність з вивчення економічного становища українського населення на Буковині, що, на нашу думку, пояснюється неможливістю розгорання широкої партійної діяльності в умовах стану облоги. Небажання конфліктувати з властями було також причиною відсутності активної діяльності керівництва УНП. Якщо поліпшення становища українців у Румунії керівництво УНП пов’язувало із створенням незалежної України, то відкладало його на невизначений термін, плануючи створення блоку національних меншин Румунії як федерації національних партій, призначеної для боротьби за поліпшення становища цих меншин за умови участі в ній сильної української політичної організації [13. - 1928. - 7, 13, 14, 17 лист.; 11. - 1928. - 25 лист.].

У 1928 р. члени УНП активно включилися до передвборної боротьби, у зв’язку з чим було скликано конгрес УНП. На ньому обговорювалося питання участі у виборах на умовах ліквідації стану облоги та введення конституційних свобод, урівнювання української мови у правах з румунською, припинення колонізації та румунізації краю [13. - 1928. - 18, 21, 22, 23, 25, 28, 30 лист.; 1, 8 груд.]. До інших рішень, прийнятих конгресом, належали зміни в керівних органах та визначення кандидатів на парламентські вибори. Але запізниле рішення про участь у виборах по списку Націонал-цараністської партії (НЦП) змусило залишити з трьох можливих одного кандидата. Ним став В.Залозецький, який протягом тижня відвідав 32 села, проводячи передвборні збори. У передвборних закликах УНП містилися вже програмні вимоги НЦП, що стосувалися захисту прав національних меншин, поліпшення стану сільського господарства, зміни ряду законів; при цьому доказом можливості співпраці з урядом НЦП виставлялася ліквідація стану облоги та цензури [13. - 1928. - 14, 16, 19, 22, 23 груд.]. Внаслідок успішної передвборної діяльності В.Залозецький був обраний сенатором від Сторожинецького пов. Проте такий результат не задовільняв лояльних до уряду керівників

УНП, і відразу по виборах з'явилися заяви стосовно недостатнього представництва українців у парламенті, що було критичним зауваженням керівництву УНП [11. - 1929. - 6 січ., 10, 17, 31 бер., 28 квіт., 2 черв.; 7, 28 лип.; 4 серп.; 15, 25 груд.].

В.Залозецькому довелося працювати в румунському парламенті в умовах невдоволення українських політичних кіл політикою уряду. Відмова уряду від негайного виконання передвиборних обіцянок, зокрема введення викладання українською мовою у школах, порушення прав українців у галузі релігії зумовили появу критичних заяв з боку В.Залозецького, зроблених в дусі лояльності до уряду [11.-1928.- 25 груд.].

Проте саме така позиція сенатора була схвалена виконавчим комітетом партії, а сама партія на той час ще зберігала популярність серед українського населення. Це, показали, зокрема, парламентські довибори 1931 р., які дали змогу обрати до парламенту О.Шкрабу та В.Дутчака. Ці вибори виявили ставлення до УНП соціал-демократів та політиків з румунських партій [6, спр. 176, арк. 1; 2, с. 348-349].

Виступи українських депутатів у парламенті, їх звіти перед виборцями розцінювалися жандармами як “жорстка українська агітація”. Одночасно члени УНП виступали ініціаторами зборів, на яких обговорювалося становище українців за межами Румунії. Критикували, зокрема, уряд Польщі за переслідування українців Галичини, що мало місце восени 1930 р. Оцінюючи діяльність українського реформістського руху, поліція краю зазначала, що 1930 р. був відзначений посиленням іредентської діяльності, спрямованої на поглиблення співпраці українців Румунії та Польщі. Справді, члени УНП саме в 1930 р. посилили агітаційну діяльність, спрямовану на консолідацію українців для боротьби за економічні, політичні та культурні права, а саме це розцінювалося поліцією як вороже ставлення до всього румунського [3, спр. 11, арк. 78-79, 83, 85-86, 161; спр. 15, арк. 126, 129, 242-243].

У 30-ті роки політика УНП неодноразово викликала нападки з боку представників румунських партій, через те, що своєю діяльністю у парламенті члени УНП намагалися добитися участі українців в управлінні краєм, зберегти українські культурні товариства, досягти поліпшення економічного становища селянських господарств [13. - 1931. - 28 серп.; 11, 20 жовт.; 9. - 1932. - 22 трав.; 1933. - 12 лют.]. Ефективною така діяльність могла бути при наявності у парламенті не одного, а кількох представників. Зазначимо, що в 1931 р. їх було три, 1931-1932 рр. - два, 1933 р. - три [8, с. 349, 351]. Однак вияв надмірної лояльності до уряду перешкоджав виконанню навіть обмежених вимог, таких як вимога

В.Залозецького та Д.Маср-Михальського про поліпшення стану освіти українців, внесена у парламент у 1931 р. [13. - 1931. - 14, 19, 28, 29 лист.; 1, 3, 4, 10, 17 груд.; 4, спр. 13894, арк. 15]. Така нерішучість парламентарів змусила радикальну частину українських діячів (українських націоналістів) вимагати від УНП ведення самостійної політики [4, спр. 15092, арк. 12; 9. - 1933. - 12, 26 лют.]. Та попри цю критику УНП вдалося на початку 30-х років дещо розширити зону своєї діяльності та співпрацювати з мешканцями Хотинського пов., які взяли участь у роботі осередків партії у буковинських селах Вікно, Топорівці, Слобода-Паранче, що може служити доказом популярності партії в даний період [9. - 1933. - 20 серп., 3 груд.].

Важливе місце в діяльності УНП займало надання допомоги втікачам з Радянської України в час голодомору 1932-1933 рр. та створення в рамках допомоги “громадських комітетів рятунку України”, проведення віч протесту у селах краю, подання уряду звернень з проханням залишити втікачів у Румунії. Відіграла свою роль і поїздка В.Залозецького та Ю.Сербинюка до Лондона, де вони мали нагоду поінформувати громадськість про справжнє становище на Радянській Україні, намагалися організувати надання допомоги голодуючим, хоча загалом внаслідок зустрічей вдалося досягти лише “максимум морального успіху” [9. - 1933. - 26 лют.; 21, 23 квіт.; 21 трав., 18 черв., 20 серп.; 8, с. 90-93, 97-98].

На першу половину 30-х років припало й зміцнення організаційної структури УНП, що полягало у вжитті заходів проти подвійного партійного членства. Згідно статуту партії найнижчою організаційною ланкою була місцева організація, якою керувала ексекютива [10, с. 8-10]. Місцеві організації утворювали округи. У 1933 р. УНП мала 11 окружних організацій. До їх складу входило 3-6 громад, які дотримувалися у своїй діяльності принципу централізму [9. - 1933. - 21 трав.]. Традицією стала в цей час участь у звітних зборах окружних організацій парламентських представників партії. Цей же 1933 р. був для партії досить успішним у плані розгортання діяльності та збільшення числа організацій [12. - 1934. - 1 січ.].

Хоча партія мала певні успіхи, на думку українських націоналістів, УНП почала втрачати свій вплив. Причину цього вони вбачали у діяльності партії, спрямованій в основному на отримання найбільшого числа місць у парламенті. Саме тому націоналісти вважали вибори 1933 р. катастрофою для партії, бо вони дали останній лише 13 тис. голосів у Чернівецькому, Сторожинецькому та Радівецькому повітах. Щоправда,

УНП зробила заяви проти правлячих партій, але націоналісти не були задоволені виключно парламентською діяльністю УНП й вимагали перенесення політичної діяльності на село при висуненні своєчасних гасел, здатних зацікавити громадськість [12. - 1934. - 1 січ.]. Можливо, що поразка УНП була викликана її спілкою з Радикально-цараністською партією, що змусило політиків вести обмежену діяльність, маючи одного представника в парламенті.

У період перебування при владі уряду Націонал-ліберальної партії (НЛП) (1934-1937 рр.) керівництво УНП обмежило діяльність партії. Але з початком репресивних заходів проти українців у червні 1934 р. делегація УНП подала голові ради міністрів Г.Тетереску меморіал з вимогами введення української мови в школах та університеті, надання дозволів на діяльність українських культурних та спортивних товариств, вживання рідної мови в судових, адміністративних органах та церкві, виправлення порушень аграрної реформи. Даний меморіал залишився поза увагою уряду, зате у вересні того року було проведено заходи проти службовців-українців та звільнено з посад 24 вчителі-українці [9.-1934.- 14 жовт.].

В організаційній роботі УНП за період 1934-1937 рр. робилися спроби змінити керівництво УНП, що було здійснено лише в 1937 р., але головою партії дали залишився В.Залозецький. Того ж року зробили спробу поширити сітку організацій УНП та створити осередки в Бессарабії та Мараморощині. У зв'язку з наближенням парламентських виборів керівництво партії значну увагу приділяло формуванню електорату. На чергові парламентські вибори були виставлені кандидатури В.Залозецького та Ю.Сербинюка за спільним списком УНП та НЛП. Головну роль у співпраці з НЛП зіграло керівництво УНП, яке за свою позицію піддавалося з боку націоналістів критиці за "безоглядну лояльність до уряду" [13.- 1938.- 6 лют.]. Внаслідок парламентських виборів 1937 р. націонал-ліберали були усунені від влади, а УНП вже не мала представників у парламенті.

Після приходу до влади у грудні 1937 р. уряду НХП керівництво УНП намагалося зберегти співпрацю з урядом, вимагаючи повнішого представництва українців у повітових радах, що, однак, не було виконано. В середовищі реформістів не існувало впевненості навіть у збереженні мінімальних прав за українцями, й тому В.Залозецький подав прем'єр-міністру О.Гозі меморіал з вимогами українців у сфері культури та формування адміністративних органів [13.- 1938.- 20, 27, 28 січ.; 2, 8 лют.]. Одночасно в українському середовищі поширилася думка про доцільність приєднання Румунії до осі Рим-Берлін, що пов'язували з

можливим наданням Румунією допомоги у побудові майбутньої самостійної Української держави [13.-1938.- 9 лют.].

У лютому 1938 р. відбувся черговий конгрес УНП за участю невеликої групи членів, на якому головою партії було обрано В.Залозецького. В організаційному плані конгрес обговорив питання скорочення членства в екзекутиві та змін в її складі. Основним на конгресі все ж було питання вироблення тактики на наступні парламентські вибори і прийняття рішення про надання проводу партії свободи дій у переговорах та укладенні виборчих угод [13. - 1938. - 9 лют.]. Однак проголошення у лютому 1938 р. королівської диктатури в Румунії привело до ліквідації УНП в квітні 1938 р., як і решти політичних партій. Це змусило керівництво партії шукати шляхи для забезпечення легальної політичної діяльності. Останнє зумовило появу надлояльних виступів колишнього керівництва УНП. Так, у березні 1939 р. з падінням Карпатської України буковинські українці намагалися надати допомогу втікачам. Частина закарпатців залишилася в краї, й ними опікувався “Допомоговий комітет”, більша частина втікачів перебралася до Словачії та Німеччини. Дозвіл румунського уряду пройти через країну дав підстави колишньому керівництву УНП заявити про свою вірність династії та державі [13.-1939.- 14 жовт., 28 лист.; 16, 22 груд.; 1940.-18 січ.: 7, с.142-143].

Поява згаданої заяви була одним із засобів пом’якшення позицій влади у ставленні до українців, бо представники останніх вели переговори стосовно введення їх до складу створеного у грудні 1938 р. Фронту національного відродження (ФНВ). З цією метою в грудні 1939 р. представники українців взяли участь у конференції ФНВ у Чернівцях, де в промові Ю.Алексієвича було складено заяву про лояльність українців. Ще раніше, в жовтні 1939 р., з’явилося повідомлення про заснування “Української спільноти в Румунії”, організації, подібної до створених німцями та угорцями, яка повинна була згодом представляти інтереси українців у ФНВ. Організаційний період створення її було завершено в січні 1940 р. після розширення “Української національної громади в Румунії” та заснування фонду її підтримки [13. - 1940. - 18 січ.].

Створення даної організації мало певно вплив на хід переговорів у Бухаресті. У той час на Буковині в газеті “Час” з’явився ряд статей з питання національних меншин в Румунії, у яких зазначалося, що падіння Чехословаччини та Польщі докорінно змінило погляди на українське питання [13.- 1940.- 24, 26, 30 квіт.]. У квітні 1940 р. українцям вдалося досягти угоди на переговорах, що дозволило газеті “Час” зробити заяву

про толерантність румунського уряду до меншин та повідомити про виконання окремих з висунутих українцями вимог. Певна поступливість румунських правлячих кіл пояснювалася й тим фактом, що у сусідню Західну Україну на той час були вже введені радянські війська й існувала небезпека їх вторгнення у Румунію. Взагалі, вимоги були мінімальними й торкалися лише питання вживання рідної мови в школі, церкві та представництві у ФНВ певного числа українців. У парламентському виступі 17 квітня 1940 р. міністр національних меншин С. Драгомір, коментуючи переговори, повідомив, що українцям надані права нарівні з німцями та угорцями, що дозволить їм співпрацювати з урядом [13. - 1940. - 1 бер., 15 трав.].

Таким чином, реформісти намагалися за мінімальні поступки з боку уряду добитися для українців більш-менш пристойного місця поряд з румунською нацією, погоджуючись за це протидіяти поширенню в краї комуністичних ідей. З боку уряду поступки українцям могли означати лише бажання вберегти країну від можливого розколу, бо якщо територіальним претензіям з боку Німеччини могли протиставити переселення німців, з українцями та угорцями таку операцію провести було неможливо. Курс на співробітництво з урядом з боку українців можна пояснити також й скепсисом українських політичних діячів стосовно можливої допомоги Німеччини у побудові Української держави, хоча й серед населення такі чутки поширювалися. На настрої населення впливала й близькість кордону з СРСР та посилена пропагандистська робота, яка велася з радянського боку і привела до втечі за кордон певної частини буковинців, і лише звістки про арешти останніх зменшили потік втікачів [5, спр.1267, арк.57 зв.-59].

Особливе місце в діяльності УНП займала співпраця з українськими закордонними організаціями через участь у “Конгресі зорганізованих груп національних меншин в Європі”. На IV конгресі в 1928 р. буковинців представляв В.Залозецький, який висловив сподівання, що дана організація захищатиме інтереси національних меншин. Одночасно представники національних меншин гадали, що лише співпраця з державною нацією забезпечить дотримання прав перших [11.- 1928.- 2, 30 вер.; 7 жовт.]. Така орієнтація на уряд зумовила певні обмеження у діяльності керівництва УНП в згаданій організації. На VII конгресі (1931 р.) В.Залозецький наголосив на спільності долі українців та румунів, хоча зауважив, що становище перших досить складне і що дії уряду створювали розрив у подібних стосунках. У коментарі до роботи даного конгресу Ю.Сербинюк зауважив, що лояльність українців слід вважати

підставою для забезпечення їхніх національно-культурних потреб, проте вважав, що саме така лояльність була підставою для всього обмеження національно-культурного розвитку українців в Румунії. Одночасно такі конгреси певним чином змушували уряди країн, де проживали меншини, брати на себе зобов'язання щодо забезпечення їхніх прав й служили підставою для розвитку почуття єдності меншин. Зокрема, це прозвучало у виступі М. Лучковича, парламентаря з Канади, в час його візиту до Чернівців [13. - 1931. - 1, 6, 10, 22 вер.; 3, 6, 9, 10, 11 жовт.]. Проте на кінець 30-х років прийшло усвідомлення, що конгрес національних меншин нездатний захистити ці меншини від асиміляції, в зв'язку з чим піднімалися питання реформування статуту Ліги Націй з питання охорони прав національних меншин. Однак здійснити це не вдалося, тим більше, що з введенням тоталітарного режиму Румунія перетворилася на закриту країну [13. - 1937. - 20, 27 лип.].

Отже, УНП протягом періоду свого існування, діючи в межах законів, передусім конституції Румунії, намагалася захищати права українців, що врешті привело її керівництво до тісної співпраці з урядом. Період 1938-1940 рр. став для колишнього керівництва вже неіснуючої партії часом особливо тісної співпраці з урядом, яку можна оцінити як близьку до угодовства, але й як таку, що не принесла значних позитивних результатів для українців Румуніїв цілому та українців Буковини, зокрема. Можливо, що політика керівництва УНП сприяла певним чином виникненню на Буковині радикальної націоналістичної течії в українському середовищі. Проте наявність на Буковині реформістського політичного крила, яке мало певну підтримку в українському середовищі, свідчило про намагання українських політиків реформістського напрямку використовувати у нових умовах старі методи, які були непридатні для політичної діяльності в умовах королівської Румунії й зводили нанівець навіть досягнуті мінімальні поступки з боку уряду.

Джерела та література

1. Буковина: історичний нарис.- Чернівці: Зелена Буковина, 1998.- 416 с.
2. Буковина, її минуле і сучасне. / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. - Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. - 956 с.
3. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО.). Другий міністерський директорат. - Ф.13, опис 2.
4. ДАЧО. Префектура Чернівецького повіту. - Ф.15, опис 1.
5. ДАЧО. Королівський намісник округи Сучава. - Ф.26, оп. 1.
6. ДАЧО. Чернівецький повітовий трибунал. - Ф.118, опис 2.

7. Жуковський А. Історія Буковини: В 2 ч. - Чернівці, 1993. - Ч. 2. - 223 с.
8. Масан О. "Биймо у великий дзвін на тривогу!". Голодомор 1932-1933 рр. і українці Буковини // Буковинський журнал. - 1993. - Ч. 3-4. - С. 87-99.
9. Народна сила. Орган Української Національної Партії в Румунії.
10. Програма, статут і внутрішній устав Укр. Національної Партії в Румунії. - Чернівці, б.р. - 15 с.
11. Рідний край. Незалежна газета.
12. Самостійність.
13. Час. Незалежний часопис.

*Мусієнко І.В.
(Чернівці)*

ДИСЦИПЛІНА ПО-СТАЛІНСЬКИ: Міфи і реальність (Указ від 26 червня 1940 р. і його реалізація у Чернівецькій області в 1940-1941 рр.)

У наш кризовий час, час руїни господарського комплексу, зупинки промисловості і всеохоплюючого хаосу частина людей з ностальгією оглядається в минуле, намагаючись знайти там ідеальні методи господарювання та управління виробництвом. Особливе місце в цій ностальгії займають спогади про колишній "залізний порядок" на виробництві, про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. Нестача інформації про цей документ і його реалізацію породжує численні міфи і домисли про "сталінську дисципліну", яка нібито була основою економічних успіхів тодішнього СРСР.

У зв'язку з цим автор поставила перед собою завдання дослідити причини введення Указу, методи його впровадження та результати цієї політики на прикладі Чернівецької області. У кінці 30-х років країна опинилася в туликовій економічній ситуації, коли в умовах відмови від методів господарювання, які базувались на врахуванні економічних закономірностей та інтересів, адміністративно-командні заходи не забезпечували виконання завдань перших двох п'ятирічок. Радянський господарський механізм виявився неспроможним вирішити проблеми якості, ефективності використання трудових та природних ресурсів, підвищення продуктивності праці. Роздутий управлінський апарат, низька ефективність праці значно загострили ці проблеми з початком Другої світової війни, коли керівництво СРСР значно збільшило витрати на воєнну промисловість.

Виходів з цього становища могло бути два - або відмовитись від марксистської економічної догми і включити механізм госпрозрахунку та самоокупності, або посилити адміністративно-репресивні методи. Безумовно, тодішні керівники країни не могли не обрати останнє.

До того ж застосування таких методів допомагало вирішувати ще кілька проблем. По-перше, масові репресії використовувались як засіб підтримки “політичної стабільності суспільства”, як засіб приборкання всіх невдоволених та інакомислячих. По-друге, вони завжди були надійним джерелом безоплатної робочої сили для установ НКВС, яким доручалось виконання багатьох господарських планів. І, по-третє, репресивні методи допомагали виявляти так званих “ворогів та дезорганізаторів виробництва”, тобто були зручним засобом перенесення вини за економічні труднощі з керівництва країни на голови простих трудівників.

26 червня 1940 р. в пресі був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ”.

Згідно з цим Указом підприємства та установи переходили на 8-годинний робочий день та 7-денний робочий тиждень. Робітникам і службовцям заборонялось самовільно залишати підприємства або установи, тих же, хто намагався скоїти такий “злочин”, карали тюремним ув'язненням на строк від 2 до 4 місяців. Робітник міг отримати дозвіл на звільнення тільки від керівника підприємства, причому лише в трьох випадках: у зв'язку з інвалідністю та хворобою, виходом на пенсію і зарахуванням на навчання. Прогул без поважних причин карався виправно-трудовами роботами за місцем працевлаштування на строк до 6 місяців з утриманням до 25% заробітної плати. Суди мали розглядати всі ці справи у п'ятиденний строк, а вироки виконувались негайно. Ті ж керівники, які не віддавали під суд винних в порушенні Указу, також несли за це кримінальну відповідальність [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 57].

Одразу ж за цим Указом була прийнята постанова Ради Народних Комісарів СРСР “Про підвищення норм виробітку та зниження розцінок у зв'язку з переходом на 8-годинний робочий день” [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 30, арк. 16]. У постанові вказувалось, що місячні посадові оклади та денні тарифні ставки залишаються без змін, норми ж виробітку підвищуються, а відрядні розцінки знижуються.

Крім кримінальної відповідальності осіб, засуджених за Указом від 26 червня 1940 р., карали ще й в адміністративному порядку. Вони втрачали безперервний стаж, а також право на допомогу при тимчасовій

непрацездатності протягом 6 місяців з дня оголошення вироку [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 32].

Наступним репресивним документом став Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність за випуск недоброякісної або некомплектної продукції і за недодержання обов’язкових стандартів промисловими підприємствами” [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 30, арк. 12]. Випуск недоброякісної продукції оголошувався протидержавним злочином, рівнозначним шкідництву. Той, хто це допускав, підлягав тюремному ув’язненню строком від 5 до 8 років.

Керівники СРСР поклали великі надії на Указ від 26 червня 1940 р. З його допомогою вони сподівались навести порядок на виробництві, зменшити плінність кадрів, підвищити ефективність праці і закріпити позиції адміністрації на виробництві.

Реалізація цього Указу, як і всіх інших в радянські часи, мала характер “кампанії”. Засоби масової інформації почали галасливу пропаганду, яка базувалась на двох основних постулатах — цей захід є першочерговим у зміцненні обороноздатності країни і він “виражає волю всіх чесних трудівників”. У чернівецькій обласній газеті “Радянська Буковина” постійно протягом 1940-41 рр. з’являлись інформації та роз’яснення з приводу застосування Указу [3, с. 3; 6, с. 2; 5, с. 1].

Для ознайомлення працівників з текстом Указу проводились зустрічі-звіти народних суддів області на підприємствах. На них обов’язково приймалися резолюції, в котрих “трудящі схвалювали політичну лінію, яку проводить народний суд у справі боротьби зі злочинністю і дезорганізаторами виробництва” [2, с. 2].

29-31 липня 1940 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), який розглядав питання “Про контроль над запровадженням у життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року” і прийняв з цього питання постанову, яка йшла під грифом “Не для друку”. В цій постанові зазначалось, що “головним завданням обкомів, крайкомів, ЦК компартій союзних республік і всіх партійних організацій у галузі промисловості є забезпечення керівництва і контролю за реалізацією заходів по переходу на 8-годинний робочий день, 7-денний робочий тиждень і забороні самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ”. На перший план висувалась вимога посилити відповідальність керівників за застосування Указу. Був знятий з посади прокурор СРСР Панкрат’єв, як такий, що “не виконав своїх обов’язків і не забезпечив контроль за виконанням Указу” [4, с. 188].

4 листопада 1940 р. на бюро Чернівецького обкому КП(б)У було заслухано доповіді начальника Чернівецького облуправління НКЮ Доценка та облпрокурора Г.Г.Олексієнка про стан виконання Указу від 26 червня 1940 р. Бюро обкому ухвалило рішення провести до 20 листопада 1940 р. єдиний партдень, на якому обговорити проблеми реалізації Указу, а також періодично заслуховувати доповіді нарсуддів, міських та районних прокурорів на засіданнях міських та районних комітетів партії [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 1-16].

18-19 листопада 1940 р. відбулася нарада народних суддів і прокурорів Чернівецької обл. з питань розгляду справ за цим же Указом. На нараді був присутній начальник судового відділу НКЮ УРСР Дужанський. Він нагадав, що основне завдання суддів — “посилити репресії по основних категоріях справ”. У його виступі домінантою пролунала фраза: “М’який вирок — це не тільки помилка, це злочин” [1, ф. Р-43, оп. 1, спр. 2, арк. 14].

Начальник облуправління НКЮ Доценка також вимагав від нарсудів посилити репресії проти злісних порушників Указу. Він звинуватив нарсуддю І дільниці Шевченківського р-ну Данька в “нерозумінні” політичної важливості Указу і проявах гнилого лібералізму”, в зв’язку з тим, що він “чинив опір політиці облюсту в нав’язуванні виносу суворих вироків” [1, ф. Р-43, оп. 1, спр. 2, арк. 9]. Такі жорсткі вказівки керівництва були для виконавців рівнозначні команді “фас”, і відразу ж машина радянського судочинства запрацювала на повних обертах, перемелюючи на своїх жорнах тисячі невинних жертв.

Всі 26 дільниць народних судів Чернівецької обл. були завалені справами за Указом від 26 червня 1940 р. Так, в листопаді 1940 р. в області розглянули 445 таких справ із загальної кількості 1968, в грудні - 454 із 1840 [1, ф. 1, оп. 1, спр. 159, арк. 5-6].

У січні 1941 р. в нарсуд ІІ дільниці Шевченківського р-ну надійшло 72 справи, з них по Указу - 62. Нарсуд І дільниці Сталінського р-ну в період з 1940 - по 25 квітня 1941 р. розглянув по Указу - 140 справ і засудив 46 осіб до 6 місяців примусової праці, 55 осіб - до 4 місяців, 18 - до 2, виправдав 14 осіб, закрав 7 справ [1, ф.Р-53, оп. 1, спр.150, арк. 2, 5].

За 30-хвилинне запізнення на роботу був засуджений на три місяці примусової праці з відрахуванням 20% зарплати О.І.Мельничук, робітник сцени Чернівецького драмтеатру. [1, ф. Р-50, оп. 1, спр. 131а, арк. 3-5]. О.Ф.Нестеренко, який працював черговим на залізничній станції, 12 грудня 1940 р. проспав і запізнівся на роботу на 1 годину 30 хвилин, за що, згідно вироку нарсуду ІІ дільниці Шевченківського р-ну,

мусив відпрацювати 6 місяців з утриманням 20% зарплати [1, ф. Р-53, оп. 1, спр. 26, арк. 6]. До трьох місяців тюремного ув'язнення згідно частини 1 статті 5 Указу був засуджений О.М.Мойсюк, вантажник Чернівецької вантажної залізничної контори за самовільне залишення роботи. [1, ф. Р-13, оп. 1, спр. 192, арк. 7]. А працівник залізниці І.І.Голинський, який хотів перейти на іншу роботу і не вийшов на зміну 28 вересня 1940 р., відбув за це 4 місяці тюремного ув'язнення [1, ф. Р-52, оп. 1, спр. 78, арк. 11]. 11 жовтня 1940 р. скоїв прогул вугляр четвертого паровозного відділення І.А.Кучеренко. Його жінка народила дитя, яке померло, і Кучеренко займався похоронами дитини, доставкою в лікарню жінки, яка була у важкому стані. Але, незважаючи на такі трагічні обставини, нарсуд І дільниці Сталінського р-ну засудив бідолаху за невихід на роботу до трьох місяців виправних робіт з відрахуванням 20% зарплати [1, ф. Р-47, оп. 1, спр. 90, арк. 5].

Таким чином, в області вкорінювались військово-феодалні методи використання трудових ресурсів. Робітників примушували працювати, їх, мов кріпаків, закріплювали за підприємствами і установами, максимально обмежували можливість переходу на іншу роботу і вибору спеціальності, широко відкриваючи при цьому дорогу адміністративному свавілля.

Жорстоко карались не тільки “прогульники” і “літуні”, але й багато інших категорій порушників. 2 грудня 1940 р. нарком юстиції УРСР М.Бабченко розіслав лист за №106/Д “Про відповідальність за сон в робочий час”. Згідно з ним особи, за характером роботи яких сон на виробництві міг призвести до тяжких наслідків, підлягали притягненню до кримінальної відповідальності за частиною 2 статті 5 Указу від 26 червня 1940 р. [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 25]. Цей лист наркома юстиції одразу ж прийняли до виконання на місцях. За вироком нарсуду від 25 лютого 1941 р. за сон під час чергування і за те, що залишив пост, до 6 місяців примусових робіт був засуджений Д.І.Фарбатюк, охоронець пивзаводу № 1 м. Чернівці [1, ф. Р-45, оп. 1, спр. 24, арк. 1-3].

Не могли залишити роботу не тільки постійні робітники, але й ті, хто вчився в школах ФЗН та ремісничих і залізничних училищах, а також особи, які за оргнабором виїхали в інші області та республіки. Їх засуджували за частиною 1 статті 5 згаданого Указу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 7]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. була встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх, учнів училищ і шкіл ФЗН за самовільне залишення училищ-шкіл і за систематичне порушення дисципліни [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 32, арк. 1]. Так, нарсуд ІІ

дільниці Шевченківського р-ну м. Чернівці засудив В. Т. Падіна за пропуск занять в школі ФЗН до 5 місяців примусової праці з відрахуванням 20% зарплати на виборчій практиці [1, ф. Р-45, оп. 1, спр. 24, арк. 6].

Будівництво в країні казарменого соціалізму вимагало знищення ринку праці, заміни його прямим розподілом робочої сили згідно з планом. Для того, щоб такий розподіл став пануючим, потрібно було ліквідувати принципи вільного наймання робітників через ринок праці, соціальні гарантії безробітним, обмежити свободу вибору сфери зайнятості і переміни місця праці.

Указ від 26 червня 1940 р. і всі додатково прийняті до нього документи відображали цей основний напрямок політики радянської держави у сфері праці — ліквідувати вільний ринок праці і закабалити працівника.

Радянська людина не могла належати собі, вона стала власністю держави. Свобода особистості, творчість, право на вибір - всі ці поняття були несумісні з суспільно-політичним ладом, який існував у СРСР. Згідно зі своїми потребами держава визначала для кожної особи професію, рід занять, місце роботи. Особисті бажання, нахили і таланти до уваги не брались - всі мусили робити тільки те, що потрібно “батьківщині” і їхати туди, куди направляла “батьківщина”. Молоді спеціалісти після закінчення вузів працювали тільки на тих підприємствах, куди їх направляли наркомати. Ті, хто ухилявся від цього, несли відповідальність за частиною 1 статті 5 Указу, ті ж, хто запізнювався з прибуттям на роботу - по частині 2 статті 5 [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 48].

У той же час адміністрації підприємств та установ згідно з цим Указом отримали величезну владу над робітниками і службовцями. Ставка на голе адміністрування і репресії посилила позиції жорстоких і малокомпетентних керівників, які остаточно відмовились від економічних методів управління виробництвом. За влучним зауваженням дослідника О. Хлевнюка, “багато керівників зосередилось лише на штурмових методах організації праці, розраховуючи на повну безкарність, необмежені можливості застосування найархаїчніших засобів використання робочої сили” [7, с. 95].

На підприємствах мало уваги приділяли проблемам організації виробництва, умовам та безпеці праці, соціальним питанням. Свою безвідповідальність і невміння керувати адміністрація підприємств прикривала надурочними роботами, змушувала робітників працювати з порушенням техніки безпеки, на пошкодженому устаткуванні. Відмова від роботи чи від відрядження призводила до кримінальної відповідальності згідно Указу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 49].

До уваги не брались ніякі особисті обставини робітників, ні сімейні, ні пов'язані зі станом здоров'я. Наприклад, у листі наркома юстиції УРСР М.Бабченка №5-2-439 від 07.04.41 р. вказувалось, що “жінки, які мають малолітніх дітей, за самовільне залишення роботи несуть відповідальність за Указом від 26.06.40 р. так само, як всі робітники і службовці” [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 3]. Відсутність достатньої кількості дитячих садків, важкі матеріальні умови призводили до особливої беззахисності жінок-матерів. Вони мусили залишати маленьких дітей без догляду, не могли взяти відпустку за власний рахунок по догляду за хворою дитиною - надання такої відпустки керівником виробництва кваліфікувалось як “гнилий лібералізм”. Так, на 4 місяці тюремного ув'язнення була засуджена бухгалтер Держбанку Ліхтер, яка подала заяву про відпустку за власний рахунок через хворобу дітей і не вийшла на роботу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 11].

В СРСР, країні державного атеїзму, ніхто не звертав уваги і на такі “дрібниці”, як релігійні переконання громадян. Наприклад, за невихід на роботу в суботу (робочий день) без поважних причин члени секти євангелістів-суботників також підлягали притягненню до кримінальної відповідальності за частиною 2 статті 5 Указу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 20]. В наказі наркома юстиції СРСР №23 від 29 січня 1941 р. була піддана гострій критиці практика Верховного суду УРСР за справи по прогулах, які були зроблені з релігійних мотивів у західних областях УРСР. (Верховний суд УРСР виніс у листопаді 1940 р. ряд ухвал, в яких зазначалось, що, враховуючи особливості західних областей УРСР, за невихід на роботу в свята судити не можна). В наказі відмічалось, що такі ухвали дезорієнтують суди і є цілком неприпустимими [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 20].

Однак, незважаючи на всю суворість Указу від 26 червня 1940 р., в ньому залишилися такі “лазівки для літунів і прогульників”. Виявилось, що Указ можна обійти і звільнитись з роботи, правда, досить своєрідним способом - треба було скоїти дрібну крадіжку на виробництві, і тоді робітника звільняли. Деякі працівники спеціально брали якісь дрібнички з свого робочого місця і потім добровільно пред'являли це “крадене” охороні.

Але такі маневри радянського пролетаріату, який як загнаний і оточений з усіх боків звір з останніх сил шукав виходу з цієї законодавчої облоги, були швидко зупинені керівництвом країни. 10 серпня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві, за хуліганство”, згідно з

яким дрібна крадіжка, незалежно від її розмірів, зроблена на підприємстві, в установі, каралась тюремним ув'язненням строком на 1 рік, якщо вона за своїм характером не передбачала важчого покарання [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 32, арк. 2]. Так був перекритий останній шлях для тих, хто бажав звільнитися з роботи.

Указ від 10 серпня 1940 р. ще більше розв'язав руки адміністрації. Глибоко не вникаючи в розслідування обставин “справи”, в крадіжці звинувачували першого, хто попадав під гарячу руку і відправляли на рік до в'язниці. Таким чином був засуджений робітник Чернівецького деревообробного комбінату К.А.Тарко, якому приписали крадіжку зниклого з шафи шкіряного паса [1, ф. Р-54, оп. 1, спр. 14, арк. 15]. А коли вже ловили робітника на гарячому, то й суд проходив блискавично. По одному року відбули у в'язниці робітник Чернівецької взуттєвої фабрики В.М.Туржуляк за крадіжку трьох каучукових підощов [1, ф. Р-54, оп.1, спр. 13, арк. 4] і робітники залізниці Т.І.Чорний та П.М.Іфтода - за крадіжку 36 кг вугілля [1, ф. Р-52, оп. 1, спр. 180, арк. 15].

У той же день, 10 серпня 1940 р. був прийнятий ще один Указ Президії Верховної Ради СРСР, за яким справи про прогули і самовільне залишення підприємств та установ розглядалися народними суддями одноособово, без участі народних засідателів [5, с. 1]. Таким чином, спочатку долею працівника одноосібно розпоряджався керівник підприємства, а потім - народний суддя. Про якийсь захист прав звинуваченого розмови йти не могло.

У 1940-1941 рр. з Москви і Києва безперервним потоком надходили інструкції і вказівки, суворі накази про посилення репресій за Указом від 26 червня 1940 р. Наркомюст СРСР давав народним судам вказівки “про посилення боротьби з покровителями прогульників, які сприяли своїм гнилим лібералізмом порушенню трудової дисципліни” [6, с. 2].

Такі жорсткі вимоги наркомату призвели до того, що в кампанії боротьби за дисципліну було багато різного роду “перегинів”. Налякані загрозою покарання, керівники намагались перестрахуватися, краще “перегнути”, ніж “недогнути” і масово передавали в суди справи на безвинних людей. З'явилися нові критерії оцінки діяльності керівників - чим більше у них засуджених робітників, тим “краще” вони працюють.

Деякі керівники, як зазначав у своїй доповідній начальник управління НКЮ по Чернівецькій обл. Бевз, давали матеріали до суду тільки на підставі доповідної табельника, не виясняючи причини прогулу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 13, арк. 13].

На засіданні бюро Чернівецького обкому партії 4 листопада 1940 р. вказувалися й інші факти “перегинів”. Окремі адміністратори передавали до суду справи за Указом на тих осіб, що виїхали до Німеччини, або за оргнабором у східні області. Часто траплялись такі ситуації, коли адміністрація раптово змінювала графік роботи, і робітники плутали зміни, за що їх віддавали до суду як прогульників. Особливо часто до таких заходів вдавались керівники центрального телеграфу, телефонної станції, паровозного депо, фабрики “Геркулес”, ресторану “Червона Буковина” та інші [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 5].

Багато людей було засуджено через погану роботу транспорту, за те, що хворіли. Начальник депо станції Чернівці Сафронов віддав до суду п'ятьох робітників - Орлецького, Боднарчука, Кліцмана, В.Рарицького та С.Рарицького - за те, що вони не з'явилися на роботу, хоча начальнику депо було відомо: в той день вода підмила міст, через який проходив поїзд, що доставляв працівників до міста [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 13, арк. 12]. Директор меблевої фабрики № 2 Донець віддав до суду робітника за те, що той нібито скоїв прогул, хоча останній протягом двох днів був хворий, про що подав директору довідку [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 6].

Двох робітниць засудили до примусових робіт за запізнення тільки тому, що в установі, де вони працювали, годинник йшов неточно [1, ф. Р-47, оп. 1, спр. 222, арк. 4]. В Сталінському р-ні Чернівців робітник, якого адміністрація відпустила на 1 годину, щоб обвінчатись у церкві, запізнівся з урочистостей і замість поздоровлень отримав кримінальний вирок [1, ф. Р-43, оп. 1, спр. 2, арк. 11].

Перестраховувались не тільки керівники підприємств, а й народні суди. Їх роботу теж стали оцінювати за кількістю вироків та їх жорсткістю. Серед нарсудів Чернівецької обл. було організовано своєрідне “соціалістичне змагання” по виконанню Указу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 4]. Наказом наркомюста СРСР деякі судді країни за “добру” роботу по реалізації Указу були премійовані місячними окладами [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 24].

При такому заохоченні окремі нарсуди взагалі перестали вникати в суть справи, цілком покладаючись на подані адміністрацією матеріали. Нарсуддя ІІІ дільниці Сталінського р-ну Лучківська засудила робітника Литвинова до чотирьох місяців тюремного ув'язнення тільки на підставі рапорту директора. Робітник Рознукевич був засуджений до 5 місяців примусових робіт в суді І дільниці Ленінського р-ну заочно, в його відсутність [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 11].

Важливим є питання про масштаби переслідувань громадян за Указом від 26 червня 1940 р. По всьому СРСР до 15 вересня 1940 р. було

розглянуто більше 1 мільйона справ. [7, с. 92]. По Україні з 1 липня по 1 грудня 1940 р. в суди надійшло 45904 справи по Указу [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 29, арк. 15]. В новоутвореній Чернівецькій області в зв'язку з тим, що в липні-серпні тут проходила націоналізація і реорганізація промисловості, початок репресивних заходів був відсунутий на два місяці. Перша хвиля репресій за Указом розпочалась у вересні - в суди надійшло 115 справ, по яких засуджено 109 осіб, виправдано трьох і закрито три справи. А потім репресії йшли по наростаючій - у жовтні розглянуто 349 справ, у листопаді - 445, у грудні - 454. Всього за чотири місяці було відкрито 1363 справи, по яких 87,9% звинувачених були засуджені, 5,4% - виправдані, 5,0% справ закрито. Більшість - 68% справ припадало на м. Чернівці, решта - на райони області [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 13, арк. 11-12]. Із загального числа засуджених 83,1% були притягнуті до кримінальної відповідальності за частиною 2 статті 5 Указу (тобто за прогул), а 16,8% - за частиною 1 статті 5 (за самовільне залишення роботи). Що стосується міри покарання, то за частиною 1 статті 5 47,5% звинувачених були засуджені до 2 місяців позбавлення волі, а 52,5% - від 2 до 4 місяців. За частиною 2 статті 5 до примусової праці терміном до 2 місяців засуджено - 27,1% осіб, від 2 до 6 місяців - 72,9% [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 8-9]. У строк до 5 днів розглядалось 90% всіх справ. Вироки по 69,8% справ, розглянутих на касаційній колегії, були затвердженні, 24,5% вироків скасовано, 5,6% справ закрито [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 11, арк. 9, 11, 15].

Коли репресивні акції перейшли всякі межі, розпочалась відміна вироків. Народний комісаріат юстиції УРСР прийняв наказ №128 "Про перевірку справ за порушення Указу від 26.06.40 р." [1, ф. Р-38, оп. 1, спр. 13, арк. 9]. Тим самим влада визнала, що в цій справі були перегини.

Які ж наслідки мав Указ від 26 червня 1940 року? Після його прийняття плінність робочої сили і прогули значно скоротились - всього по СРСР в IV кварталі 1940 р. в три рази порівняно з цим же періодом 1939 р. [7, с. 94]. Але чи піднялась після його введення в дію продуктивність праці, чи збільшилися обсяги виробництва? Адже робочий час зріс на 33 години в місяць, що було рівнозначно збільшенню в промисловості близько п'ятисот тисяч робітників. Відповідь негативна: якщо в 1939 р. приріст промислової продукції складав 14,7%, то в 1940 р. - 11%. [7, с. 94]. Таким чином, деякі позитивні зміни у промисловості через зміцнення дисципліни були значно перекриті дією негативних факторів, породжених Указом. Про низьку економічну ефективність Указу говорилось уже на липневому пленумі ЦК ВКП(б): "На більшості підприємств приріст продукції і поліпшення її якості вкрай незначні. На

окремих же підприємствах внаслідок невмілого вирішення організаційно-господарських питань у зв'язку з переходом на 8-годинний робочий день, а також внаслідок поганой боротьби з літунами і прогульниками зовсім не відбулося ніякого збільшення випуску продукції та поліпшення її якості” [4, с. 186].

Надзвичайна жорстокість і безкомпромісність Указу та репресивні методи введення його в дію створили вкрай несприятливий морально-психологічний клімат на підприємствах і в установах. Адміністрування, волонтаризм керівників, зведення рахунків, наклепи, озлобленість засуджених не сприяли вирішенню економічних завдань, які стояли перед промисловістю. Репресії перейшли межу, до якої вони були дієві, і стали гальмом виробництва. Ставка на адміністрування, відмова від економічних методів управління “народним” господарством призвели до зрівнялівки, занедбаності соціальної сфери, до зниження продуктивності праці, коли економічні висоти брались не “вмінням”, з допомогою ефективної техніки, а “числом” робітників, озброєних архаїчними знаряддями праці.

Керівники СРСР, бачачи очевидний провал розрахунків на швидкий економічний ріст країни внаслідок реалізації Указу, почали вдаватися до відступів від його положень і їх корегування. У 1941 р. на лютовому пленумі ЦК ВКП(б) основний натиск у промисловості вже робився не на адміністративний тиск, а на матеріальне стимулювання якісної роботи. І хоча Указ не відмінили, в довоєнні місяці 1941 р. хвиля репресій спала, і на порушення Указу вже дивилися спокійніше.

Як це не парадоксально, але новий стимул для продовження життя Указу, який не мав ні економічної, ні соціальної перспективи, дала радянсько-німецька війна. З її початком посилились надзвичайні методи керівництва економікою і адміністративний примус до праці. Були відмінені вихідні і відпустки, введена півторагодинна робота (по 12 годин), поновлені трудові мобілізації.

Указ був скасований лише 25 квітня 1956 р., але ще й до часів “перебудови” для працівників підприємств у багатьох випадках відвідування відділу кадрів і вирішення питань про перехід на іншу роботу чи одержання відпустки були пов'язані зі стресовими ситуаціями заборон і відмов, в яких чітко проглядалась гнітюча тінь сталінського Указу від 26 червня 1940 р.

Ті ж, хто зараз кличе нас назад у “світле минуле”, де нібито не було безробіття, панували залізна дисципліна і порядок, повинні бути чесними перед собою і своїм народом і в легендарних розповідях про “абсолют-

ний порядок” сталінських часів не забувати згадувати, якою ціною він здобувався, а саме: перетворенням значної кількості громадян у в’язнів, у безплатну робочу силу загальносоюзного архіпелагу ГУТАБ.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області.
2. Бевз М. Непорушний обов’язок народного судді // Радянська Буковина. - 1941. - 7 бер.
3. Гаман Д. Роз’яснюють радянські закони // Радянська Буковина. - 1940. - 26 лип.
4. О контроле над проведением в жизнь Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. “О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений”. Постановление Пленума Центрального Комитета ВКП(б) 31 июля 1940 // Известия ЦК КПСС. - 1990. - N2. - С. 186-190.
5. Про розгляд народними судами справ про прогули і самовільне залишення підприємств і установ без участі народних засідателів. Указ Президії Верховної Ради СРСР // Радянська Буковина. - 1940. - 11 лип.
6. У наркомості СРСР // Радянська Буковина. - 1940 - 27 лип.
7. Хлевнюк О. 26 июля 1940 года: иллюзии и реальность администрирования // Коммунист. - 1989. - N 9. - С. 86-97.

*Фостій І.П.
(Чернівці)*

БУКОВИНЦІ ТА БЕССАРАБЦІ У ТРУДАРМІЇ НКВС (1941–1947 рр.)

Жорстокі невдачі й поразки Червоної армії в перші дні й місяці німецько-радянської війни Сталін не хотів брати на свій рахунок. Він шукав винних серед генералітету, офіцерів і рядових. Генералів, які не забезпечували належного керівництва військами, звинувачували в невмінні управляти ними, понижували в званнях і посадах, окремим приписували зраду Батьківщини і засуджували до різних строків покарання або й до розстрілу.

Під прес військових трибуналів потрапляли офіцери, старшини, сержанти та рядові. Причини були різні - боягузтво, панікерство, втрата зброї, критика керівників партії, держави та армії, похвала на адресу

порядків у румунській чи німецькій армії, - що групувалися під загальною ознакою “антирадянська агітація”.

Серед жителів Чернівецької обл., мобілізованих у Червону армію в 1941 р., не було генералів, офіцери становили незначну кількість, здебільшого приїжджі, основна маса були рядові, на яких і впав головний тягар недовіри. До них уважно придивлялися і прислухалися органи армійської контррозвідки і працівники служби тилу, комісари і політруки, особливо після “Директиви наркомату оборони СРСР від 20 липня 1941 р. військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів, військовим комісарам дивізій і полків про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецьких військ”.

Народний комісар оборони СРСР Й. Сталін і начальник головного політичного управління РСЧА армійський комісар I рангу Л. Мехліс вимагали “залізною рукою насаджувати революційний порядок, дисципліну і нещадно карати панікерів, боягузів, поражених, дезертирів і всіх, хто самовільно залишає позиції без наказу вищого командування” [5, с. 100].

Директива вимагала об’єднувати і координувати роботу військових трибуналів, військової прокуратури і особливих відділів, добиватися, щоб всі, хто підпадав під дію цього документа, незважаючи на особи, негайно зазнавали найсуворішої кари. У пункті 8-му цієї директиви зокрема говорилось: “Очистити всі частини від сумнівних людей, виходячи при цьому, що серед призваних у західних областях України, Білорусії, а також призваних у Молдавії, Буковині і Прибалтиці виявилась значна кількість зрадників...” [Там само...].

Саме керуючись цим пунктом, спецслужби в серпні 1941 р. з фронтових-частин почали вилучати людей, згаданих у ньому і відправляти у глибокий тил, у трудові табори НКВС для роботи в промисловості.

Ось один із яскравих прикладів владної кари недовірою. Михайло Миколайович Гуцул 1913 р. н. із с. Зарожани Хотинського р-ну був призваний Хотинським райвійськкоматом в Червону армію 22 червня 1941 р. як водій вантажного автомобіля. Два дні звозив мобілізованих на збірні пункти в Колінківці, Грозинці і Хотин. А потім його направили в Чернівці, в 54-й артилерійський полк 60-ї гірської стрілецької дивізії, у складі якого він відбув на Глибоку. Там був одягнутий у військову форму і брав участь у боях з румунськими військами до 4 липня. З цим полком відступав до м. Барвінкове Харківської обл., де потрапив у другу частину - 444-й окремих автотранспортний батальйон, в якому прослужив до

1942 р., і в м.Ровеньки, що під Ворошиловградом (нині Луганськ), у червні 1942-го його зняли з автомобіля і відправили в тил під м. Саратов, у виправно-трудоий табір НКВС. В'язні цього табору будували залізницю Саратов-Сталінград. Там він працював до березня 1943-го. Звідти його перекинули далі в тил, у м.Гур'їв на будівництво нафтоперегінного заводу, де працював до червня 1945-го.

Уже відгриміли салюти Перемоги, потерпіла поразку Японія, а Михайло Гуцул із Зарожан все ще кочував по Уралу. З Гур'єва його перекинули в Чкалов (Оренбург), де працював до січня 1946-го, потім - в м.Одинцово, що під Москвою, де відбував свою трудовинність до травня 1946 р. Звідси пустили додому у відпустку, де захворів і більше в Одинцово не повернувся. Залишився вдома, але без будь-яких документів. І до 1994 р. не вважався учасником війни і не користувався ніякими пільгами. Тільки після втручання редакції Книги Пам'яті це питання нарешті було вирішене, на 81-му році життя [3, спр. 1. арк. 14-15].

Доля Петра Васильовича Скрипника 1914 р.н. із с.Волошкове Сокирянського р-ну склалася трохи інакше. "Мене мобілізували 23 червня 1941 р., - згадує ветеран. - У неділю я ще розносив повістки, а в понеділок і мені вручили. Повантажили нас в Окниці у вагони і - на Жмеринку. А звідти - в Проскурів (нині Хмельницький). 7 вагонів. Зі мною, пам'ятаю, був Андрій Миколайович Ткач 1913 р.н. з Мендиківців (нині - Олексіївка). Коли їхали до Проскурова, літаки весь час над нами літали і кидали бомби. Не знаю, як ми вціліли. В Проскурові тільки зайшли в їдальню, як знову авіаналіт. Все-таки ми добралися до казарм. Там нас обмундирували, видали зброю. Пару днів навчалися. А 5-го липня вишикували і - на Тернопіль. Тільки вийшли за місто, а там наші відступають. Ми разом з ними відступали 6 днів - до 11 серпня. Зупинилися у Козятині. Там у нас відібрали зброю, зняли військову уніформу і - в Білу Церкву. Переночували і поїздом через Дніпро на Лівобережжя. Зупинилися аж у Прилуках на розбивочному пункті. Звідти - поїздом до Сталінграда, а потім - пароплавом уверх по Волзі аж до м.Горького (нині - Нижній Новгород). Там усіх вивантажили і багатьох направили в м.Дзержинськ. Ткача Андрія теж туди повезли. Це за 70 км на північний захід від Горького. Він працював на хімзаводі. Під землею.

Я ж залишився в Горькому і працював на авіазаводі до березня 1942 р. А потім нас відправили в Барнаул, де копали траншеї під фундамент заводу № 77. Там заслужив медаль "За доблесну працю у Велику Вітчизняну війну 1941-1945 р." 9 липня 1945 р. вручили. В 1946 р. повернувся додому" [3, арк. 16-17].

Подібних прикладів було багато. Але не всі трудармійці повернулися додому, не всі були відзначені медалями. Багато з них, потрапивши в неймовірно важкі кліматичні й побутові умови, загинули від голоду, холоду, хвороб та внаслідок різного роду аварій і виробничих травм.

Мисак Іван і Тимчук Ананій із с.Вороновиця Кельменецького р-ну потрапили із Шепетівки аж у Молотовську обл. (нині - Пермська), в м.Березняки на "Севуралтяжстрой", де у важких умовах зводили нові заводи. "Над нами там буквально знущалися" - говорив А.Тимчук, що повернувся звідти з підірваним здоров'ям і знищеною вірою в справедливість тільки в 1947 р. [3, спр. 2, арк. 129].

З фронту були зняті Грицик Ананій Якович і Продан Созонтій Андрійович з цього ж села і відправлені в Новочеркаськ. Будували дорогу на перевалі Новочеркаськ-Краснодар. Останній вернувся звідти без ноги, яку каменем розчавило і довелося відрізувати. А Гайдей Пантелеймон Дорофтейович 1904 р.н. там і загинув від голоду й хвороби. Сіна накладав у пілотку, щоб голова не замерзла. Поховали його в скелі недалеко від перевалу. [3, спр. 2, арк. 134].

Корній Пилип Георгійович 1912 р.н. і брати Решетники: Вячеслав Георгійович 1911 р.н. і Тихон Георгійович 1906 р.н. із Ленківців цього ж району разом з іншими були зняті з фронту в серпні 1941 р. і направлені в м. Челябинськ. Два останніх там і загинули: Вячеслав у 1941-му, Тихон - у 1944-му [3, спр. 2, арк. 142].

Шевчук Андрій Михайлович 1915 р.н., Ротар Петро Якович 1912 р.н., Ротар Василь Трохимович 1908 р.н. із сусіднього с.Коновка були мобілізовані на другий день війни і відправлені в Шепетівку. Там їх обмундирували, озброїли, тиждень навчали військовій справі, а потім вони пішки йшли до Білої Церкви, де два тижні косили жито в якомусь колгоспі, потрапили під бомбардування німецької авіації. Ротар Василь Трохимович та Шевчук Кирило Дмитрович 1913 р.н. тут і загинули. Вцілілі ж відступали до Прилук. Рухалися тільки вночі. А там усіх посадили на поїзд і - в Магнітогорськ. 7 років працювали на різних господарських роботах. Ходили під охороною. Жили спочатку в землянках, а потім перевели в місто, в казарми. Там померли з голоду Ротар Петро Якович, Панько Василь Аксентійович 1911 р.н. та інші [3, спр. 2, арк. 145].

Дороги буковинців і бессарабців, які були зняті в 1941 р. з фронту, слалися в різні боки. Мобілізованих із Бабина Кельменецького р-ну, наприклад, теж направили в Шепетівку. Звідти - ешелонам у Фастів, де потяг було розбомблено німецькою авіацією. Уцілілих зібрали і відправили в Молотовську обл., в м. Чусовий. Там вони копали траншеї під

заводи, евакуйовані з України. Одержували 400 грамів хліба в день і сяку-таку бурду. Дистрофія доконувала мало не всіх. Там померли від голоду брати Семен Дмитрович 1909 р.н. і Тихон Дмитрович 1911 р.н. Андрушаки, Іван Єфремович 1910 р.н. та Сидір Андрійович 1912 р.н. Толощняки, Іван Йосипович Цвентгарний 1917 р.н., Микола Прокопович Кульчак 1910 р.н., Петро Євтихійович Войтко 1909 р.н., Михайло Пилипович Костенюк 1908 р.н. і Петро Миколайович Палилполька 1912 р.н. [3, спр. 2, арк. 152].

Декого, як наприклад, Костянтина Івановича Рибака, направили в робочі батальйони в Магнітогорськ, де вони будували доменні печі. Окремим, правда, пощастило побувати і на фронті. Так, Андрушак Павло Миколайович 10 жовтня 1944 р. Арамільським райвійськкоматом Свердловської обл. був знову мобілізований у Червону армію і в складі 1119-го сп, 332-ї сд, 83-го ск, 4-ї ударної армії його направили на 1-й Прибалтійський фронт. 10 березня 1945 р. біля села Ауце Добельського р-ну в Латвії був поранений у живіт, але залишився живим. Після одужання повернувся додому і зміг розповісти про долю своїх односельчан у трудовій армії. [3, спр. 2, арк. 153].

Микола Олександрович Ніврянський і Василь Семенович Осадчук 1909 р.н. із Шилівців Хотинського р-ну були мобілізовані в червні 1941 р. Їх разом з сотнями інших направили в Житомир, де обмундирували в уніформу 3-ї категорії, але зброї не видали. Мали зарахувати в одну з дивізій 6-ї армії. Та в перших числах липня їх пішки перегнали в Білу Церкву, а звідти - в Прилуки. З Прилук - поїздом у Магнітогорськ на будівництво доменних печей. Там від голоду і холоду помер Василь Семенович Осадчук, а в Йошкар-Олі - Іван Миколайович Косташ 1912 р.н., Василь Сергійович Паращук 1918 р.н. та інші [3, спр. 2, арк. 242].

Михайло Васильович Тимчук 1914 р.н. із цього ж села був направлений у Нижній Тагіл, де будував військовий завод, на якому виробляли літаки і танки. Там взимку 1942 р. помер від голоду його односельчанин Дмитро Сидорович Усатий 1912 р.н. [3, спр. 2, арк. 243].

Іван Маркович Паращук був понтонером 21-го окремого понтонно-мостового батальйону 18-ї армії. Відступав аж до Калача-на-Дону. В січні 1942 р. його зняли з фронту і відправили в Йошкар-Олу на лісозаготівлі. Звідти він повернувся додому тільки в 1947 р. У райвійськкоматі забрали посвідчення, і він до 1992 р. не вважався навіть учасником війни [3, спр. 2, арк. 242].

Перша хвиля мобілізації буковинців і бессарабців у трудармію була у 1941-1942 рр.

Друга хвиля почалася в травні 1944 р., відразу ж після вигнання із районів німецьких і румунських військ. Керівним постулатом у відборі трудармійців були відповідні вказівки ЦК КП(б)У. Існування таких вказівок підтверджує інформація секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова, надіслана 6 березня 1944 р. Сталіну, про становище в Рівненській і Волинській областях УРСР. Найважливішим заходом, який він вважав за необхідне провести для швидшої ліквідації націоналістичних “банд”, була мобілізація всього чоловічого населення призовного віку. “Всіх мобілізованих, - говорилось в інформації, - негайно відвести в тиллові округи і після фільтрації (підкреслення наше. - І.Ф.) кращу частину направити в бойові частини, а решту використати в тиллових частинах (будівельні, шляхові та ін. частини) і на відбудовних роботах” [6, арк. 15].

Ця пропозиція Хрущова була схвалена Сталіним і широко застосовувалася в усіх західних областях України, в т.ч. і в Чернівецькій. У другу хвилю потрапили 4 категорії громадян.

Перша категорія - це ті, що пройшли через німецький полон, повернулися додому і весною чи влітку 1944 р. їх мобілізували в армію, потримали трохи в запасних полках і з’ясувавши при фільтрації, що вони були в полоні, відправили в трудармію. Наприклад, із с.Тарашани Глибочього р-ну 14 травня 1944 р. було мобілізовано 156 осіб. Їх завезли у м.Козельськ (у той час Смоленської обл.), в 37-й запасний стрілецький полк. 18 червня вони прийняли присягу. Але на фронт чомусь не відправляли. А 18 серпня усіх повантажили в ешелон і повезли в Челябінськ. Частину направили на металургійний завод, а решту - на залізницю. Жили у бараках табору НКВС. Зі слів Аркадія Івановича Ісopesку, 5 тарашанців там померли. Це Василь Георгійович Герман 1902 р.н., Микола Іванович Олександрюк 1914 р.н., Василь Петрович Палевич 1903 р.н., Василь Петрович Шотропа 1902 р.н. та Теофіл Григорович Загарюк 1911 р.н. [3, спр. 3, арк. 59].

Із с.Біла Криниця цього ж району було направлено в трудармію 60 осіб, з Кам’янки - 135, з яких 35 загинуло. Із с.Синівці в Карелії (на Біломорканалбуді) з 54 осіб померло 11 [3, спр. 4, арк. 26-27].

Причиною смерті були холод, голод та непосильна праця. У списках, одержаних із Міністерства внутрішніх справ Республіки Карелія, головними причинами смерті зазначені - спад серцевої діяльності, туберкульоз легенів, дистрофія. При читанні цих списків складається враження, що людей свідомо направляли на Біломорканалбуд та й на інші беріївсько-сталінські будови, щоб виморити їх голодом і холодом .

Всього з Глибоцького р-ну для роботи в промисловості було мобілізовано 1237 осіб. Не повернувся додому 341 чоловік.

Друга категорія - це ті, що не призивалися в 1941 р. в Червону армію через приналежність до певної національності. Сюди входили, зокрема ті, хто записав себе румуном, серед яких, до речі, було немало й українців, які не хотіли йти в Червону армію. Їх мобілізували в липні-серпні 1944 р. і відправили на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу в Карелію. В цю категорію потрапили чоловіки із молдавських і румунських сіл Глибоцького, Герцаївського, Сторожинецького, Новоселицького, тодішнього Чернівецького сільського р-нів та м. Чернівці. Всього, за нашими даними, їх було мобілізовано 5700 осіб. Направляли їх не лише на Біломорканалбуд, а й на промислові об'єкти Вірменії, Узбекистану та Росії.

Так, на Біломорканалбуд в 1944 -1945 рр. було доставлено 4105 осіб, з яких там загинуло приблизно 800. Повернуто додому 1200. У Вірменію на будівництво залізниці Каджаран-Кафан Каджаранського рудно-молібденового комбінату Зангезурського рудоуправління в березні 1945 р. було відправлено 900 буковинців, а решту - в Узбекистан, в м. Алмалик на нікелеві, мідні та золоті рудники. Скільки їх там загинуло, поки що ми не маємо відомостей. Це питання ще треба вивчати.

Один із учасників цих подій чернівчанин Георгій Назарович Бейко 1925 р.н. розповів: “Мобілізували нас 29 липня 1944 р., повантажили в ешелон і - на північ. 19 серпня прибули в м. Медвежегорськ Карельської АРСР. Розмістили нас у приміщенні центральної тюрми. Було три ешелони по 1360- 1370 осіб. Ми перебували у Медвежегорську тижнів два. Потім нас розподілили по бригадах і відправили на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу.

Мотивація того, що мене, молодого дев'ятнадцятилітнього юнака, направили не на фронт, а в трудові табори НКВС - одна: національна і політична недовіра. Всі ці люди з прикордонних районів у списках румунської влади числилися румунами. Румуни збиралися взяти нас у свою армію, але не встигли. Підібрали радянські райвійськкомати. Але теж в Червону армію не послали. Із Червоної Діброви, де я народився і жив тоді, взяли 66 осіб віком від 18 до 55 років. Ми копали паралельний канал, наповнювали його водою, а старе русло і береги викладали кругляком ялини. Будували також величезні бараки для радянських військовополонених, “визволених” із німецького полону. Жили в них ми і наші військовополонені. На роботу йшли під конвоєм, з роботи теж. Працювали від темна до темна. А потім пішли морози 25-28 градусів. Ні

теплого одягу, ні зарплати. Їсти ж - черпак баланди. Суп “веселі хлоп’ята” з сушеної картоплі. Все сушене. Спочатку появилася цинга, потім - дизентерія, пелагра. Люди почали вмирати масово. Померлих звозили в сарай. За ніч - 15-20 осіб. А потім вивозили в ліс і скидали в яр, де їх розтягували голодні звірі. Там померли від виснаження Василь Миколайович Бейко 1900 р.н., Василь Семенович Дабєка 1903 р.н., Пантелій Іванович Костенюк 1911 р.н., Прокіп Миколайович Качуляк 1910 р.н., Касян Дмитрович Онуфрійчук 1923. р.н. та інші. У березні 1945 р. нас відрядили на Каджаранбуд у Вірменію. Будували шахти рудно-молібденового комбінату і шосейну дорогу Кафан-Каджаран довжиною кілометрів 40-50. Зривали амоналом гору. Брали камінь, бетонували бордюри і бокові “кишені” для об’їзду транспорту. Жили в бараках. Звідти я вирвався тільки в серпні 1947 р.” [3, спр. 1, арк. 276-280].

Частину людей у березні 1945 р. з Карелії, з Біломорканалбуду відправили в Узбекистан, на Алмаликбуд. З холоду - в тепло, де вони теж умирали від голоду і малярії.

Третя категорія - це ті, кого румунська окупаційна влада в 1942-1944 рр. мобілізувала в робочі загони (деташаменти мунчітор), які в серпні 1944 р. були розпущені. Їх майже повністю перехопили органи “Смерш” (“Смерть шпигунам”) і направили у фільтраційні табори НКВС для військовополонених і репатрійованих, звідти - на роботу в шахти, на будівництва та в інші місця, де існували неймовірно важкі кліматичні й виробничі умови.

Скільки таких людей було вивезено з області, сьогодні важко сказати. Справа у тому, що румуни мобілізували в робочі деташаменти чоловіків 1912-1922 р.н. Інколи брали й інші роки - 1910-1911 - на 4-6 місяців, відпускали і знову брали. Відступаючи з Буковини і Бессарабії в 1944 р., вони намагалися евакуювати всіх придатних до військової служби чоловіків аж до 1927 р.н. включно. За результатами ж прописки, яку проводили військові комісаріати області в березні-квітні 1941 р., призовників 1919-1922 р.н. нараховувалось 27212 осіб [4, спр. 32, арк. 23]. Придатними до стройової служби було визнано 23800 осіб (87,6%), до нестройової - 940 (3,5%), підлягали лікуванню 957 (3,5%). Непридатних до військової служби зі зняттям з військового обліку була 1451 особа (5,4%) [4, спр. 32, арк. 23]. Проте в Червону армію призивали не всіх. Відбір до неї був надто прискіпливим. Враховувався не тільки стан здоров’я, а й національне та соціальне походження, знання російської мови, освітній рівень, політичні погляди.

10 червня 1941 р. військовий відділ Чернівецького обкому КП(б)У інформував голову Раднаркому УРСР, що в ході підготовчої роботи до проведення призову в області вивчено 21633 особи (82,6 %). Із них “відсіяли” 6487 (28,6 %) [4, спр. 32, арк. 29].

Відсіяні призначались в робочі батальйони. В цю групу входили сини поміщиків, куркулів, фабрикантів, заводчиків, торговців, служителів релігійних культів, високих державних чиновників, службовців поліції, жандармерії, сигуранци, офіцерів і чиновників румунської армії, тих, чії родичі репресовані за шпигунську і контрреволюційну діяльність, були членами буржуазних партій - кузистської, Цараністської, “Залізної гвардії”, Ліберальної, Соціал-демократичної - або знаходились за кордоном чи були учасниками “антирадянських виступів” і “порушень радянського кордону”. Їм радянська влада не наважувалась давати зброю в руки і мала намір відправити в трудову армію.

У ході вивчення призовного контингенту райвійськкомати області у травні-червні 1941 р. до початку війни призвали певну частину чоловіків 1918-1922 рр. народження і направили їх у дивізії, що дислокувалися на території області. Відсутність тогочасних архівних документів військових частин і військових комісаріатів не дає, на жаль, можливості встановити точну цифру призваних.

З початком війни було мобілізовано ще 17550 осіб. Але не всіх встигли евакуювати вглиб країни. Частина покинула свої підрозділи при відступі Червоної армії з території області і повернулася додому, частина потрапила в полон і, вирвавшись із нього, теж повернулася додому. Частина загинула в полоні. 10711 осіб румунів за національність - взагалі не призивались радянськими райвійськкоматами [4, спр. 14, арк. 6].

У цілому середньорічне число чоловіків 1919-1922 рр. народження сягало семи з лишком тисяч. Якщо відкинути тих, що перебували в цей час на фронті чи в трудовій армії СРСР та в німецькому полоні, можна визначити середню цифру мобілізованих у румунську регулярну і трудову армії в 1942 -1944 рр. Це приблизно 19000 осіб.

Іван Михайлович Стрілецький 1919 р.н. із с. Кадубівці Заставнівського р-ну розповів: “На початку квітня 1942 р. румуни мобілізували з нашого села 34 хлопці 1919 р.н. 15 із них потрапило в Констанцу в 34-й піхотний полк. Там проходили навчання. Готували нас до відправки на фронт. Раптом надійшов наказ маршала Антонеску відібрати у нас зброю, зняти з нас військову уніформу і відправити в робочі батальйони. Нам повернули наш одяг і ми поїхали будувати залізницю від м. Арад до м. Брад. Це район Дева, область Хунедоара. Там ми працювали весь час - з осені 1942-го по серпень 1944 р.

Після 24 серпня 1944 р. Румунія оголосила війну Німеччині, наш батальйон розпустили. І ми рушили до Бухареста. Там Івана Яківчика з Киселева, Михайла Костюка із Заставни, мене та інших затримали радянські солдати і направили в Ясси, куди ми добиралися коли пішки, коли потягом. Тут нас радянські солдати оточили і завели в табір, звідки я вирішив утекти. Одного дня, коли нас вели до річки вмиватися, я вскочив у шанець і заховався, а ввечері рушив на Буковину. Прийшов у Кадубівці пізньої осені. Руки попухли. На тілі чиряки. Цілу зиму ніде не показувався. Намагався окріпнути. Та й не хотілося знову потрапити в якусь оказію. Всі чоловіки з села були забрані, якщо не на фронт, то в трудову армію. У березні 1945 р. із Красноярська повернувся батько. Побачив, що я вдома живий - зрадив. Я пішов у район, представився. Там почали мене агітувати на посаду голови або секретаря сільради. Я відмовився. Говорили зі мною в міліції і в райвійськкоматі, не вмовили. Не хотів бути вбитим оунівцями.

- Ну, не хочеш працювати вдома, працюватимеш в іншому місці, - сказали мені в райвідділі НКВС.

У кінці травня 1945 р. нас повантажили у 5 вагонів, по 60 чоловік у кожному і повезли в Подольськ, що під Москвою, на ливарний завод, де буфери для вагонів виливають. Я там робив ящики. Потім відбирали три тисячі людей у Баку. Повантажили в ешелон, а в Брянську поділили. Півтори тисячі – в Баку, а півтори - у Львів. Я потрапив у ту команду, яку направляли у Львів, де нас ще раз розділили: 800 чол. залишили у Львові, а 700 - направили у Пустомитівський р-н, в Довге Поле, де ми будували передавальну радіостанцію. Звідти я й був звільнений у 1947 р.” [3, спр. 1, арк. 276-277].

І.М. Стрілецькому пощастило. Він не зазнав усіх бід фільтраційного табору, бо вчасно вирвався з нього, але трудової повинності не уник. Багато ж тих, що затримались у цих таборах на території Румунії, Молдавської РСР, в Криму, в Дарниці і багатьох містах Росії, поплачували життям. Всього ж жертвами цих людиновиморювальних установ НКВС стало понад 1193 буковинців.

І, нарешті, до четвертої категорії входили люди, яких за віком чи з політичних міркувань боялись посилати на фронт, а направляли на важкі фізичні роботи. Таких було порівняно небагато. Так, із с.Шилівці Хотинського р-ну в липні 1944 р. мобілізували і направили в Кривий Ріг на відбудову промислових об'єктів Парашука Василя Ілліча 1899 р.н., Снігура Федора Федоровича, Кителюка Миколу Петровича 1889 р.н., Одовичена Сергія Митрофановича, Житарюка Івана Митрофановича,

Снігура Опанаса Никифоровича 1889 р.н., Антонюка Сидора Васильовича 1890 р.н., Яковця Михайла Івановича 1890 р.н., Маляра Євдокима Васильовича 1895 р.н. Їм було уже по 45-55 років. Потрапивши у важкі виробничі і побутові умови, Парашук В.І., Кителюк М.П., Яковець М.І. там же й померли. Інші повернулися додому з підірваним здоров'ям, по суті інвалідами, але ніяких пільг до самої смерті не мали [3, спр. 1, арк. 98]. У Парашука Василя Ілліча було п'ятеро малих дітей. Коли батька забирали, найстарший Сергій мав 9 років. Діти росли сиротами. Куди не потикалися, добиваючись пільг, нічого не виходило. І на пам'ятник полеглим односельчанам у Шилівцях тих, що загинули в трудовій армії, до 1992 р. теж не заносили. І це не дивно. Така була політика уряду. Такі були вимоги Міністерства оборони СРСР. Трудармійці вважались людьми другої категорії. До них ставились, як до неблагонадійних. Їх сім'ї позбавлялись будь-яких пільг.

У серпні 1944 р. на адресу Хотинського райвійськкомату з 99-го запасного стрілецького полку надійшов лист зі списками на 22 жителів району, яких не зарахували в армію. Усіх їх направили в трудові табори НКВС [2, арк. 78]. 1 серпня 1944 р. з Куйбишевського пересильного пункту на адресу цього ж райвійськкомату прийшло повідомлення, що Гончар Андрій Григорович 1906 р.н. направлений для роботи в промисловості в управління Головланець Кашпирського рудника.

Начальник пересильного пункту гвардії майор Єрихошин нагадував працівникам райвійськкомату, що сім'ї Гончара А.Г. припиняється виплата допомоги по лінії соцзабезу і вона позбавляється права на пільги [2, арк. 77].

Такі листи надходили і в інші райвійськкомати. Вони стосувалися усіх тих, хто був призваний у Червону армію, а потім, так би мовити, з різних причин “збракований” і направлений у трудову армію. Цікавим з цього приводу є лист із уже згаданого нами 99-го запасного стрілецького полку, одержаний Хотинським райвійськкоматом 20 липня 1944 р. за № 0296. З нього дізнаємося, чого не були зараховані в Червону армію Бурдинюк Андрій Федорович, Головатий Петро Тимофійович, Томняк Арсентій Іванович, Лалака Олександр Семенович, Іванський Іван Миколайович, Корнівський Василь Миколайович, Корнівський Василь Захарович, Гарас Андрій Аргемонович та Корнівський Василь Павлович - всього 9 осіб. Серед них були євангелісти, які відмовилися взяти до рук зброю, та “контрреволюційні елементи”, вилучені органами “Смерш”. Всі вони були арештовані і засуджені військовими трибуналами на різні строки ув'язнення і поповнили армію в'язнів виправно-трудова таборів НКВС СРСР [2, арк. 77].

Тут доля трудармійців перепліталася з долею невільників. По суті, великої різниці між ними не було. Хіба що трудармійці не знали терміну свого “ув’язнення” і могли сподіватися, що після закінчення війни їх відпустять додому.

Отже, у трудову армію з Чернівецької обл. було направлено майже 15000 людей усіх вищезазначених категорій. Значна частина їх там загинула від голоду, холоду і хвороб. Особливо великі втрати були серед мобілізованих другої, третьої і четвертої категорій.

Та держава не дуже цим турбувалася. Навіть через багато років після закінчення війни ‘трудармійці’ і їхні сім’ї знаходилися в дискримінаційному становищі як морально, так і матеріально. Ось яке роз’яснення було надіслане Чернівецьким облвійськкоматом всім міськ-та райрайвійськкоматам області 15 грудня 1951 р. за №4/03010:

“Особи, призвані райвійськкоматами з наступною передачею їх на роботу в промисловість, а також передані із Радянської армії для роботи в промисловість, - не вважаються військовослужбовцями.

А тому про всіх таких осіб, які не повернулися з невідомих причин додому із промисливості після закінчення війни або померли в період перебування /роботи/ їх в промисловості, - ніяких довідок рідним чи сім’ям не видавати.

Немає також необхідності робити запити в ГУК РА по формі “2-Б-П” [1, арк. 180].

Як бачимо, сім’ї трудармійців не тільки були позбавлені будь-якої допомоги, а й права знати, яка доля спіткала їхнього родича. Таким чином померлі трудармійці ніби викреслювалися із життя і людської пам’яті.

Підсумовуючи викладене скажемо:

1. Трудова армія була порівняно дешевим джерелом забезпечення військової промисловості та інших господарських об’єктів малокваліфікованою робочою силою, яка працювала примітивними знаряддями, котру тримали під охороною, без виплати зарплати, на жалюгідному пайку, що не забезпечував відновлення затрачених сил, призводив людей до виснаження, дистрофії і смерті.

2. Водночас трудова армія давала можливість тримати під наглядом і контролем мільйони чоловіків, яких радянська влада підозрювала в нелояльності і тому не ризикувала давати їм у руки зброю і посилати на фронт.

3. За рахунок трудармійців Міністерство внутрішніх справ СРСР компенсувало зменшення робочої сили у виправно-трудовах таборах, яке сталося внаслідок відправки значної кількості в’язнів на фронт у так

звані “чорні дивізії і корпуси”, де вони мали “кров’ю змивати свою провину перед Батьківщиною”. Їх місця на лісоповалі, в шахтах і рудниках заповнювалися трудармійцями і новими в’язнями, яких органи “Смерш” вишукували серед мобілізованих із територій, відвойованих з-під окупації.

4. Головними об’єктами, на яких використовувалися трудармійці, були оборонні підприємства, евакуйовані з України та інших районів європейської частини СРСР на Урал і в Сибір, шахти Ростовської обл., Кузбасу і Донбасу, Біломорканалбуд в Карелії, золоті, срібні та мідні рудники Алмаликбуду в Узбекистані, молібденові рудники у Вірменії. У 1944-1947 рр. значна частина трудармійців працювала уже і в Україні на відбудові зруйнованих війною і на будівництві нових підприємств. Розформування цих підрозділів відбувалося в 1946-1947 рр.

Джерела та література

1. Архів Садгирського райвійськкомату, спр. 67.
2. Архів Хотинського райвійськкомату, спр. 16, т. 1.
3. Архів Чернівецької обласної Книги Пам’яті.
4. Державний архів Чернівецької області, ф.І, оп. 8.
5. Директива НКО СРСР про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ. 20 липня 1941 р. // Український історичний журнал. - 1990. - № 5.
6. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. І, оп. 23, спр. 703.

III. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Огуй О.Д.
(Чернівці)

МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНЕ НАЙМЕНУВАННЯ “ЛЕУ, ЛЕЇ” В МОЛДОВО-БУКОВИНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ 1630–1770-х рр.

З 1670-х років термін талер (таляр) починає поступатися у внутрішньомолдовській документації термінові леу – з 1670 по 1768 р. у буковинських документах вдалось виявити всього 10 випадків вжитку номінації таляр. З документа від травня 1724 р., де описується акт продажу 1/4 с.Багринешти і де двох волів оцінили у 18 старих леїв, з котрих виплатили лише 4 таляри [8, с. 81], можна зрозуміти, що термін “старий лей” позначав у ці роки практично талярну монету. В іншій грамоті від 2 жовтня 1724 р. написано, що якийсь Сандул, який у Землі Польській був на службі у батьків Мирона Товтула, заборгував їм 150 талярів ляських та 33 леї молдовські [9, с.105]. Термін “таляр” як звична для Польщі обігова монета протиставляється у наведеному прикладі “леям молдовським”, тобто тим монетам, що були в обігу на території Молдови.

Хоча перший вжиток терміну лей припадає на 1589 рік [5, с. 106], стабільно він фіксується лише з 1630-х років. Так, у буковинському документі від 29 серпня 1633 р. [5, с. 206] Мойсей Могила воєвода підтверджує, що “Кондре митник продал его правою отнину... половина село от Василеу... больрину Гаврилаш Мътіяш за двъ стаа и шест дасят леи битихъ” (тобто карбованих у монетах, номіналом в один таляр. – О.О.). Те, що мова йде про левкові таляри, можна зрозуміти з іншої пам’ятки від 8 грудня 1654 р., в якій говориться, що частини сіл Бербешти, Плешинци, Ботьшиници, Костещи “Думитрашко Попович продал ради три сто левкови битих и два десят полобоки за меду” [6, с. 148].

Левкові таляри чи *левендаальдери* Нідерландських провінцій відзначалися (в порівнянні з іншими талярами) нижчою пробою та меншою вагою (27,08 г 750 проби, 20,76 чистого срібла). Цей різновид талярів, що завдяки цій обставині та зображенню лева отримав окрему назву “арслани- чи асаді-куруш”, хоча й був заборонений за султанським

фірманом 1607 р. до обігу на землях Отоманської Порти, зумів утвердитися на її грошових ринках наприкінці першої чверті 17 ст. [11, с. 679], що й простежується у молдово-буковинських документах. Їх романська назва "леу", "лей" поширилася наприкінці 1660-х років і на інші типи талярних монет, розповсюджених у Молдові: *альбертустальяри* іспанських Нідерландів, *ріксдаальдери* Нідерландів, та *кронтальяри* чи *спецієстальяри* Австрії [Див.: 4, с. 41]. Невизначеним, проте залишається вживання цього терміна у 1680-1760-х роках. Зупинимось на декількох прикладах.

У леях здійснювався розрахунок за село Погорилівка, яке 4 березня 1704 р. було продане за 1350 леїв [7, с. 118]. Хата з шматком землі коштувала у 1731 р. 16 леїв нових [8, с. 105], а декілька будинків біля Серетського торгу – 130 леїв готових. Отчина (батьківський спадок) з рабом-вечином у с. Корлецул коштували у 1732 р. 50 леїв старими грішми [8, с. 104], а раб-“вечин із Дльгоє Поль Ангон Лалушка” – “30 лей бани гата” [9, с. 46]. Відро меду турки оцінювали від одного лея у 1721 р. до 8 потроників у 1719 р. [8, с. 27; 7, с. 200], хоча ще в 1673 р. полубок меду коштував 30 леїв [7, с. 32]. Дванадцять днів панщизняної праці оцінювалися у два леї [9, с. 148], а шмат землі біля Чернівців, званий Горечою, придбав у 1718 р. капітан Манолій Замфір всього лише за 15 леїв німецьких битих [6, с. 196].

Відносно невелику ціну мала місцева худоба – корова з телям коштувала у 1687 р. 8 леїв битих [7, № 65], молодий бичок у 1719 р. – 12 леїв, а мішок гречки – 2 леї [7, с. 199], 30 мірок жита у 1680-х роках – 14 леїв [10, с. 150]. Ціни на коней значно коливалися – від 15 леїв за звичайного коня у 1680 р. [10, с. 17, 70] до 40 леїв за добротного коня у 1693 [7, с. 32; 15, с. 147]. Ціна землі також коливалася і складала від 15 леїв до 50 за 1 жиребіє землі у 1701 р. [7, с. 87], а 1 крок землі – від 13 бані до 1 лея [10, №104; №37]. У леях виплачувалася дижда (десятина), яка складала у 1687 р. для середньо заможного селянина із Руського Довгопілля – 2 леї, а для бідняка – 1 лей [7, с. 66]. Практично за один лей у кінці 17 ст. можна було купити 4 мірки хліба (4 x 14,4 кг) чи одну вівцю, чи 8 відер вина. Проте у голодні роки ціна однієї мірки піднімалася до 3 битих леїв [2, с. 177; 10, с. 205]. Позначення “леї, леї биті, леї биті грошима” можуть зустрічатися в одному контексті [15, с. 113], що свідчить про суттєву відмінність вихідних категорій.

Звернення до означень допомагає розрізнити декілька відмінних типів монет. Розглянемо ці означення у двох хронологічних зрізах до початку російсько-турецької війни, внаслідок якої Буковина була зайнята російськими військами до 1774 р. Це – 1633–1700 рр. та 1701–1768 рр.

У першому підперіоді виділяються дві групи – 28 слововжитків (СВ) леїв “битих” (з 1633 р.) та 21 СВ леї (без означення з 1670-х років). Доповнюють ці групи 8 СВ “леї грошей готових”, “бани гата” (з 1645–1768 рр.) та 1 СВ леї готові (з 1686 р.). Леї “бани буни” як калька до “пиньзи добрий” з’являється з 1649 р. Серед МЛН виділяється термін лей “грошей нових”, “бани нои”, позначаючи з 1695 рр. [7, с. 32] якусь абсолютно нову для буковинського ринку монетну сутність – ймовірно, нові турецькі монети куруші Мустафи II (1695–1703), вага яких зросла на 7 г [13, с. 1104].

У другому підперіоді беззастережно домінують 208 СВ леїв (без означення) та близькі до цього позначення 4 СВ “леїв грішми, де бани” (з 1719 по 1756 р.). На другому місці знаходиться 28 СВ леїв “грошів готових”, “бани гата” (до 1767 р.), на третьому місці перебуває розповсюджена колись 14 СВ леїв “биті” (як позначення конкретної карбованої монети термін з’являвся до 1747 р.). Вищу групу якості монетного срібла характеризує сполучення “леї добрими грішми” (1759 р.). В основі іншої групи найменувань лежала національна ознака – “леї молдовські” як такі, що циркулювали на території Молдови, протистояли талярам “ляським” [9, с. 105], та леї “німецькі” (5 СВ від 1718 до 1768 р.), що мали, напевно, дещо вищу купівельну спроможність у порівнянні зі звичними леями [7, с. 196]. У 1710-х роках намітилося розмежування і за часом карбування – нідерландські левки та інші типи талярів, емітованих у XVII ст., очевидно, стали добрими старими монетами – “леи веки”, якими охоче збираються податки [8, с. 37]. У текстах простежується до 1763 р. 9 СВ “леї старі” та 4 СВ “леї грішми старими” (1730 р.), що протистояли 6 слововжиткам “леї грішми новими”.

Відповідь на запитання, що це були за монети, які замінили звичні старі “биті” левкові таляри та інші їхні талярні відповідники, може дати лише старанний аналіз випадків сумісного ужитку терміна лей з назвами інших одиниць МЛН.

Дуже цікавий у цьому відношенні запис від 25 жовтня 1717 р. [7, с. 187]. Якийсь Калмуцький, який для чернівецького старости Іліє Катаржіу зібрав соларит на “184 та полугі”, повернув останньому всього 190 леїв. Це складало лише 62 угорських та 8 потроників (потрійних польських грошів часів Сигізмунда III). Борг його Катаржіу – “проїдені гроші”, як відзначає комісія, налічував 122 угорських (золотих) та 2 потроники. Проведений аналіз показує, що 10 старих потроників (8+2), які умовно дорівнювали старим 30 грошам доброю монетою (“бани буни”), отримали на початку 18 ст. високий курс у половину “угорського

жолтого”. Відповідно один угорський золотий містив 20 потроників, тобто умовно 60 старих грошів (порівняймо курс у Львові 1579 р. = 56 грошів, а з початку XVII ст. - 60 грошів). Звідси курс одного лея можна визначити, виходячи з кількості старих грошів у 62 угорських золотих (3720) з надвишком 24 грошів (3774), які містилися у 8 потрониках. Якщо розділити отриманий результат на 190 леїв, то матимемо курс одного лея в 19,7 “старих” грошів, тобто майже 6,5 потроника. Враховуючи вагові показники трояка Сигізмунда III (1587-1632 рр.), досить популярного в молдово-буковинських скарбах [4, с. 28] (2,37 грами 835 проби), можна стверджувати, що в одному леї мало міститися близько 15,405 г срібла такої ж проби, що не відповідало ваговим показникам звичного левкового таляра (27,648 г, із них 20,736 г чистого срібла) [1, с. 98]. Отже, доводиться припустити (тим більше, що слово лей не має відповідного означення “старий”, характерного для талярних монет), що мова йде про інший тип лея, очевидно, турецький лев, піастр або куруш Ахмада III (1703–1730 рр.) вартістю в 40 пара, вагою в 25,65 г орієнтовно 600 проби [14, с. 941]

Зіставимо отримане співвідношення між угорським золотим та леєм як 1:3,06 з даними по сусідній Галичині. У Львові 1710–1715 рр. курс реального таляра битого дорівнював 8 золотим лічильним, тобто 240 грошам, одного дуката – 18 золотим (тобто 4800 грошам), одного півторака – трьом грошам, одного трояка, відповідно, – шести грошам, а одного тимфа (а отже й орта) – 37,5 грошів [Див.: 3, с. 226]. Отримане співвідношення між дукатом та таляром складало 1:2,25, а не 1:3,06 як на Буковині. Ці калькуляції повторно засвідчують, що в цьому буковинському документі йдеться не про звичний таляр, а про легшу чи гіршу монету, ймовірно, турецький куруш – співвідношення між срібними та золотими монетами були в той час приблизно однаковими, особливо між сусідніми регіонами. У протилежному випадку міг би відбутися відтік золотої чи срібної монети.

Те, що на Буковині на початку XVIII ст. як лічильні одиниці утвердилися турецькі леви, засвідчує й документ від 5 жовтня 1746 р. [9, с. 15]. У ньому констатується, що мешканці села Станівців чотири роки не платили податок – діжму, що складає, виходячи з величини 20 пар на рік, цілих два леї за 4 роки. Звідси - 1 лей містив 40 пара, тобто абсолютно відповідав курушу. Подібне співвідношення лея з парами та ще однією одиницею – бані (звичним позначенням спочатку угорських – банатських денаріїв, потім, ймовірно, польських солідів та турецьких аспрів) засвідчує ще один документ від 5 серпня 1762 р. [9, с. 9]. У ньому Григорій Калімах

воєвода затвердив права та обов'язки бреславських німців, що осіли у Чернівецькій волості у 1758–1761 рр. Кожний поселенець, що мав хату, повинен був щороку платити по 10 леїв, значно більше від оплати касариту для бідняка – 1 лей [9, с. 52]. Оплата мала здійснюватися у чотирьох частках (по 2 леї, 60 бань нових кожна) 5 пар ресури – податку на утримання адміністрації. Відповідні розрахунки показують, що за рік переселенець повинен був заплатити 8 леїв, 20 пар та 240 бань. Останні відповідали двом леям, тобто 80 парам. Іншими словами, в одній новій парі містилося 3 бані, у одному леї – 120 банів.

Цікаво, що в наступному реченні згаданого документа з'являється позначення іншого типу лея – лея “старими грішми”, яким сплачувався традиційний податок – гостина зі свиней. Як бачимо, значення типу “добрими старими грішми”, лей “старий, новий, німецький” допомагали сучасникам уникнути двозначностей та орієнтуватися в курсах між монетами.

Отже, з 30-х років XVIII ст. у молдово-буковинських документах фіксується регулярне вживання терміна МЛН “леу, лей, левковий” для позначення конкретної талярної монети – левендаальдер Нідерландів. У останній чверті XVII ст. назва цієї монети витісняє термін “таляр” з практичного вжитку, позначаючи всі типи талярів. Національні ознаки та якість монети вказувались означеннями “добрий, німецький” тощо. На початку XVIII ст. лей стає лічильним поняттям у виразі л. “грошей готових” чи “лей” (без означення). Він отримує певний курс до старих грошей – “потроника, угорського золотого” та до нових – турецької “пари, аспра”. З другого десятиліття XVIII ст. 1 лей (без означення) доказово відповідає одному курушу. Іноземна валюта (в т. ч. таляри) могла перекарбовуватися у Туреччині на турецьку монету [12, с. 473], що забезпечувало стабільне функціонування турецьких монет на залежних територіях [12, с. 491-492].

Джерела та література

1. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Изд. 3 дополн. - Львов: Вища школа, 1978. - 224 с.
2. История Молдавской ССР. - Т. 1: Первобытно-общинный строй; Образование Молдавского государства /Ред. В.Л.Янин, Л.Л.Полевой, В.А.Дергачев и др. - Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1987. - 416 с.
3. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1981. - 240 с.
4. Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. 8 вып. - Кишинев.: Пгтинца, 1976. - 196 с.

5. Balan T. Documente bucovinene. - Vol. I: 1507-1653. - Cernauți, 1931. - 298 p.
6. Balan T. Documente bucovinene. Vol. II: 1519-1662. - Cernauți, 1934. - 216 p.
7. Balan T. Documente bucovinene. - Vol. III: 1573-1520. - Cernauți, 1937. - 250 p.
8. Balan T. Documente bucovinene. - Vol. IV: 1720-1745. - Cernauți, 1938. - 299p.
9. Balan T. Documente bucovinene. - Vol. V: 1745-1760. - Cernauți, 1939. - 264 p.
10. Ghibanescu Ch. Ispisoace și zapise: Documente slavo-române. In 6 vol. - Iasi: Vol. IV, 1: 1675-1692. - Iași: Dacia, 1914. - 270 p.
11. Hammer J. von. Geschichte des Osmanischen Reiches großentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Arbeiten. - 2. verb. Aufl. - Bd. 4: 1699-1774. - Pesth 1836. - 940 S.
12. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. Vol. VI: 1700-1750. - București, 1878. - XXIII, 697 p.;
13. Krause Ch., Mishler C. Standard world coins: 1601-1700. - Iola: Wisconsin, 1996. - 1108 p.
14. Krause Ch., Mishler C. Standard world coins: 1701-1800. - Iola: Wisconsin, 1994. - 1008 p.
15. Moldova în epoca feudalismului: Молдавские и славяно-молдавские грамоты и записи / Под ред. Л.В. Черепнина, П.В. Советова. - Кишинев: Штиинца, 1992. - Т. VI: 1671-1710. - 1992. - 293 с.

*Гаврилюк С.В.
(Луцьк)*

ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КИЇВСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА

Становлення та розвиток історико-красназвчих досліджень Волині у XIX - на початку XX ст. відбувалися завдяки активній участі й підтримці провідних представників київської наукової і творчої інтелігенції. Створивши низку наукових товариств, такі діячі як М.Д.Іванишев, В.Ф.Домбровський, М.О.Максимович, В.Б.Антонович, П.П.Чубинський, М.Ф.Біляшівський та інші займалися вивченням археографічних, археологічних, нумізматичних, етнографічних пам'яток волинського краю. Цим вони сприяли пробудженню інтересу до минулого Волині, закладали підвалини місцевого красназвства.

Одним з таких товариств було Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ). Енциклопедичні видання або не згадують про нього взагалі, або лишень одним-двома реченнями інформують про мету його діяльності, а також про ті регіони колишньої

Російської імперії, на які воно поширювало свій вплив. У науковій літературі практично відсутні дослідження про роботу даного товариства щодо виявлення та збереження старожитностей Волинської губернії. А тому дана наукова розвідка є чи не першою спробою на основі документів Центрального державного історичного архіву у м. Києві, окремих праць членів КТОПСІМ, інших маловідомих джерел і літератури висвітлити діяльність цього товариства з вивчення історії Волині, виявлення й охорони вцілілих і приведення у належний стан занедбаних історичних пам'яток краю. Автор ставить за мету розповісти широкому загалові про передумови, зміст і основні напрямки діяльності КТОПСІМ щодо вивчення та збереження історичних реліквій краю до початку тут бойових дій Першої світової війни, повернути із забуття імена київських волинезнавців того часу, визначити внесок товариства в історико-краєзнавчі дослідження Волині.

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва було засноване у квітні 1910 р. як об'єднання київських істориків, археологів і мистецтвознавців з метою виявлення, охорони, вивчення та опису пам'яток старовини і мистецтва. Згідно статуту діяльність товариства мала охоплювати Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Мінську, Люблінську та Бессарабську губернії; але фактично вона обмежилася лише територією України, насамперед її правобережною частиною [1, арк. 5]. Це об'єднання постало з ініціативи членів Історичного товариства Нестора-Літописця. На одному із своїх засідань вони порушили питання про необхідність створення такої організації, яка б займалася вивченням та проблемами охорони й збереження пам'яток старовини на тих територіях, що входили до складу Київської Русі. Це питання виникло не випадково. Річ у тім, що, працюючи в Київській Археографічній комісії, київських відділеннях Московського археологічного та Російського географічного товариств, Історичному товаристві Нестора-Літописця, інших аналогічних наукових осередках, які з'явилися у XIX - на початку XX ст. і займалися виявленням та вивченням різноманітних історичних пам'яток, представники київської наукової і творчої інтелігенції неодноразово виїздили у різні регіони України, у тому числі й на Волинь, для пошуку писемних старожитностей, проведення археологічних розкопок, поповнення експозицій і фондів музеїв, що вже функціонували тощо. Будучи закоханими в історію та старовину, вони не могли байдуже спостерігати остаточну руйнацію занедбаних залишків колись могутніх фортечних споруд, наслідки дилетантських розкопок археологічних пам'яток, зникнення курганів і городищ.

Їм було невимовно важко, вилучаючи з архівів церков і монастирів писемні документи, спостерігати факти байдужого ставлення до рукописних книг і стародруків, які могли припадати пилем і золівати на горищах або сиріти у вогких підвалах. Науковці нерідко дізнавалися, що залишки архітектурних пам'яток, які ще недавно були гордістю того чи іншого населеного пункту і мали багатотисячолітню історію, продавалися на будматеріали або просто розбиралися згідно з плануванням якоїсь іншої забудови. Тому зупинити таке варварство по відношенню до минувшини, натомість провести облік, опис, зафотографування старожитностей, не допустити руйнування й остаточного знищення цих віцілих свідків історії, забезпечити їм належну охорону - таке важке, але необхідне й почесне завдання взялися виконувати члени КТОПСІМ.

Ідею утворення такого товариства підтримав тодішній правобережний генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов (завдяки чому воно мало належне фінансування), а також науковці й громадськість Києва. Засновниками КТОПСІМ стали професори київських навчальних закладів В.С.Іконников, Ю.А.Кулаковський, М.І.Петров, А.В.Прахов, хранитель міського музею Києва В.В.Хвойко, директор цього ж музею М.Ф.Біляшівський, камергер О.І.Мердер та ін. Подвижницька діяльність згаданих представників наукової і творчої інтелігенції заклала міцний фундамент подальшого розвитку краєзнавчих досліджень.

Товариство розробило й затвердило статут, в якому, зокрема, зазначалося, що для вирішення своїх завдань воно буде проводити наукові дослідження і реєстрацію місцевих пам'яток старовини, порушувати перед урядовими установами клопотання про вжиття заходів щодо відновлення й охорони таких пам'яток, споряджати археологічні і археографічні експедиції для огляду, вивчення і збирання давніх пам'яток, здійснювати за дозволом Російської Археологічної комісії археологічні розкопки на громадських, казенних і церковних землях, а на приватних землях - за згодою їх власників, розглядати старі архівні справи для розшуку паперів і документів, що мають наукове значення, в необхідних випадках клопотати про їх охорону; обговорювати наукові доповіді й видавати свої праці у вигляді журналу або окремими книгами і брошурами, влаштовувати лекції та читання з проблем своїх наукових досліджень, організовувати виставки старожитностей і скликати наукові археологічні з'їзди.

Керівні органи товариства знаходилися у Києві. Почесним головою ради товариства був обраний генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов, головою ради - київський єпископ Павло, виконуючим обов'язки голови

ради - проф. Київського університету В.С.Іконников. До ради входили також М.В.Довнар-Запольський, В.З.Завітневич, Ю.А.Кулаковський, О.І.Левицький, Б.С.Стеллецький, Ф.І.Тятов [5, арк. 15 зв.]. Усі перелічені науковці були на той час відомими у Києві знавцями і любителями старовини, крім того вони спеціалізувалися у певних галузях історичної науки, входили до складу одного або декількох раніше утворених товариств, організацій з вивчення старожитностей Києва, Правобережної чи Лівобережної України. Тому робота з виявлення і вивчення пам'яток старовини була для них не новою. Члени КТОПСІМ знали ті прогалини і слабкі місця в пошуку і вивченні старожитностей, які слід було негайно усунути.

Одним з перших заходів товариства стало звернення до місцевих церковних та світських властей з проханням надіслати на адресу КТОПСІМ короткі відомості про історичні пам'ятки, що збереглися або існували раніше на території, що перебуває у їхній юрисдикції. Всього було адресовано в різні історичні регіони України, в тому числі й на Волинь, близько 3 тис. таких звернень. До звернення додавався текст опитувального листа, запропонований секретарем товариства Б.С.Стеллецьким і схвалений на одному з його засідань. Текст цієї своєрідної анкети містив наступні розділи:

1. Церква, монастир, костел: коли і на чий кошт збудовані, в честь якого Святого названі, які старожитності збереглися тут, чи є рукописи? Чи можна скласти список настоятелів? У якому стані і вигляді церковний архів?

2. Пам'ятки: каплиці, хрести, колони, статуї: коли і ким збудовані (створені), які історичні відомості чи перекази про них збереглися?

3. Кургани, городища, фортеці, вежі, укріплення: коли і ким зведені, історичні відомості та перекази про них.

4. Урочища і походження їх назв.

5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники.

6. Окремі історичні предмети.

7. Розкопки, дослідження даної території: чи проводились, коли і ким [7, арк. 109-109 зв.].

На жаль, на прохання КТОПСІМ відгукнулося спочатку всього 170 осіб. Аналізуючи причини цієї невдачі, члени ради товариства прийшли до наступного висновку: “Это можно объяснить новизной дела и тем, что до сих пор у интеллигентного населения еще слабо развито сознание о значении памятников старины” [2, арк. 37].

Але перша невдача ще більше спонукала до роботи. Члени КТОПСІМ продовжували звертатися з листами до державних установ і урядових осіб з проханням сприяти залученню місцевих любителів і знавців старовини до допомоги товариству у його діяльності. У Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігаються такі листи членів товариства до генерал-губернаторів, губернаторів, голів місцевих земств, інших представників загальнодержавної і місцевої влади. Представляє інтерес лист Б.С.Стеллецького, датований 15 травня 1910 р., до генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній Ф.Ф.Трепова. В ньому підкреслюється, що товариство може виконати свої завдання лише тоді, коли інтелігенція краю "... уяснит себе цель, преследуемую Обществом, и пожелает содействовать ее развитию" [4, арк.4]. Автор просить сприяння у підключенні до виконання завдань КТОПСІМ: 1) єпископів і благочинних, 2) ксьондзів і пасторів, 3) голів дворянських зібрань, 4) поміщиків, 5) мирових посередників, 6) голів і членів окружних судів, 7) голів земських управ, 8) начальників гарнізонів, 9) директорів гімназій і викладачів історії [4, арк. 4-4 зв.].

Члени товариства починають заявляти про себе та свої цілі на сторінках періодичної преси, друкуючи звернення до населення, як наприклад, у липні 1910 р., у якому закликалося усіх краєзнавців, керівників установ і закладів допомагати товариству виявляти пам'ятки старовини різних епох: кам'яні знаряддя праці, посуд, кістки тварин, монети, кургани, городища, залишки споруд, старовинні церкви, давні рукописи, офіційні документи, ікони, ужиткові предмети тощо і здавати їх чи повідомляти про них у музей товариства, міський музей Києва, Церковно-Археологічний музей при Київській духовній академії, в музей старожитностей при Київському університеті, а в Житомирі – в музей Товариства дослідників Волині [6, арк. 5-6].

Поступово на адресу КТОПСІМ почало надходити дедалі більше листів-відповідей з повідомленнями про наявні (в даному випадку на Волині) старожитності. Листи містили описи цих пам'яток, подекуди - фотографії, подавали історичні відомості про них тощо. Члени товариства оперативно реагували на кожне з повідомлень, що становило, з їх точки зору, значний науковий інтерес. Так, коли у липні 1910 р. надійшло повідомлення про те, що в с.Криничі Кременецького пов. виявлено підземний хід, то збори КТОПСІМ негайно доручили місцевому священику Сіцинському оглянути це місце і повідомити про результати огляду. Член товариства В.Л.Рудницький уповноважувався дослідити невідомий кам'яний пам'ятник, що знаходився поблизу с.Слобода

Лопатицька в Овруцькому пов. і підготувати детальний звіт про нього. Влітку 1910 р. КТОПСІМ було стурбоване повідомленням про те, що власник ділянки землі, де в княжі часи розташовувалось місто древлян Іскоростень, має намір продати її під забудову. На місце події негайно виїхав Б.С.Стеллецький. Він пізніше у звіті писав: "... эта территория представляет огромный научный интерес для археологического исследования, так как: 1) на этом месте еще никогда не производились раскопки; 2) его исследование должно дать богатый материал для изучения древлянского племени. Кроме того, у городища имеются следы древних христианских погребений и несколько оригинальной формы каменных крестов" [6, арк. 1 зв.]. Б.С.Стеллецький наполягав на необмеженні обслідуванні цього місця, "так как в противном случае с весны начнется планировка местности, при коей погибнет масса памятников" [6, арк. 1 зв.].

Необхідно зазначити, що Б.С.Стеллецький був одним з тих, хто найактивніше займався питаннями волинської минувшини. Він вів листування з місцевими науковими осередками та цінителями старовини, давав розпорядження щодо негайного вирішення невідкладних краєзнавчих проблем, неодноразово особисто виїздив до краю для обстеження його старожитностей [2, арк. 3-3 зв.]. Завдяки йому нерідко вдавалося рятувати від руйнування або остаточного знесення архітектурні історичні пам'ятки, реставрувати їх, зберегти давні писемні матеріали, провести нагальні археологічні дослідження регіону, віднайти і обладнати спеціальні приміщення під сховища старовини та ін. Ця подвижницька діяльність Б.С.Стеллецького практично не вивчена і потребує ще свого всебічного дослідження.

При усіх своїх позитивних сторонах письмова інформація про старожитності, що надходила з місць, не могла повністю задовольнити вимог КТОПСІМ. На одному із засідань цього товариства зазначалось: "Сведения о памятниках старины, доставляемые приходскими священниками, становыми приставами и др. такого рода лицами, грешат неполнотой: они составляют лицами, которые смотрят на присланный вопросный листок как на неприятную и лишнюю для себя обузу; сами вопросы им мало понятны; иногда они стараются написать что-нибудь. Единственная их польза - они отчасти дают указания, куда следует направить наибольшее внимание" [2, арк. 68 зв.-69]. Тому прагнення довести до завершення розпочату справу спонукало цвіт київської наукової і творчої інтелігенції шукати й можливо більш дієвіших та надійніших шляхів отримання відомостей про старожитності. Так, було вирішено вивчити

досвід організованих ще у ХІХ ст. наукових товариств, насамперед київських, щодо виявлення і обстеження ними історичних пам'яток. Протягом 1911 та наступних років члени КТОПСІМ ґрунтовно знайомилися з діяльністю Київської комісії для розгляду давніх актів. Історичного товариства Нестора-Літописця, Товариства любителів старожитностей і мистецтв, Київського відділення Російського військово-історичного товариства, Церковно-Археологічного товариства при Київській духовній академії [2, арк. 47]. Вивчалися й протоколи засідань Московського археологічного товариства з питань підготовки археологічних з'їздів і їх проведення. При цьому особлива увага зверталася на розробку вченими понять “історична пам'ятка”, “пам'ятка старовини”, “пам'ятка мистецтва”, на класифікацію археологічних пам'яток, на твердження членів Археологічного товариства з приводу того, що повинна містити в собі програма з вивчення археології, якими мають бути методологічні засади і способи опрацювання історичних та археологічних матеріалів тощо [8, арк. 2].

Своїми думками про досвід роботи Історичного товариства Нестора-Літописця щодо обстеження волинських старожитностей поділився з членами КТОПСІМ проф. І.М.Каманін. Виявляється, що у 1900 р. після проведення ХІ археологічного з'їзду (проходив 1899 р. у Києві і повністю присвячувався Волині) та відвідання на запрошення організатора Володимир-Волинського церковного братства О.М.Дверницького волинської землі, голова Московського археологічного товариства графиня Уварова звернулась до Історичного товариства Нестора-Літописця з проханням розпочати дослідження і збір пам'яток старовини і мистецтва насамперед в губерніях Південно-Західного краю (так офіційно іменували в Російській імперії правобережні українські землі - Київщину, Поділля та Волинь. – С.Г.). З цієї метою вона запропонувала провести так звані наукові екскурсії, під час яких кожен з членів товариства, обравши собі один або два повіти, мав детально обстежити їх і виявити наявні там історичні старожитності. Пропозиція була підтримана; її практичне впровадження розпочалося з літа 1901 р. Найцікавіші місця Волині обстежував засновник Волинського церковно-археологічного товариства, один з фундаторів Товариства дослідників Волині О.А.Фотинський. На кінець серпня 1901 р. були підготовлені звіти про результати наукових екскурсій (вони пізніше публікувалися на сторінках часопису “Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца”). Основні підсумки обстежень, за висновками І.М.Каманіна, були наступні:

1) всі екскурсанти погоджуються з тим, що у Південно-Західному краї існував особливий архітектурний стиль храмів: одно-, три- та п'ятикупольні;

2) цей тип поступово зникає після приєднання краю до Росії внаслідок впливу російської архітектури;

3) в образотворчому мистецтві спостерігається аналогічне явище: західний вплив змінюється північно-східним. Зникають особливості, зокрема волинського живопису, і це констатується як регресивне явище;

4) скульптурні пам'ятки практично відсутні;

5) писемні пам'ятки зустрічаються вкрай рідко і то неглибокої давнини;

6) церковних стародруків - значна кількість [2, арк. 65 зв. - 66].

Згадані вище звіти стали також основою видання збірника "Древности Украины", підготовленого за ініціативою і на кошти Московського археологічного товариства. В ньому, зокрема, описувалися чотири церкви Волинської губ.: дві - у м. Чуднов Житомирського пов., одна - в м. Полонне і одна - в с. Камінь Новоград-Волинського пов. І.М. Каманін зазначав, що особисто він виступав противником цього видання. Вчений мотивував це тим, що обстежено й вивчено далеко не все, а тому даний збірник мав вкрай слабке наукове значення. З трьох тисяч церков у Південно-Західному краї було описано тільки 16, кам'яні православні церкви і католицькі костели не вивчались зовсім. Світська архітектура, як і живопис, церковне та домашнє начиння, одяг, житло також не обстежувались. І.М. Каманін, підкреслював, що "все надо начинать сначала, если Общество охраны памятников старины и искусства имеет в виду изучение характера местной жизни в уцелевших остатках старины, если хотят определить, какой из этих памятников имеет значение эстетическое, этнографическое, историческое и прочее. Надо собрать сведения обо всем, что сохранилось, потому что только из этого всего можно отобрать типичное и подвергнуть его научному изучению" [2, арк. 68].

Вчений наголошував, що по-справжньому ґрунтовно можуть вивчити пам'ятки старовини тільки науковці або інші обізнані з цією справою особи, а не випадкові люди. І.М. Каманін запропонував свій шлях вивчення старожитностей членами КТОПСІМ. Він полягав у тому, що дослідник, перш ніж вирушити на наукову екскурсію, повинен попередньо ознайомитись з наявними програмами щодо збору відомостей про пам'ятки старовини, з працями окремих дослідників або наукових товариств з даної проблеми, із змістом експозиції і фондів

київських музеїв - університетського, академічного і міського, мати навик обмірювання споруд і креслення планів, повинен вміти фотографувати і мати власний фотоапарат тощо [2, арк. 68 зв.-69].

Отже, на конкретному прикладі діяльності Історичного товариства Нестора-Літописця І.М.Каманін показав ефективні сторони роботи його учасників щодо виявлення й вивчення пам'яток старовини, запропонував свої методи історичних досліджень, закликав всебічно і системно, а не частково й хаотично вивчати історичні старожитності.

Одним з напрямів діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва щодо дослідження й збереження старожитностей стали налагодження зв'язків і тісна співпраця з місцевими волинськими товариствами. Так, 1909 р. у м.Острог місцеві краєзнавці утворили Братство імені князів Острозьких, основна мета діяльності якого полягала у вивченні внеску цієї князівської родини в історію та культуру України, у збереження низки будівель, які належали сім'ї Острозьких, від остаточної руйнації. Члени КТОПСІМ допомогли острозьким краєзнавцям отримати офіційний дозвіл та деякі кошти і відреставрувати залишки трьох веж і частину замку князів Острозьких. Ці споруди були передані у відання місцевого братства, яке згодом влаштувало тут музей, історичну бібліотеку і зал для народних читань [3, арк. 85].

Збереглися документи, що свідчать про внесок членів КТОПСІМ у вивчення й збереження пам'яток м.Луцьк. Найчастіше у протоколах товариства з приводу місцезнаходження, стану збереження луцьких старожитностей зустрічається ім'я державного службовця, голови розпорядчого комітету КТОПСІМ Олексія Івановича Мердера. Неодноразово буваючи у місті, обстежуючи його пам'ятки, що збереглися, виявляючи місця розташування колишніх культових і громадських споруд, з'ясовуючи, зокрема, значення надмогильних плит, що становили неабиякий інтерес для історичної науки, цей дослідник зарекомендував себе досвідченим науковцем-краєзнавцем, патріотом луцької старовини. А тому не дивно, що листи лучан стосовно пам'яток міста поступали в КТОПСІМ насамперед на ім'я О.І.Мердера. Вони є важливим джерелом для вивчення постаті цього і сьогодні маловідомого вченого, який на початку ХХ ст. займався історико-краєзнавчими дослідженнями Луцька, уточненням місцезнаходження давніх і вже зниклих пам'яток минувшини, вивченням причин і обставин їх появи на світ та ін. Ось один з листів, датований 29 серпня 1910 р. Житель Луцька (прізвище не подається. - С.Г.) у відповідь на прохання О.І.Мердера повідомляє останньому про те, що "...на усадьбе Мартыновича в его цветнике нашел памятник такой

форми (додається креслення. – С.Г.) с надписью: “На сем месте существовала Св.Дмитриевская церковь, построенная князем Мстиславом Мономаховичем в XII ст., возобновленная кн. Любартом Гедиминовичем в XIV ст. и уничтожена пожаром в 1801 г. “Никакого другого памятника я у Мартыновича не нашел. Если Вас интересует не этот памятник, сообщите, буду искать.

Осмотренный мною монумент построен из кирпича, облицован цементом и, по словам господина, который мне его показывал, построен в 90-х годах Крестовоздвиженским братством” [3, арк. 15 а –15а зв.].

Низка наступних листів, адресованих Олексію Івановичу, також свідчить про те, що він ставив за мету виявити місцезнаходження в Луцьку давніх і вже на той час зниклих церков, по можливості дослідити історію пам’ятних знаків, що зустрічалися в садибах окремих власників. Так, отримавши відомості про те, що в маєтку Добровольського знаходиться невідомий монумент, О.І.Мердер взявся за вивчення історії цієї пам’ятки минулого. Він описав її в листі до луцького міського голови, за що останній надіслав досліднику подяку [3, арк. 23-24]. Саме О.І.Мердер зумів в’яснити походження і значення надмогильних плит на Святій Горі [2, арк. 52] - місцевості, де височіє Свято-Троїцький собор, розшукати будинок у Луцьку, в якому 1709 р. зупинявся російський цар Петро I [3, арк. 50].

Заслугою членів Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва і насамперед О.І.Мердера можна вважати те, що протягом 1911-1912 рр. належного вигляду набув замок Любарта – пам’ятка архітектури XIV ст., а також Окольний або, як його ще називають Нижній замок. На ім’я вченого надійшов лист-подяка від Луцької міської думи, в якому, зокрема, говорилося: “... благодаря Вашей энергии о поддержании одной из наших древностей, “Нижний Замок” принял праздничный вид как снаружи, так и внутри [3, арк. 27].

Необхідно зазначити, що члени КТОПСІМ, досліджуючи волинську старовину, неодноразово виступали перед населенням з лекціями про місцеві історичні пам’ятки і необхідність їх збереження, публікували свої наукові розвідки на сторінках загальноросійських та місцевих видань, зокрема в часописах “Киевская Старина”, “Военно-исторический вестник”, газеті “Жизнь Волыни”, друкували їх окремими брошурами і книгами. Так, волинський єпархіальний архітектор, згодом член КТОПСІМ В.Г.Леонтович, який ґрунтовно вивчав архітектурні пам’ятки міста Острога, підготував з цього питання цикл лекцій. Братство імені князів Острозьких видало у 1912 р. брошуру “Сторожевой замок князей

Острожских в городе Остроге в современном нам состоянии”. О.І.Мердер на основі власних досліджень, а також праць В.Б. Антоновича, П.М. Батюшкова, О.І. Левицького та інших вчених, які вивчали історію Волині, підготував і видав книгу “Древности Луцка и его прошлое”. Вона викликала неабиякий інтерес у читачів, зокрема місцевих дослідників луцьких старожитностей. У листах до автора книги читачі говорили про її важливість, дискутували з приводу спірних питань, вказували на окремі неточності, наприклад, щодо часу будівництва єврейської синагоги.

Вивченням волинських старожитностей і турботою про їх збереження члени КТОПСІМ займалися до того часу, поки на Волині не розпочалися воєнні дії Першої світової війни.

Розглядаючи загалом діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва з вивчення та збереження волинських старожитностей, можна виділити такі основні етапи та напрями його роботи. Перший етап охоплює 1910-1911 рр. У цей час товариство звертається до всіх, хто цікавиться старовиною, із закликами співпрацювати з ним у благородній справі виявлення спадщини минулого. КТОПСІМ розгортає роботу по залученню до такої співпраці представників органів влади, місцевих краєзнавців з числа духовенства, учителів та ін. Для збору ними детальних відомостей про пам'ятки старовини членами товариства було складено і схвалено своєрідний опитувальний лист. Налагоджуються тісні контакти з місцевими краєзнавчими організаціями, насамперед Товариством дослідників Волині, Братством імені князів Острозьких. У справу виявлення та обстеження старожитностей Волині безпосередньо на місці починають включатися члени КТОПСІМ з середовища науковців і громадських діячів Києва.

Другий етап діяльності товариства припадає на 1912 р. Робота КТОПСІМ з вивчення історико-мистецьких старожитностей Волині стає систематичнішою і набуває чітких організаційних форм. У рамках спеціалізованих її напрямів (дослідження відповідно археографічних, археологічних, історичних та мистецьких пам'яток) члени товариства виявили на Волині чимало давніх писемних документів, розробили конкретну програму щодо організації археологічних розкопок в краї, яку почали втілювати в життя, провели значну роботу з реставрації та схоронності низки архітектурних пам'яток. Ця діяльність КТОПСІМ здійснювалася з урахуванням теоретичного і практичного досвіду низки наукових товариств, які були організовані в Україні дещо раніше і займалися історико-краєзнавчим вивченням її територій, в тому числі й Волині.

1913-1914 рр. становлять третій етап в діяльності КТОПСІМ до початку Першої світової війни. Окрім усього попереднього, він характеризувався створенням при товаристві музею церковної старовини, налагодженням тісної співпраці з вже діючими на Волині музеями, активною видавничою діяльністю його учасників.

Таким чином, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, незважаючи на відносно короткий період діяльності у мирний час, змогло провести значну роботу з дослідження і збереження багатьох історичних та мистецьких старожитностей Волині. Своїм подвижництвом київським науковцям та місцевим волинським краєзнавцям початку ХХ ст. вдалося врятувати для нинішніх і наступних поколінь немало культурних пам'яток, які є невіддільною часткою безцінної духовної спадщини нашої рідної землі.

Джерела

1. Центральний державний Історичний архів України у м.Києві. - Ф. 725, оп. 1, спр. 1.
2. Там само, спр. 3.
3. Там само, спр. 6.
4. Там само, спр. 7.
5. Там само, спр. 8.
6. Там само, спр. 10.
7. Там само, спр. 21.
8. Там само, спр. 88.

*Пиріг О.А. (Київ),
Демочко В.К. (Чернівці)*

ПРОБЛЕМИ НЕПУ В НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історіографія проблеми відновлення та функціонування ринкових відносин в Україні в період непу у 90-ті роки склалася під впливом багатьох чинників економічного та політичного характеру. Глибока криза, що охопила економіку Радянського Союзу, формування економічних, правових, політико-психологічних умов для переходу до ринкового господарства актуалізували дослідження проблем непу. Прийняття Декларації про державний суверенітет України, закону про економічну самостійність республіки, проголошення Акту незалежності України

поставили у практичну площину питання вивчення та переосмислення непу.

На сучасних наукових розробках проблем ринку періоду непу позначився і загальний стан історичної науки. Саме в цей час у рамках комплексної програми розвитку історичних досліджень тривають пошуки шляхів подолання кризи історичної науки, змінюється методологічна основа історії, зокрема відкинуто парадигму класового підходу до висвітлення історичних періодів, явищ, подій, зроблено реальні кроки у заповненні так званих “білих плям”, ліквідації свідомої чи підсвідомої фальсифікації історії. Це сприяло об’єктивному, неупередженому розкриттю питань створення, розвитку і згортання ринку в Україні в 20-ті роки.

Важко переоцінити значення розширення джерельної бази для переосмислення проблем непу. На межі 80-90-х років було перевидано праці, які тривалий час знаходились у спецховищах і були недоступними для вивчення, а імена їх авторів викреслено з історії. Це роботи економістів - прихильників ринкової економіки М.Туган-Барановського [22], Б.Бруцкуса [1], О.Чаянова [23], М.Кондратьєва [12]. Саме в них містяться ґрунтовні висновки щодо ролі ринку у розвитку економіки, теорії ринку тощо. Деякі з них було опубліковано під тиском відомих економістів сучасності. Так, роботи Б.Бруцкуса перевидані лише після того, як у 1990 р. американський економіст Дж.Вільхельм надіслав М.Горбачову ксерокопію роботи вченого “Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта” і звернув увагу радянського лідера на актуальність і практичне значення її основних положень.

Важливе значення для розуміння теорії нової економічної політики, дискусії щодо непу у політичних колах 20-х років мало перевидання робіт М.Бухаріна [3] та Ю.Ларіна [18], які були вилучені з наукового та читацького обігу. Доступність джерел і перевидання праць теоретиків ринкової економіки дозволили дослідникам 90-х років дати власну оцінку доробку вчених-риночників, спонукали до переосмислення процесу формування концептуальних засад нової економічної політики, її суті та наслідків.

У цей же час в Україні і в Росії виходять друком роботи з історії економічної думки [4]. Особливістю цих робіт є неупереджений підхід до розкриття наукової спадщини вчених античного світу, середньовіччя, представників класичної політекономії. Кожна з них має розділ, в якому аналізується стан теорії ринку в 20-ті роки. Так, авторам “Історії економічної думки України” вдалося представити широкий спектр теоретичних

поглядів на ринок. У роботі розглядається еволюція поглядів В.І.Леніна, керівництва компартії України, наводяться ідеї вчених-економістів, відомих в той час в Україні - Я.Діманштейна, М.Соболева, Б.Бруцкуса та ін. Як і більшість дослідників теорії ринку, автори "Історії економічної думки України" не дають відповіді, чому в тогочасній науковій дискусії перемогли економісти-марксисти. З'ясування цього питання допомогло б побачити помилки в організації ринкового господарства України.

90-ті роки дали низку робіт, присвячених діяльності вчених, що обстоювали свої погляди на шляхи розвитку економіки Радянського Союзу і Радянської України в умовах непу. Довгий час їх наукова і практична робота замовчувалась або репрезентувалась лише як така, що опонувала офіційному курсу радянської влади на побудову соціалізму. Це, як правило, були вітчизняні вчені-економісти, що належали до дореволюційної школи політекономії.

Першою спробою повернути науці ім'я Б.Бруцкуса стала стаття Н.Рогаліної [21]. Її автор підкреслює оригінальність наукових висновків Б.Бруцкуса щодо перспектив соціалістичного господарства, висвітлює ставлення вченого до непу: "Не треба спокушатися новими проектами про кращий розподіл ... інакше будуть "зрівняльно" вмирати мільйони людей від голоду" [21, с. 124]. На жаль, стаття обходить питання про участь Б.Бруцкуса у розробці нової економічної політики, причини його еміграції до Німеччини.

Зрозуміти глибину теоретичних пошуків і боротьби наукових шкіл, напрямків, течій у 20-ті роки допомагає стаття С.Злупко [9], що присвячена українському економісту-математику Є.Слуцькому. Саме Є.Слуцький, на той час вже зірка першої величини на світовому небосхилі науки, зробив математичний доказ циклічного характеру розвитку економіки. У середині 20-х років він працював в Інституті кон'юнктури.

Безпосередню участь у розробці й організації господарства України на засадах нової економічної політики у 20-ті роки брав видатний український вчений-економіст К.Воблий. Його наукові роботи з проблем народного господарства, зокрема торгівлі і транспорту в роки непу мали практичне значення. Висвітленню ролі К.Воблого у науковому та господарському житті України присвячена стаття Т.Щербаня [25].

Як бачимо, група робіт, що висвітлює роль науковців у відтворенні ринку в 20-ті роки, не лише поглиблює розуміння процесу переходу до непу, але й представляє тогочасну історію в діяльності осіб - безпосередніх учасників історичного процесу.

Першим в Україні, хто насмілився переглянути офіційну концепцію нової економічної політики, став С.В.Кульчицький. У своїй статті “Нова економічна політика: уроки для сьогодення” [13] він зробив спробу переглянути теорію і практику непу в Україні, виходячи із завдань реформування сучасної економіки. Новим у висвітленні непу був акцент на ринку, як основному змісту нової економічної політики. Чи не вперше доведено, що неп як політика визначалася поступово під тиском реалій життя. Вчений показав процес зміни моделей економіки: воєнно-комуністичної в період громадянської війни ринковою в часи непу, а ринкової - адміністративно-командною наприкінці 20-х років, визначив його причини, висвітлив методи управління економікою, характерні для кожної моделі. Однак уроки непу не розкриті з необхідною для реформування сучасної економіки глибиною.

У наступних своїх роботах С.В.Кульчицький висвітлює різні аспекти непу. Так, у монографії “Ціна великого перелому” [14] розглядаються питання згортання непу. Причини цього він ще вбачає у “спотворенні ленінської концепції кооперування селянства” і початку колективізації, ліквідації госпрозрахунку як основного принципу діяльності промисловості, встановленні валотної монополії держави. Кінцем непу дослідник вважає 1929 р. - початок суцільної колективізації, яка підірвала основи сільського господарства, і введення обов’язкових планових завдань по хлібоздачі з розверсткою на село. У статті “Між двома війнами (1921-1941 рр.)” [15] С.В.Кульчицький розкриває причини зміни економічної політики радянської влади, процес формування непу і реалізації його в Україні, показує вплив на нову економічну політику індустріалізації та колективізації.

Певним підсумком досліджень непу С.В.Кульчицьким стала монографія “УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)” [16]. Її автор піднімає і розкриває питання взаємозв’язку нового економічного курсу радянської влади і політичних трансформацій у суспільстві й державі. Він показує процес утворення СРСР, стан внутрішньої політичної боротьби в Україні і в Радянському Союзі, роль партійно-радянського апарату, каральних органів держави. Вперше вводить в науковий обіг поняття “державна партія” для визначення результату зрощування державних і партійних органів.

Майже в усіх своїх роботах С.В.Кульчицький особливу увагу приділяє ролі В.І.Леніна у розробці і впровадженні нової економічної політики. Не можна не погодитись з думкою автора, що “масштаб особистості Леніна, якщо судити із впливу на долю народів Росії й хід розвитку всього

людства, незрівнянний з масштабами особистості інших визначних діячів ХХ століття” [13, с. 135]. Справді, від першої особи в державі багато в чому залежав курс, який обирала країна. На початку 20-х років незаперечною заслугою В.І.Леніна було розуміння необхідності повернення від воєнно-комуністичних методів господарювання до ринкових, розробки конкретних заходів, що забезпечували реалізацію нової економічної політики. Разом з тим поза увагою дослідника залишається науковий доробок тих економістів, чії ідеї ринкового господарства використовував В.І.Ленін, партійні і радянські керівники у процесі формування концепції непу. На наш погляд, це дещо викривляє тогочасні реалії.

Інколи автор перебільшує роль В.І.Леніна у розробці непу. Зокрема, С.В.Кульчицький пише: “Взимку 1920-1921 р. він (Ленін) зумів побачити безодню, перед якою опинилася країна” [13, с. 136]. На наш погляд, “безодня” (голод та незадоволення селян в Україні, “антоновщина”, кронштадський “заколот”, “італійки” у містах) була настільки очевидною, що не бачити цього було просто неможливо. “Тепер виразно видно, - пише автор, - що ці праці були надійним дороговказом для партії, яка проклала нові шляхи в історії” [13, с. 136]. Цей висновок дослідника щодо значення останніх робіт В.І.Леніна викликає сумнів принаймні з двох причин: по-перше, останні ленінські роботи продиктовані смертельно хворою людиною, по-друге, “надійний дороговказ” було дуже швидко відкинуто. Отже, С.В.Кульчицький не зміг подолати традиційне ставлення до В.І.Леніна як теоретика непу. Основна причина, нам здається, полягає в тому, що історик не може бути повністю вільним від політики та ідеології. А у 1989-1990 рр. , коли вийшли друком названі роботи С.В.Кульчицького, перегляд концепції засад української історії лише починався. Ідеологічні штампи виявили значну живучість. І все ж внесок С.В.Кульчицького у розробку концептуальних засад непу слід визнати вагомим. Зрозуміло, що одній людині не під силу за короткий термін переглянути широкий спектр проблем відродження ринку у 20-ті роки. Тож дослідник не торкався дискусії, що точилася навколо нової економічної політики у середовищі економістів і політиків, історії створення і функціонування ринкового механізму тощо.

Частково цю прогалину заповнили праці інших істориків. Так, у 1991 та 1992 рр. були опубліковані брошура й монографія київського історика А.А.Диланяна [7]. У брошурі автор висуває і реалізовує завдання переосмислення становлення ринку і пошуку шляхів його регулювання. Новою була постановка питання про засоби регулювання ринку та аналіз боротьби поглядів визначних діячів партії на неп, імена

яких було несправедливо забуто. Дослідник доводить необхідність регулювання ринку, розкриває шляхи пристосування державного сектора економіки до умов ринку, подолання "ножиць цін".

Монографія А. А. Диланяна не тільки розширює хронологічні рамки дослідження, а й поглиблює його. В ній доведено необхідність відновлення ринку у період непу, висвітлено проблеми створення внутрішнього ринку, пристосування до його кон'юнктури, ціноутворення. Автор цієї роботи показує необхідність регулювання ринку з боку держави, засоби та важелі регулювання, шляхи подолання товарного голоду. Разом з тим роботи А. А. Диланяна обходять увагою питання, як саме вищезазначені проблеми вирішувались в Україні. Монографія А. А. Диланяна розкриває всю напругу і гостроту дискусії в основному серед лідерів правлячої партії з різних аспектів непу. Певною мірою представив дослідник позиції М. Бухаріна, Г. Зинов'єва, Л. Каменєва, Ю. Ларіна, Є. Преображенського, А. Рикова, Г. Сокольнікова та інших щодо ринку. Це дає можливість читачеві більш повно уявити собі драматизм ситуації 20-х років: з одного боку - економічна та політична криза, з другого - відсутність єдності поглядів на ринок як засіб подолання кризи. На наш погляд, варто було б підкреслити ступінь економічної компетентності (освіта, досвід господарської роботи) учасників дискусії. Поза увагою автора залишилися роботи тогочасних дослідників ринку. Як і праці С. В. Кульчицького, роботи А. А. Диланяна створюють враження, що біля витоків непу стояли В. І. Ленін, правляча партія, що не в повній мірі відповідає дійсності.

Проблеми торгівлі в Україні в 20-ті роки стали предметом дослідження харківського історика В. В. Лантуха [17]. З широкого кола питань відновлення ринкових відносин у 20-ті роки він виділив і докладно проаналізував організацію безгрошового товарообігу, а також державної, кооперативної і приватної торгівлі. Відправним пунктом роботи стала проблема товарообміну між містом і селом. В. В. Лантух переконливо довів теоретичну і практичну хибність його організації в тогочасних умовах, показав неминучість повернення до ринку. Перед читачами постає широка картина відновлення торговельних відносин з пошуками їх відповідних форм, а також механізмів державного регулювання цін, з помилками і знахідками, що траплялися на цьому шляху. Особливою повнотою відзначається подана в праці характеристика процесу організації торговельних підприємств і об'єднань та апарату управління оптовою й роздрібною торгівлею. Чимало з положень роботи є дискусійними. Зокрема, навряд чи можна погодитися з висновками, що "навесні 1918 р. В. І. Ленін завершив розробку плану перебудови економіки країни

на соціалістичних засадах...”. На нашу думку, автор мав би повніше показати внесок у розробку непу таких вчених, як О.Чаянов і М.Кондратьєв. На більшу увагу заслуговують також відповідні праці М.Бухаріна, Л.Каменєва та Г.Сокольнікова. Адже перехід до ринкових відносин на початку 20-х років був результатом колективних зусиль політиків, вчених і практиків.

У 90-ті роки постійно зростає інтерес до проблем непу з боку економістів. З’являється низка робіт Е. Лортикіяна [19], Л.Горкіної [10] та інших, що розглядали питання створення і функціонування ринку в Україні. Теоретико-методологічним аспектам непу та господарській практиці 20-х років присвячено окремих випуск збірника “Історія народного господарства та економічної думки України” [10]. Українські дослідники намагались подолати ті хиби, що були притаманні історіографії радянського періоду, а саме: розглядати нову економічну політику у зв’язку зі станом економічної теорії. Отже, наукові пошуки велись у двох напрямках: вивчення стану теоретичної думки та практики її реалізації в Україні в період непу.

Особливістю досліджень українських економістів є цілеспрямованість, обрання певних напрямків для розробки. Так, предметом наукового інтересу Е.Лортикіяна стала проблема планування в умовах ринку. У статті “Планування на основі ринкових відносин” він розкриває суть, значення трестів в управлінні націоналізованими промисловими підприємствами, механізм взаємодії трестів і Вищої Ради Народного Господарства України. Актуальність роботи безперечна. Однак деякі твердження дослідника сьогодні видаються дискусійними. Так, автор статті стверджує, що “недостатня концентрація виробництва і об’єднання підприємств без їх ретельного добору приводили до недовантаження виробничих потужностей” [19, с. 77], “трестування державної промисловості і переведення трестів... на госпрозрахунок створювали сприятливі умови для розгортання планової роботи в галузі промислового виробництва” [19, с. 78]. Тобто, автор схильний до перебільшення значення трестування промисловості, не бачить, що посилення процесу трестування привело до розвитку монополізму у різних галузях виробництва, а трестування заклало основи адміністрування в економіці, що суперечило законам ринку, готувало ґрунт для переходу до планової командної економіки. Навряд чи можна погодитись із визначенням причин виникнення “ножиць цін”. Зокрема, ціни на промислову продукцію підвищувались не лише внаслідок перенасичення ринку сільськогосподарськими продуктами, зниження купівельної

спроможності селянства, а й внаслідок незадовільної комерційної роботи промислових підприємств.

Цікавим здається і питання пристосування трестів до умов ринку 20-х років, що досліджує Е.Лортикян. Автор узагальнює досвід розробки промпланів і їх значення для організації виробництва. Однак дослідженню Е.Лортикяна бракує економічного аналізу функціонування ринкової економіки в Україні. Саме такий аналіз логічно і доказово підвів би читача до висновків дослідника. Не розкрито питання про критерії оптимальності співвідношення ринку і плану.

Помітне місце серед робіт економістів України середини 90-х років посідають статті Л.Горкіної. Дослідниця звернулася до джерел нової економічної політики, до історичних реалій, прагнучи відійти від ідеологізованих уявлень про неп. Не можна не погодитись з основними висновками Л.Горкіної, що “нова економічна політика не була результатом нового, якісно відмінного від ортодоксально марксистського теоретичного осмислення соціалізму та його економічних засад” [10, с. 3]. На наш погляд, дослідниця зупинилась посеред шляху щодо переосмислення теорії і практики нової економічної політики. Так, вихідним моментом її аналізу непу стала поширена думка (майже аксіома) про існування теорії і практики непу. Перебіг подій початку 1921 р. показує, що основні складові непу визначалися поступово, під тиском реалій життя. Абсолютно права Л.Горкіна, що занепад промисловості, транспорту, сільського господарства, фінансової системи, торгівлі, незадоволення селян політикою “воєнного комунізму” примусили В.І.Леніна, правлячу партію шукати вихід з економічної і політичної кризи. Оскільки незадоволення селянства вилилось у повстання в Росії, Україні, кронштадський “заколот”, влада змушена була в першу чергу зняти соціальну напругу на селі, задовольнити вимоги селян. На конференції робітників-металістів у Москві у лютому 1921 р. В.І.Ленін висловив думку про необхідність заміни продрозкладки продовольчим податком. Почалася робота з обґрунтування повороту у державній економічній політиці. Питання про заміну продрозкладки натуральним податком обговорювалось на засіданні політбюро РКП(б), опрацьовувалось у спеціально створеній комісії на черговому пленумі ЦК. Х з’їзд РКП(б) одностайно ухвалив постанову “Про заміну розкладки натуральним податком”. Застосування продовольчого податку підвищувало зацікавленість сільського господаря у результатах своєї праці. Сільськогосподарську продукцію в країнах з ринковою економікою селяни реалізують на ринку. За допомогою останнього вони

задовольняють свої потреби у промисловій продукції. Радянська влада шукала неринковий засіб організації економічних відносин між містом і селом. Таким засобом став безгрошовий товарообмін. Спроба його організації провалилась вже влітку 1921 р. Практика підштовхує В.І.Леніна до усвідомлення ролі торгівлі, ринку у соціалістичному будівництві, необхідності організації системи державної торгівлі. Отже, концепція нової економічної політики визначалась практикою господарського життя, завданнями уникнення соціальної та політичної напруги.

В іншій своїй роботі “Нова економічна політика та економічна думка в Україні в її альтернативах” [10] Л.Горкіна розкриває боротьбу двох альтернативних напрямків економічної думки 20-х років: ринкового і антиринкового. Дослідниця аналізує суть і перебіг цієї боротьби, але не доходить до визнання того, що у своїх працях з проблем торгівлі В.І.Ленін використав доробок дослідників ринкового господарства.

Близькою за змістом до вищеназваної роботи Л.Горкіної є стаття О.В.Колеснікової “Проблеми теорії ринку у зв’язку з переходом до нової економічної політики” [10]. У статті аналізуються теоретичні проблеми ринку: подається класифікація видів ринкових відносин, механізм їх функціонування, взаємодія з елементами господарського механізму. Новим у роботі є твердження про часткове відродження ринкового механізму у 20-ті роки.

Спробою переосмислення процесу формування концептуальних засад нової економічної політики та їх реалізації стала монографія відомого дослідника історії радянської економічної науки В.Маневича [20]. Автору вдалося передати атмосферу плюралізму і творчості при розробці теорії перехідного періоду, дати аналіз змісту полеміки з питань природи перехідного періоду, шляхів розвитку селянського господарства, взаємовідносин соціалістичного сектора економіки з ринковим, планування і ринку, грошового обігу і кредиту тощо. На жаль, робота написана з позиції марксистсько-ленінської методології. В.Маневич ще не зумів (чи не побажав) використати можливості демократизації і плюралізму в суспільстві і науці, притаманні другій половині 80-х років, для виходу за рамки ідеологічних шор, визначених правлячою партією. Це відчувається й у висвітленні ленінської “спадщини”, розкритті змісту дискусії про сутність перехідного періоду, про взаємодію плану і ринку, розгляді проблеми ціноутворення та ін.

До цієї ж групи робіт належать статті І.Буздолова “Неп: минуле і необхідне нам сьогодні” [2], В.Дадаєва “Економіка соціалізму: мета та

засоби” [6], Н.Шухова “Питання соціалізму в економічній літературі 20-х років” [24]. Актуальним для свого часу був висновок І.Буздалова про усвідомлення В.І.Леніним значення ринку для будівництва соціалізму. Однак автор схильний до перебільшення ролі непу у подоланні економічної і політичної кризи. Навряд чи можна погодитись з тезою І.Буздалова про рекордно короткі терміни створення ринку продовольства. У цей же час виходить друком серія статей Ю.Голанда [5], в яких в основному розглядаються проблеми грошової реформи і шляхи створення стійкої валюти.

Як бачимо, означена група праць початку 90-х років належить перу російських економістів, що поставили собі за мету переосмислити досвід подолання економічної і політичної кризи у 20-х роках. Всі роботи цієї групи написані з позицій марксистсько-ленінської методології, що не дозволило дослідникам неупереджено і глибоко проаналізувати проблеми відродження ринкового господарства в період непу.

Аналіз історіографії проблеми відродження ринкової економіки в Україні в період непу був би неповним без перегляду літератури із загальних питань ринку. Коло цієї літератури досить широке. Важливу роль у розробці методологічних засад сучасної ринкової економіки мають роботи І.Лукінова, Ю.Пахомова, В.Черняка [8] та ін. Так, в роботах І.Лукінова на основі аналізу стану господарства України та досвіду економічно розвинутих країн викладаються основні напрямки реформування сучасної економіки: роздержавлення і приватизація, корегування валютно-фінансової і кредитної політики, переструктуризація економіки, створення системи сучасного менеджменту. Пропонується також й формування принципово нової ринкової моделі, змістом якої є чітка система макроекономічного і господарського управління, економічного, валютно-фінансового і кредитного регулювання, опора на науково-технічний прогрес та інтелектуальний потенціал держави, взаємовигідний і паритетний зв'язок в системі світового співтовариства, соціальна орієнтація на забезпечення достойного життя людини й суспільства [8, с. 38].

Проблеми ролі держави в регулюванні ринкової економіки розглядаються у статті Ю.Пахомова “Економічні трансформації в Україні в контексті світового досвіду”. Основний висновок вченого зводиться до того, що “корекція українських реформ у бік посилення державного регулювання може обернутися як успіхом, так і невдачею”.

Чи мають відношення праці з проблем сучасної ринкової економіки до розв'язання проблеми відродження ринку в Україні в 20-ті роки? На наш погляд, так, оскільки розуміння теорії і сучасних проблем ринкової

економіки дозволяє шляхом ретроспективного аналізу уявити проблеми господарства 20-х років, визначити ефективні і помилкові шляхи їх вирішення, змоделювати альтернативні рішення.

Таким чином, пошуки оптимальних шляхів реформування економіки України на ринкових засадах, визволення вітчизняної науки від ідеологічних пут сприяли підвищенню уваги істориків, економістів, політиків до проблеми відновлення, функціонування ринку в період непу. Зроблено певний крок у переосмисленні теорії нової економічної політики та досвіду її реалізації в Україні. Однак вивчення проблеми відновлення і функціонування ринку в 20-ті роки ще не завершено.

Джерела та література

1. Бруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы // Вопросы экономики. – 1993. - №№ 9, 10.
2. Буздалов И. НЭП: прошлое и необходимое нам сегодня // Вопросы экономики. – 1990. - № 3.
3. Бухарин Н.И. Избранные произведения. - М., 1990.
4. Васильева Р.Х., Горкіна Л.П., Кліміна А.В. та ін. Історія економічної думки України. - К., 1993.
5. Голанд Ю. Финансовая стабилизация и выходы из кризиса // Коммунист. – 1991. - №№ 3,4.
6. Дадаев В. Экономика социализма: цель и средства // Вопросы экономики. – 1990. - № 3.
7. Диланян А.А. Регулирование внутреннего рынка. 1921-1923 гг. - К., 1991; його ж : Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях нэпа. 1921-1927 гг. - К., 1992.
8. Економіка України та шляхи її подальшого реформування. - К., 1996.
9. Злупко С. Слуцкий - украинский экономист - математик мировой славы // Экономика Украины. – 1995. - № 7.
10. Історія народного господарства та економічної думки України. - К., 1995 – Вип. 28.
11. История экономической мысли России. - М., 1996.
12. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. - М., 1989.
13. Кульчицкий С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. - К., 1990.
14. його ж: Ціна “великого перелому”. - К., 1991.
15. його ж: Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. - №№ 8, 9.
16. його ж: УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). - К., 1995.
17. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. - Харьков, 1992.

18. Ларин Ю. Первоначальное образование буржуазного капитала в СССР // Экономические науки. – 1990. - № 7.
19. Лортикян Э. Планирование на основе рыночных отношений. Из истории ВСНХ Украины 20-х гг. // Экономика Украины. – 1993. - № 9.
20. Маневич В.Е. Экономические дискуссии 20-х годов. - М., 1989.
21. Рогалина Н. Борис Бруцкус: три опыта строительства большевистского социализма // Вопросы экономики. - 1995. - № 7.
22. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. - М., 1989.
23. Чайанов А.В. Основные идеи и формы сельскохозяйственной кооперации. - М., 1991.
24. Шухов Н. Вопросы социализма в экономической литературе 20-х годов // Вопросы экономики. – 1990. - № 4.
25. Щербань Т. Костянтин Григорович Воблий // Економіка України. -1996. - № 4.

Тюх С.В.
(Хмельницький)

ПІД ГРИФОМ “ТАЄМНО”
(Документи Державного архіву Хмельницької області
про голод 1932-1933 рр. на Поділлі)

Жахливим злочином тоталітарної системи проти народу став штучний голод 1932-1933 рр. За механізмом “творення” і страхіливими наслідками його слідів віднести до найбільш трагічних подій в історії людства. Він аналогічний злочинам, вчиненим фашистами в роки Другої світової війни. Голод 1933 р. – не історична минувшина. Він живе у пам’яті очевидців, жагучим боєм відгукується у їхніх скронях.

Голод був закономірним наслідком урядової економічної політики. Разом з тим уряд використовував голод як захід зміцнення колгоспного ладу. Голод, а точніше – терор голодом, став таким же елементом у кампанії насильницької колективізації селянства, якою була вибіркова, під класовими гаслами експропріація господарств селян-власників. Справді, трагічна доля розкуркулених селян повинна була показати всім і кожному, що станеться з тими, хто не дасть згоди увійти в колгосп. Майновий стан при цьому не мав значення, незважаючи на класові гасла. Якщо колективізації опирався бідняк або наймит, його депортували на Північ, або ув’язнювали у в’язницю як “підкуркульника”. Саме така доля

українських селян мала бути застрашливим прикладом для тих, хто вже у колгоспі робив спробу саботувати працю на державу.

Спіраючись на “командні висоти”, які давали величезну владу над суспільством, державні й партійні органи під час другого комуністичного штурму приневолити селян до праці в одержавлених колгоспах. Сільське господарство стало частиною командної економіки, в якій ринкові відносини, хоч і не зникли зовсім, але посіли підпорядковане становище десь на узбіччі. Тоталітарний режим створив адекватну собі економічну основу ціною життя мільйонів селян. Сталін, оголосивши суцільну колективізацію, обіцяв щасливе життя. Насправді ж колгоспи запроваджувалися для вилучення з села якнайбільше ресурсів, які мали сприяти прискоренню індустріалізації. Заборонялося навіть говорити про реальні наслідки колективізації: занепад продуктивних сил села, дезорганізацію колгоспного виробництва, про голод, який дедалі частіше гостював у селах.

Саме в цей час Сталін зробив заяву такого змісту: “Ми, безперечно, домоглися того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується в нас з року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади”. Зрозуміло, що навіть установи, пов’язані з сільським господарством, здебільшого оминали тему голоду в діловій документації. Протягом 1929-1933 рр. у взаємовідносинах між містом і селом на першому плані був довільно встановлений хлібозаготівельний план. Радянські і партійні органи на місцях керувалися рішеннями листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), який відкрив шлях до примусової колективізації. За словами Сталіна, підхопленими радянськими засобами масової інформації, розпочатий курс на колективізацію був “революцією, здійсненою згори” (хоча, як запевнялося, “безпосередньо підтримуваною знизу” селянами). Відновлювалася вся атмосфера та атрибути воєнного комунізму – військовий жаргон, утопічні сподівання, брутальне насильство над селянством, брак економічної підготовки. Як свідчать документи партійних та радянських органів, колективізація на Поділлі проводилася прискореними темпами. Наприклад, у Старокостянтинівському р-ні в 1921 р. було колективізовано 7 % господарств, 1932 - 11 %, 1933 - 67 %. Ще вищі темпи були в Чемеровецькому р-ні: тут наприкінці 1933 р. було колективізовано більше 80 % господарств разом із землями і майном. Ось деякі вказівки партійного керівництва про стан окремих сіл Проскурівського р-ну і необхідність зміцнення їх політичної бази у 1932-1933 рр.:

Населенні пункти	% колективізації	Незадовільні фактори	Висновки
Антонівка	91,5	Засмічення антирадянськими і кримінальними елементами	Потребує додаткового політичного забезпечення
Аркадіївці	84,1	Терористична діяльність кулацтва	Колгосп слабкий. Потребує міцного політичного забезпечення
Бахматівці	87,3	Терористична діяльність кулацтва. Виявлення терору	Колгосп слабкий. Потребує міцного політичного забезпечення
Везденьки	93,6	Велике засмічення антирадянських елементів	Колгосп задовільний. Потребує міцного політичного забезпечення
Н.Вовківці	91,7	В минулому і сучасному нічим себе не проявляли	Міцний колгосп
Гречани	59,0	Є сильні націоналістичні настрої. Тенденції молоді не йти в РСЧА. Великий сектор одноосібників	Забрудненість безпартійним активом. Неблагодійний
Мацьківці	97,4	В минулому послало делегатів на сейм в Польщу з проханням приєднання України до Польщі	Середній колгосп. Забрудненість активу. Потребує міцного політичного забезпечення

Складено за: 6, арк. 15.

Як видно, із наведеного документа, майже кожний колгосп потребував “міцного політичного забезпечення”. І зрозуміло чому. Партійне керівництво боялося виступу селян проти хлібозаготівель і намагалось перш за все втлумачити в свідомість простого селянина потрібні системі політичні гасла.

Організація колгоспів була підпорядкована діяльності партійних, радянських, господарських органів. Ці питання постійно обговорювалися на зібраннях, систематично висвітлювалися в пресі. “... Під час хлібозаготівельної компанії внаслідок загострення класової боротьби навколо міцніючих колгоспів класовий ворог і під його впливом частина відсталі сільської колгоспної маси ставила перепони на шляху до здійснення зміцнення колгоспів і виконання зобов'язань перед державою, - говорилося в одному з тодішніх документів по Проскурівському р-ну. -

Почалося зрізання колосків, особливо в селах Водички, Педоси, Маснівці, Стуфчинці, Аркадіївці. Під час обмолоту – порча молотилок” [9, спр. 30, арк. 54]. Селяни не хотіли працювати в колгоспах, адже бачили, що, незважаючи на свою важку працю, вони голодують. Однак колективізація набувала розмаху і проводилася як широка політична кампанія.

Під час колективізації та хлібозаготівель грубо порушувалася законність. Зокрема, в селах Юрківці, Кутківці, Хропотова, Івахнівці Чемеровецького р-ну мали місце “розбазарювання” майна активом села, побиття селян, незаконне виселення громадян з населеного пункту та інші порушення [5, арк. 16].

У с.Юрківці Чемеровецького р-ну було зафіксоване “грубе порушення революційної законності головою сільради Віньковим, розбазарювання майна активом села, пияцтво, бенкети, незаконне звільнення від м’ясоподатку музикантів”. А у с.Хропотова цього ж р-ну “члени сільради вживали практику побиття, незаконний спродаж майна, привласнення майна, яке підлягало допродажу з торгівлі, пияцтво голови сільради Бойка, бенкети. У с.Кутківці голова сільради творив страшне свавілля, незаконне виселення селян” [6, спр. 166, арк. 4].

Ось яка телеграма була адресована голові ВУЦВКУ Петровському від громадянина Боровського А. жителя с.Згорбівка Кам’янець-Подільського р-ну: “Цибулівська сільрада конфіскувала все моє майно, вигнала мене з сім’єю на вулицю без хліба, одягу, мені 80 років, дружині – 70 років, дочка хвора, кепський врожай не дозволив дати 140 пудів, бо всього мав 70, сільрада звела особисті рахунки, скориставшись моєю старістю і розгромила мене... Боровський, а за нього неписьменного Іванюк” [12, спр. 24, арк. 221].

Порушення законності, в свою чергу, негативно позначилася на організації роботи в колективних господарствах. Праця була малоефективною. Зокрема, в інформації Славутського районного комітету КП(б)У Вінницькому обкому у лютому 1932 р. зазначалося, що усупільнена земля в колективних господарствах використовується з малою віддачею. Середня врожайність сільськогосподарських культур за минулий 1932 р. становила: проса – 16, пшениці – 10, ячменю – 9, жита – 7, гороху – 9, вівса – 4 з 1 га [3, спр. 44, арк. 104]. Так, у с.Пашківці бригадир дільничої бригади на зборах, які відбулися 5 травня 1932 р., зазначив у своєму виступі: “Робота бригади кепська, невихід на роботу, члени бригади не знають свого бригадира. Члени колгоспу не використовуються в тій бригаді, до якої вони закріплені, а просто який бригадир кого раніше захопить, того й використовує. Самі бригадири кволо працюють.

Незадоволення роботою торішніх ясел, які погано працювали, погано годували, несвоєчасно” [9, спр. 11, арк. 22]. А в с. Катеринівка зовсім були відсутні трудові книжки, ніякого обліку трудовнів не велося. Норми виробітку не виконувалися. Посів проводився погано. Вихід на роботу в більшості відбувався за рахунок молоді [3, спр. 63, арк. 32]. В Давидківцях, одноосібники категорично відмовлялися від посіву масивом і, незважаючи на заходи з боку сільради, на роботу не виходили. На полях колгоспу с. Водички працювали трактори Чорноострівської МТС, які часто простоювали. В гасі знайдено домішки води на 50% [4, арк. 29]. У матеріалах про стан роботи партосередку с. Печеськи-Ходаківці станом на 18 жовтня 1932 р. зазначалося, що “в колгоспі панує цілковита знеосібка, безгосподарність: хліб на току не накритий, в пшениці пасуться коні, гречку їдять свині, скирти розкидані, гречана полова згоріла, солома згнила на току, все розкидано” [9, спр. 11, арк. 28]. Громадське виробництво почало швидко деградувати. Селяни залишали колгоспи. Так, у с. Водички поступило 13 заяв від бідноти про вихід із колгоспу. В с. Осташки зареєстровано 10 заяв від бідноти. Такі ж заяви поступали у селах Гречани, Шаровечка, Дзеленці, Ружичанка, хоча вони і рахувалися селами суцільної колективізації [6, спр. 166, арк. 101]. Зазначалося далі, що у с. Ходківці за останні дні подано 4 заяви про вихід [6, спр. 166, арк. 24].

Селяни побачили, що колективізація окрім страждань, злиднів, та голоду нічого не принесла їм. До наших днів дійшло чимало документів, які свідчать про причини масових виходів селян із колгоспів. Зрозуміло, що раніше всі вони зберігалися в спецховищах і лише сьогодні стали доступні для широкого кола дослідників. Наприклад, лист з грифом “надзвичайно таємно” був адресований особисто тов. Максимову (голові Проскурівського райвиконкому), датований 28 липня 1932 р. У ньому йшлося про те, що в ряді сіл починають швидко наростати тенденції до масового виходу з колгоспів, в основному за рахунок бідноти. Вказувалися такі причини виходу: а) відсутність хліба в результаті низької оплати трудовдня і безвідповідальності у колгоспах; б) неналагодженість і неякісне громадське харчування; в) куркульська агітація; г) викривлення, допущені низовими радянськими і партійними органами на селі (Шаровечка, Водички).

У селі Водички колгоспники 27 липня 1932 р. зробили спробу забрати макуху (соняшникову), привезену на корм свиням, і вимагали її розподілу їм для їжі [5, арк. 190].

Хоча селянин формально мав право вийти з колгоспу, здійснити це на практиці було зовсім не просто. Все залежало від позиції (а то й

настрою) місцевого партійного уповноваженого. Селянську землю об'єднали в одне колективне господарство, і той, хто залишав колгосп, не міг просто так назад забрати свою частку. Замість цього йому виділялася ділянка десь на околиці, на значно гіршому ґрунті. Більше того, давши селянинові формальний дозвіл на вихід з колгоспу, власті не поспішали виділити йому землю та насіння. А як часто траплялося, що ділянка була на відстані 10-15 км і безнадійною щодо продуктивності.

Іншим лихом для селян були хлібозаготівлі. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932 р. Заготівельники забрали тоді у селян геть усе. У 44 районах України почався голод, який припинився тільки влітку після нового врожаю. У газетних повідомленнях подавалося, що урожай 1932 р. в Україні видався багатий, але він нікому не потрібний і гине на ланах. Селяни заявляли: "Хай гине, все одно й це заберуть". Заготівлі з урожаю 1932 р. одразу пішли значно важче, ніж у попередньому році, з червня по жовтень з колгоспів та одноосібників вдалося витиснути тільки 136 млн. пудів хліба, а з радгоспів – 20 млн. пудів. У держави не залишилося хліба на експорт, хоч уже закупили машини під валюту, яку потрібно було заробити цим експортом. Видача хліба за картками у містах була скорочена, як оголосили - через "куркульський саботаж".

Наприкінці жовтня 1932 р. Сталін відрядив у основні хлібні регіони країни надзвичайні хлібозаготівельні комісії, зокрема в Україну – комісію на чолі з головою РНК СРСР Молотовим. Хлібна розкладка 1932 р. була непосильною для селян, хоча і зниженою на 10 млн. пудів. 31 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія "додатково" заготовила 105 млн. пудів. Зимові хлібозаготівлі відібрали останній шматок хліба у вже голодуючих селян. Та і цим сталінський смісар не обмежився. Було прийнято ряд постанов: "Про заходи щодо посилення хлібозаготівель" від 18 листопада 1932 р., постанова ЦВКП(б) від 14 грудня 1932 р. Зміст урядових постанов чітко засвідчив бажання влади не тільки "посилити" хлібозаготівлі, а й покарати "боржників" за те, що вони не мають хліба, який можна було б відібрати.

Важкий тягар хлібозаготівельної політики винесло на собі Поділля. У 27 районах Вінничини 30-х років, які нині складають більшу частину Хмельницької області, хлібозаготівельна політика привела вже в 1932 р. до втрати селом значної частини необхідних харчових ресурсів.

Для виконання нереальних планів практикувалися повальні обшуки селянських дворів. По суті, відбувалася конфіскація прихованих хліборобами продовольчих запасів. У лютому 1932 р. колгоспи, поступившись тиску, віддали хліб згідно плану, втративши при цьому

насіннєві фонди. Більшість одноосібників розверстки не виконали. Сотні колективних господарств не змогли розрахуватися з колгоспниками, чим підштовхнули їх до масових виходів з колгоспів. Продрозкладка сильно підірвала і фуражні фонди.

З другої половини жовтня 1932 р. насилля на селі зросло. В окремих населених пунктах конфісковане зерно сягало півтора планового завдання. Анонімний автор з с. Зіньків повідомляв: “Сільрада забирає весь хліб, не лишаючи навіть на посів, забирають насіння до зернини. Чим будемо сіяти – бригада каже, що це не їх діло, коли їм кажуть, що це незаконно, то вони відповідають, що вони самі закони і самі власть. Забирають мішанину, сіно, ярину, й селяни випродують або нищать скотину... Наш селянин не боїться праці... але нас хочять голодом примусити іти в колгосп. В колгоспі рядові колгоспники голодують... Свавілья панує. У нас буде те, що було по других районах. Себто голод і смерть від голоду” [9, спр. 1, спр. 64]. Десятки сіл і колгоспів – “саботажників” хлібозаготівель з подання місцевих органів влади попали на “чорні дошки”, опинилися в блокаді. З сільських і колгоспних крамниць товар забирали. Виїхати за межі населеного пункту за покупками було неможливо.

Активно “працювали” виїзні судові сесії, розглядаючи справи “пасивних” хліборобів, “нездачників”. Серед них було чимало таких, які нещодавно повернулися з місць заслання після розкуркулення 1930-1931 рр. Тільки за 5 місяців 1932 р. в одному лише Затонському р-ні до різних строків позбавлення волі було засуджено 183 селянина. У Волочиському р-ні кількість засуджених наприкінці того ж року складала 922, що на 516 більше, ніж попереднього року [9, спр. 30, арк. 5]. З кінця грудня 1932 р. на Вінничині розпочалася додаткова заготівля хліба, яка привела до втрати більшістю господарств хлібних запасів. А наприкінці січня 1933 р. ті ж активісти розпочали формування насіннєвого фонду, в ході якого зерно одноосібників насильно звозилося до сільських гамазеїв.

Політика хлібозаготівель підірвала економіку, оскільки вела до ліквідації найефективніших виробників сільськогосподарської продукції. У постанові РНК УСРР 1932 р. “Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах” говорилося про цілковиту заборону колгоспної торгівлі, як для колгоспів, так і для одноосібників, припинення всілякого кредитування та дотермінового стягнення раніше виданих кредитів й інших фінансових зобов’язань цих колгоспів, колгоспників та одноосібників, проведення перевірки складу колгоспників з метою очищення їх від “контрреволюційних елементів”, організаторів зриву хлібозаготівель.

Таким чином, раніше визначена економічна класифікація селянства втратила будь-який сенс. Взагалі, весь процес розкуркулювання вийшов з-під контролю і поширювався на селян усіх категорій. На основі класового підходу, а не реальної дійсності і ґрунтувався весь сталінський курс.

У додатку до інструкції про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі говорилося, що для одноосібників, які злісно зривають хлібоздачу, застосовувати крім передбачених заходів натуральні штрафи порядком додаткових завдань з м'ясозаготівель розміром до 15-місячної норми здачі м'яса. У виняткових випадках, за окремою постановою виконкоми мали право подвоювати розміри цих штрафів куркулям-твердоздатчикам, що не виконували завдання здачі хліба, застосовувати репресії, передбачені в частині 2 Кримінального кодексу [5, арк. 12].

У постанові Раднаркому УСРР від 18 листопада 1932 р. "Про заходи до посилення хлібозаготівель" йшла мова про обкладення "боржників натуральними штрафами", тобто держава санкціонувала проведення масових обшуків з негайною конфіскацією наявних запасів зерна як "украдених" у неї. Важко вдарила вона по селянах. Особливо зловісною була частина про натуральні штрафи. Як відомо, восени кожного року селяни запасалися продуктами на зиму і весну, до нового врожаю. Інших джерел харчування не було, бо торгівля продовольством у містах здійснювалася за картками, а базарну торгівлю власті забороняли явочним порядком, не приймаючи жодних постанов. Вимога застосувати натуральні штрафи була незамаскованим наміром держави розпочати терор голодом проти т.зв. "куркульських саботажників".

Фізично ослаблені селяни були неспроможні працювати в полі. На кінець травня 1932 р. на Поділлі засіяли лише половину запланованих площ. Влітку до нестиглих хлібів заходили так звані "куркульські перукарі". Це були переважно жінки, що почали крадькома зрізати ножицями колоски на кашу для своїх дітей. З початку жнив з'явилися "несуни", які несли зерно додому в кишенях, за пазухою...

Зокрема, 23 липня 1933 р. Солобковецький райпартком інформував Вінницький обком КП(б)У: "У зв'язку з досяганням хліба у районі частіше стали випадки знищення врожаю, зрізування колосків... У Підлісному Муркареві жителька Марія Кушлінська разом з Антоном Колісником зрізали на колгоспному полі 20 кілограмів колосків. Справу Колісника розглянув районний нарсуд і засудив його до 8 років ув'язнення в далеких таборах, а справу Кушлінської розглянула виїзна сесія облсуду і засудила її до 10 років ув'язнення у далеких таборах. У селі Удрівцях Микола Черв'ичний на колгоспному полі вижав 0,06 га жита, справу про

це теж розглянуто виїзною сесією облсуду, Червічного засуджено до ув'язнення в далеких таборах на 10 років. 13 липня 1933 р. в с.Коржанівка Ніколаєва Л.М., куркулька, розкуркулена і майно її продано за штраф, на колгоспному полі вона вижала 0,03 га. Виїзною сесією облсуду засуджена до ув'язнення в далеких таборах на 8 років. У с.Томашівка Стаднюк М.Я., куркуль, розкулачений, на найвіддаленішій ділянці протягом декількох раз зрізував і витолочував озимий посів. Виїздна сесія облсуду засудила за це його до розстрілу! [1, арк. 45].

“Закон про п'ять колосків” (як назвав його народ) написаний власноручно Сталіним, який був прийнятий 7 серпня 1932 р. (Закон про охорону соціалістичної власності). Ним вводилась найвища міра покарання з конфіскацією всього майна. Колгоспники відчували біду, тому покидали село, шукали заробітків у містах, на новобудовах, ухилялися від праці в колгоспному господарстві. Тому частина врожаю 1932 р. не була зібрана, хлібозаготівлі виконувалися з неймовірними труднощами.

Друга половина 1932 р. для знекровленого продрозверсткою села і знесилених голоднечею людей складалася досить суперечливою. З одного боку, були зроблені спроби деякого послаблення для колгоспників, з другого – наприкінці 1932 р. прокотилася нова хвиля “закручування гайок”, коли йшлося про виконання хлібозаготівель.

Ситуація загострилася уже у липні 1932 р. і ставала щодалі гіршою. Українське керівництво намагалося вносити незначні поліпшення. У липні ЦК КП(б)У наказав доставляти хліб і рибу у голодуючі райони тим, хто працював у полі. Деякі сільські керівники давали їжу всім, хто голодував. Подібні кроки були засуджені союзним керівництвом і названі як “марнування хліба та риби”. Органи місцевої влади, партійні осередки проводили певну роботу. Вони інформували вищестоящі органи про труднощі, які склалися в селах, створювали фонд для допомоги мало-забезпеченим. Ось одна із інформацій Полонського районного відділу ДПУ, адресована райвиконкому у лютому 1933 р.: “Повідомляємо, що в селах району спостерігаються труднощі з продуктами харчування. Особливо важкий стан склався у сім'ях колгоспників К.В.Куцолопа, А.П.Цимбалюк, Р.М.Цимбалюк з села Велика Березна. В даний час їх сім'ї харчуються коржами, випеченими з трави і патоки, а також кормовими буряками. А тому просимо прийняти заходи, надати допомогу у забезпеченні людей хлібом” [1, арк. 57].

А ось повідомлення з Славутського р-ну в липні 1933 р.: “По колгоспах потерпілих від голоду - 4520 сімей. з них гостропотребуючих – 2547 сімей, гостроголодуючих і опухлих – 2135 чоловік, померлих – 229. Із

загальної кількості одноосібних господарств 8000 потерпілих від голоду – 4306 сімей, з них гостропотребуючих – 2788 сімей, опухлих – 3422. померлих – 689 чоловік [8, спр. 10, арк. 11]. Отримано продовольчої допомоги від держави 1742 ц хліба, який розподілений на 8935 сімей. або 31372 чоловіка, що припадає на 1 чоловіка 5-6 кг. а, коли взяти пересічно до загальної кількості населення району, це становить – 1,7 кг на чоловіка” [1, арк.41].

Майже подібна інформація надійшла у тому ж 1933 р. до районних інстанцій із с.Сахни: “В селі мають місце щоденні випадки смерті колгоспників з голоду (за весну 50 чоловік). Люди вживають різну пададь, а також коріння з дерев, тирсу, визбирають насіння в полі. 23 квітня колгоспник Ю.М.Чмих пішов у поле збирати торішню картоплю, де впав і помер” [1, арк. 19].

Подібні факти були непоодинокі. Читати їх без хвилювання і болю неможливо. Але сподівання у більшості випадків були марними. Залишилися вони лише для історії і для жителів Івашинець Летичівського р-ну. В цей час Сталін у доповіді 7 січня 1933 р. безсоромно просторікував : “Тепер селянин – забезпечений господар, член колгоспу, який має у своєму розпорядженні трактори, сільгоспмашини, насіннєві фонди, запасні фонди і т.д.”. І це у той час, як люди вмирали всю зиму та весну 1933 р. з голоду.

З відомостей про охоплення продовольчими труднощами окремих районів Вінницької області станом на 15 травня 1933 р. чітко простежується наростання явищ голодомору у подільських селах. Якщо станом на 30 квітня голод лютував у 385 населених пунктах, то 15 травня – вже у 400. У них голодувало відповідно 11964 і 13852 осіб. Загалом голодом було охоплено 34 райони [5, арк. 74].

Голод був планомірним знищенням українського селянства, щоб поставити його на коліна і позбавити будь-яких думок про приватну власність. Його наслідки – прямий результат спроб перебудувати сільськогосподарське виробництво в дусі ідей зрівняльного соціалізму. Голод 1932-1933 рр. – це не просто результат дії якихось ірраціональних сил, не просто наслідок економічних прорахунків, а справжня війна з селянами, з усім народом.

Україна була роздавлена: її церкви зруйновані, інтелектуали розстріляні або вмирали в таборах. селянство – основа нації – знищене чи придушене.

Скільки людських життів забрав катівський, підступно задуманий голодомор в Україні у 1932-1933 роках? І вітчизняні, і зарубіжні дослідники сьогодні однастайні: мільйони.

Відомо, що висновки Всесоюзного перепису населення 1939 р. в Україні були сфальсифіковані. Адже саме цей перепис, який завершував передвоєнне десятиріччя, мав стати головним для підрахування людських втрат у 30-ті роки. Перепис 1937 р. був знищений, а демографи, які брали участь у його проведенні, розстріляні.

Деякі висновки перепису були надруковані в “Правді” від 2 червня 1939 р. Згідно з цією публікацією, чисельність населення України склала 30960,2 тис. осіб, у тому числі – у містах – 11195,6 тис., а у сільській місцевості – 19764,6 тис. Кінцеві дані перепису були нижчими від надрукованих. Але й ці заборонені до друку цифри були далекими від реальної кількості населення, бо сюди включили і засуджених, переписні аркуші яких невеликими пакунками надходили із різних концтаборів. Аналогічно йшло розподілення військових. Слід зауважити, що переписували не тільки засуджених і військових, але й неіснуючих людей для покриття різкого зменшення населення в Україні. Однак загальна кількість приписок і приписки по ряду регіонів збереглися у звітах на місцях. Зробивши певні підрахунки демографи встановили, що чисельність населення України становила 29992,8 тис., що на мільйон менше надрукованих даних. Але й ця цифра далека від істини. Не існує точного обліку жертв голоду в Україні 1932-1933 рр. І, отже, кількості загиблих. У мемуарах Хрущова є таке зауваження: “Я не можу вказати точні цифри, оскільки ніхто не вів обліку. Усе, що ми знали, - це те, що люди вмирили у великих кількостях”. Провідні вчені – історики, Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр. (1988 р.) стверджують, що Україна втратила понад 4 мільйони свого населення. І це мінімум. Водночас сусідні республіки мали приріст населення: Росія + 28 % і Білорусія + 11,2 %. Різні дослідники називали різну кількість жертв голодомору в Україні: Максудов – 4,4 мільйони, Косинський – 4,5 мільйони, Конквест – 5 мільйонів, Мейс – 7,5 мільйони, Коваленко, Маняк – більше 7 мільйонів. Президент Л.М.Кравчук називав у 1993 р. цифру 7,5 млн. До прямих жертв голодомору необхідно віднести й інші жертви сталінської політики, особливо розкуркулених, щоб повною мірою оцінити втрати, яких зазнав український народ у той час. Яким числом виміряти трагедію українського народу, заподіяну сталінізмом у перші роки колективізації?

Вже минуло понад 65 років від часу національної трагедії в Україні. Мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найбільш родючої землі планети у період, коли не було ані війни, ані посухи, досі вражає і приголомшує кожну мислячу людину.

Джерела та література

1. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). Директиви Вінницького обласного соцзабсзу. – Ф. II-112. – Оп. I. – Спр. 7.
2. ДАХО. Виконавчий комітет Довжоцької ради депутатів трудящих 1933-1937 рр. – Ф. II-166. – Оп. 3. – Спр. 80.
3. ДАХО. Проскурівський районний КП(б)У (Відділ кадрів). – Ф. II-323.
4. ДАХО. Виконавчий комітет Чорно-Острівської с/р народних депутатів. – Ф. II-364. – Оп. 37. – Спр. 80.
5. ДАХО. Проскурівський окружний суд. – Ф. II-401. – Оп. 1. – Спр. 80.
6. ДАХО. Проскурівський районний КП(б)У 1930-1933 рр. – Ф. II-403. – Оп. 1. – Спр. 166; Оп. 3. – Спр. 80.
7. ДАХО. Кам'янець-Подільський районний виконавчий комітет рад робітників, селян і червоноармійських депутатів 1929-1937. – Ф. 762. – Оп. 2. – Спр. 111.
8. ДАХО. Виконавчий комітет Дідовогорської с/ради депутатів трудящих Славутського району. – Ф. Р.-772. – Оп. 2. – Спр. 10, 111.
9. ДАХО. Виконавчий комітет Проскурівської районної ради робітників, селян та червоноармійських депутатів. – Ф. Р.-1160. – Оп. 2.
10. ДАХО. Кам'янецький окружний суд. – Ф. Р.-1186. – Оп. 12. – Спр. 8, 18.
11. ДАХО. Виконавчий комітет Жванецької с/р народних депутатів Кам'янець-Подільського району. – Ф. 1206. – Оп. 1. – Спр. 132.
12. ДАХО. Довжоцький районний виконавчий комітет рад робітників, селян і червоноармійських депутатів. – Ф. Р.1250.

Коцур В.П.

(Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРІЯ РОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ У 20-30-х РОКАХ:

Міфи і реальність (сучасна історіографія)

Криза в українській історичній науці, що наростала десятиріччями, особливо яскраво проявилася в кінці 80-х років, коли комуністична система агонізувала. Життя вимагало наукового переосмислення історії, пошуків нових напрямків і методів досліджень, але дослідники ще були прив'язані до ідеологічної колісниці партії, не могли вийти за рамки марксистсько-ленінської методології, що зумовлювало їх тупцювання на місці.

Тільки здобуття Україною своєї незалежності, усунення компартійного монополізму на історичну істину відкрили шлях до глибокого і всебічного вивчення історії українського суспільства, місця і ролі в ньому різних соціальних груп, верств, зокрема робітництва.

З 1991 р. розпочинається сучасний історіографічний період робітничого населення України. Незважаючи на відносно велику кількість літератури з історії робітничого класу (лише з 1971 по 1977 р. в СРСР було опубліковано 5841 книгу і статтю, а за десять років до 1987 р. 20-25% усіх дисертацій з радянської історії присвячувалися саме цій проблемі) [1, с. 379], сьогодні покладено тільки початок її об'єктивному вивченню. З'явилися праці зарубіжних і вітчизняних авторів, які послужили підґрунтям для подальшої розробки актуальних проблем української історії, в тому числі - робітничої тематики [2].

Перед дослідниками стоять нові завдання - подолати спрощений підхід до історії робітничого населення, зокрема змін, що відбувалися в ньому в 20-30-ті роки, котрі розглядалися в радянській історіографії прямолінійно, виключно під кутом зору прогресивного розвитку та позитивних змін.

На наш погляд, на дослідників чекає розробка такого питання, як вплив фінансової дискримінації на соціальне становище робітників України, а також всього населення в цілому. Адже відомо, що в 1921 р. Україна отримувала на 20 млрд. коштів менше, ніж одна Москва з губернією [5, с. 324].

Цікаво дослідити також питання: чому одержавлене суспільство, яке надавало людині праці тільки обмежений пайок, де все регламентувалося - задовольняло багатьох. Адже й тепер чимало людей старшого покоління відчувають ностальгію за ладом, який називали соціалізмом.

Першою працею в цьому плані є монографія С. Кульчицького "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)", де автор розкриває негативні наслідки більшовицького експериментування, котрі суттєво погіршували рівень життя трудящих України. Серед них - диспропорції в економічному розвитку, пов'язані з індустріалізацією та колективізацією, які неминуче призводили до інфляції; падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарний голод, скорочення видатків на соціальні потреби та інші подібні явища.

Проте могутня пропагандистська машина, як справедливо відзначає автор, пропагуючи після XIV з'їзду ВКП(б) політику індустріалізації, не приховувала труднощів і нестатків. Вона обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму, стрімке зростання народного добробуту, що стало черговим ідеологічним міфом радянської системи.

На сьогоднішній день глибоко не вивчена проблема тих змін, які відбулися в середовищі робітників у результаті масового напливу

сільського населення в промисловість під час індустріалізації, як цей процес вплинув на виробничу дисципліну, кваліфікацію, політичну свідомість робітників?

Важливо дослідити питання соціальної адаптації колишніх селян в робітничому середовищі, як останнє змінювало їх психологію. Цікавим є вяснення ставлення селянського поповнення до дисципліни заводського життя, як воно переносило незадовільні побутові умови тощо. Потребує уваги дослідників і таке непросте питання, як незадоволення селян колективізацією позначилося на настроях молодого поповнення робітничого класу?

Ці та інші питання, які потребують розв'язання в історіографії українського робітництва, зумовлюють перегляд корінного питання: чи відбулися докорінні якісно-кількісні зміни в робітничому класі за п'ять років, щоб у 1936 р. розглядати його як зовсім новий клас? На наш погляд, говорити про це в середині 30-х років рано. Адже процес "пролетаризації" нових робітників, який, без сумніву, швидко відбувався в 30-ті роки, не міг завершитися в лічені роки. За півдесятиріччя не можна було перебудувати психологію робітника - колишнього селянина, який зберігав традиційні патріархальні цінності в робітничій сім'ї. На ґрунті переселення величезних мас людей, побутових негараздів, зловживання керівниками службовим становищем, поширення неформальної мережі блатів на житло, дефіцитні товари тощо виникали незадоволення серед частини робітників, різні форми протесту, соціальну апатію, породжували алкоголізм, злочинність та інші антиподи суспільного життя.

Тому, мабуть, ідеалізований в радянській історіографії образ робітника 30-х років був далекий від істини. Потребують подальшого вивчення питання соціального протесту, який існував серед робітників у 30-ті роки, особливо на великих будовах індустріалізації, де були незадовільні соціально-побутові умови. З'ясування усіх цих питань дозволить історикам змалювати справжню картину соціального становища робітників, їх реальну, а не міфічну роль в радянському суспільстві 20-30-х років.

Важлива сфера історії робітничого класу, яка заново сьогодні переглядається, - це кампанії та рухи на виробництві кінця 20-30-х років (передова праця, соціалістичне змагання, стахановський рух і т.д.). Звичайно, не можна поставити під сумнів енергію та ентузіазм учасників змагання, як і їх вагомий внесок у збільшення валового продукту, удосконалення навичок праці, раціоналізацію виробництва. Проте урочисто-піднесений пафос наукових праць з історії соціалістичного

змагання радянської доби не сприяв об'єктивному висвітленню цього явища, оцінці реального значення та наслідків. Більшість дослідників обмежилася вивченням деталей трудового змагання, уточненням дат появи нових форм, перевиконання планів, встановлення рекордів, виявлення процентів участі робітників у змаганні по республіці, галузі, на окремих підприємствах тощо.

В той же час необхідно знайти відповіді на такі непрості питання: як часто рекорди були “дутими” за рахунок приписок на виробництві; чому керівний склад на підприємствах часто критично ставився до робітничих ініціатив; дати оцінку тому факту, чому товариші по роботі часто ставилися вороже до передовиків виробництва: якими були наслідки штурмівщини для техніки і устаткування? А головне: якщо соціалістичне змагання мало велике економічне значення, то чому продуктивність праці, дисципліна, а також якість продукції в Україні, як і СРСР, поступалися великим промисловим країнам? Чому соціалістичне змагання як прояв нового свідомого ставлення до праці не викоринювало такі негативні явища, як прогули на виробництві, безгосподарне ставлення до техніки, устаткування, симптоми антигромадської поведінки і т.п.?

Разом з тим не можна погодитися з точкою зору, яка побутувала на Заході про те, що соціалістичне змагання було новою формою експлуатації робітників [1, с. 382], як і з окремими твердженнями англійського дослідника Д.Ж.Барбера, який у статті “Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии” (1995 р.) пише про те, що соціалістичне змагання необхідно розглядати в історичному аспекті як “спосіб залучення новобранців з села до звичок і менталітету, які вимагалися від промислової робочої сили”. Відомо, що радянські дослідники, самі непомічаючи того, показали, що соціалістичне змагання в значній мірі організовувалося і поширювалося партією через засоби масової агітації і пропаганди, партійні організації на підприємствах. У той же час, на наш погляд, до цього питання необхідно підійти історично, враховуючи конкретну обстановку в суспільстві й ті гасла партії, які вона висувала, обіцяючи трудящим швидко побудову справедливого суспільства загального достатку і щастя та віру в них робітничих мас. Адже свого часу Гітлеру також удалося нацистською ідеологією обдурити німецьку націю, змусивши її повірити у реальність фашистських планів. Передова праця, соціалістичне змагання покликани були наблизити “соціалістичний рай” для трудящих. Відкинути сьогодні віру трудящих у “світле майбутнє”, яке вони будували, виявляючи зразки трудової доблесті, означало б

відійти від історичної правди, проігнорувати законами соціальної психології мас, поставити під сумнів добросовісну працю значної частини покоління людей 20-30-х років, яке заклало основи індустріальної могутності держави. На наш погляд, дослідникам Заходу при всіх ґрунтовних зауваженнях і багатьох оцінках, які можна прийняти, бракує знання атмосфери радянської дійсності, особливостей менталітету “радянської людини”. Раціональний і виважений підхід західного дослідника не завжди спрацьовує, коли досліджується суспільно-політичне життя в Україні 20-30-х років. Разом з тим можна погодитися з дослідником П.М.Кравченком у тому, що на окремих будовах відсоток учасників соціалістичного змагання не був показником зростання виробничої активності працюючих. Більше того, намагаючись виконати постанови партійних органів про перетворення соціалістичного змагання у масове явище, місцеві структури часто вдавалися до приписок та окомиллювання [4, с. 18].

Ще один важливий аспект історії робітничого класу, який потребує переоцінки, - це роль робітників в управлінні суспільством. Радянські історики доклали чимало зусиль, щоб розкрити членство робітників у комуністичній партії, в радах, профспілках, різних громадських організаціях, їх роль в організації виробництва. Всі ці дослідження покликані були показати “провідну роль” робітничого класу в управлінні суспільством. Але виникає питання: чи міг робітничий клас в умовах політичної системи 30-х років виконувати свою провідну роль у прийнятті ключових рішень у господарських, політичних і громадських справах? На сьогоднішній день статистика партійного членства 30-х років серед різних груп робітників все ще не містить даних про співвідношення загального числа членів партії і робітників-партійців від верстата (а не за соціальним походженням). Це співвідношення, як нам здається, зменшилося на початку 30-х років. Мало досліджене питання ролі робітників у прийнятті фактичних рішень у партійних і державних органах. Радянськими дослідниками їх роль пояснювалася опосередковано, через робітниче походження керівників організацій, установ, інженерно-технічної інтелігенції, які діяли від імені та в інтересах робітничого класу. Але ці твердження виступають як гіпотеза і потребують фактичного доказу. На сьогоднішній день вони викликають сумніви. Залишається спірним питання провідної ролі робітників у суспільстві ще з однієї причини. Радянськими істориками вже після XX з’їзду КПРС був засуджений культ особи Сталіна, розкриті (в дозволеніх тоді рамках) негативні наслідки його для суспільства. В той же час численні наукові публікації, матеріали

преси кінця 20-30-х років засвідчують масові робітничі мітинги, на яких підтримувався сталінський курс, одногосно приймалися рішення про розправу над “ворогами народу”. У зв’язку з цим логічно виникає дилема: або робітничий клас підтримував масові репресії, розправи над “ворогами народу”, і тоді береться під сумнів його “провідна роль” у суспільстві як прогресивної сили, або робітничий клас виступав сліпим знаряддям репресивного апарату, більше того, був своєрідним “прикриттям” для беззаконня, яке чинилося в суспільстві під гаслом інтересів диктатури пролетаріату. Усе це відкидає попередні підходи істориків до радянського робітничого класу, його постійно прогресуючої ролі в суспільстві, актуалізує всебічне і об’єктивне дослідження реального місця і ролі робітників у командно-адміністративній системі 30-х років.

Крім названих проблем, є ще одна сфера історії робітничого класу, яка потребує більш принципового вивчення, - це життєвий рівень робітників. Характерно, що ця тема була найменше досліджена в радянській історіографії, про що свідчить проведена 25 років тому її історіографічна критика, яка залишається в певній мірі в силі й сьогодні [7]. Слід відзначити, що концепція прогресу в суспільному становищі робітників найбільше йшла врозріз з історичною реальністю в сфері їх матеріального становища, яке в радянській історіографії висвітлювалося як явище росту (іноді більшого, іноді меншого, але неухильного).

Розглядати прогресуючим рівень життя робітничого населення міст у кінці 20-30-х років, коли відбувалися безпрецедентні темпи капітальних нагромаджень для промислового будівництва, негативний вплив колективізації на сільськогосподарське виробництво, безладдя в промисловості, викликані репресіями керівних та інженерно-технічних кадрів, величезні капіталовкладення у військову промисловість - означає піти проти історичної правди. Звичайно, у цей час спостерігається деяке зростання номінальної заробітної плати, забезпечення населення житлом, продуктами харчування, споживчими товарами тощо. Але потрібно вяснити, що це було за зростання.

Далекі від реальності заяви про постійне покращення житлових умов робітників у 30-ті роки. Статистика новобудов може бути точною, але мати об’єктивне значення тільки при порівнянні із збільшенням числа міських жителів. І тут стає ясно, що житлова площа на душу населення в 30-ті роки була меншою, ніж у 20-ті роки. Більше того, говорити про нове житло, яке покращувало умови життя робітників, не беручи до уваги, що збудованим помешканням часто були дерев’яні бараки, знову ж таки означає фальсифікувати реальний стан речей. Більше того, те, що

в 20-ті роки відкрито називалося “житловою кризою”, продовжувалося і ускладнювалося наступного десятиріччя, хоч в офіційній літературі, а також засобами партійної пропаганди ці негативні явища завуальювалися, а дійсність всілякими способами прикрашувалася.

Як відзначалося вище, при наявності певної кількості робіт про рівень життя робітників все ще не вистачає об’єктивної узагальнюючої праці, в якій би висвітлювалися питання оплати їх праці, прибутків, сімейного бюджету. Перша в цьому плані робота О.М.Малафєєва [6], в якій наводилися ціни в 1930 р. і заробітна плата в 1928, 1932, 1937 і 1940 рр., була опублікована більш ніж чверть століття тому. В цілому ж в радянській літературі показником добробуту трудящих виступало зростання номінальної заробітної плати, яке не відбивало реальної картини задоволення повсякденних потреб робітників.

Недостатня дослідженість питання рівня і якості життя робітників у 20-30-ті роки не тільки робила неповними наші знання з цієї проблеми, але й применшувала ті жертви, які поніс робітничий клас, забезпечуючи військову могутність своєї країни.

Ознаки нового підходу з цієї проблеми з’явилися в 1989 р. в роботі Л.О.Гордона і Є.В.Клопова “Що це було?” Вперше в радянській історіографії було поставлено під сумнів ідеологізоване твердження істориків про неухильне зростання добробуту населення в 30-ті роки. На основі нових статистичних даних автори спробували показати, що такі основні показники життєвого рівня, як реальна заробітна плата, продукти харчування і житлові умови в 30-ті роки знизилися. Незважаючи на певне покращення соціального забезпечення, ліквідацію безробіття в цілому, вважають автори, якість життя населення міст погіршилася.

У 1997 р. дослідником П.М.Кравченком була захищена кандидатська дисертація на тему: “Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-30-ті роки ХХ ст.)”, де в спеціальному розділі “Соціально-побутові умови і політичні настрої будівельників” висвітлюється комплекс проблем, пов’язаних із станом їх житлових умов, постачанням продовольством та промисловими товарами, медичним обслуговуванням тощо. Автор приходить до висновку: “соціально-побутові умови будівельників не відповідали їх елементарним потребам, що негативно вплинуло на реалізацію індустріального “стрибка”. Зусилля партійних, радянських та громадських органів виправити ситуацію на краще шляхом директивного управління не приводили до бажаних результатів” [4, с. 21]. Політика ВКП(б) на селі стала причиною різкого зменшення виробництва продовольства, що призвело до введення карткової системи, яка в умовах гост-

рого дефіциту не могла суттєво поліпшити ситуацію. Ціни у вільній торгівлі на початку 1933 р. перевищували державні у 12-15 разів [4, с. 20].

Поряд з названим дослідженням вийшли в світ брошури, статті [3], присвячені соціальному становищу міського населення в умовах непу 1921-1928 рр., де частково розглядається і робітнича проблематика. Разом з тим спеціального дослідження соціального становища робітничого населення в 20-30-ті роки, його умов життя і побуту на сьогоднішній день так і не підготовлено. Хоч, як відзначалося вище, потреба у появі роботи з такої надзвичайно актуальної проблеми очевидна.

Є нагальна потреба у вивченні проблеми взаємовідносин робітників з іншими соціальними групами міста: робітників і директорів підприємств, партійних, профспілкових і державних чиновників. Було б цікаво дослідити якісно-кількісні особливості робітників окремих регіонів, промислових районів, а також кваліфікованих і некваліфікованих виробників, молоді та осіб з великим стажем, за національністю, статтю, сімейним станом тощо.

Заслугує більш ґрунтовного вивчення спосіб життя робітників, їх побут. Настав час в'яяснити справжні погляди робітників, їх життєві засади і цінності, значення звичаїв, традицій, спосіб праці й відпочинку, а також субкультури різних прошарків робітничого класу. Вирішення цих завдань вимагає тісної співпраці істориків з філософами, соціологами, етнографами, демографами.

Сьогодні дослідникам важливо зосередити увагу на розробці проблеми: яким чином диспропорції в розвитку промисловості, нестача робочих рук і матеріалів, елементи хаосу на будівництві, транспорті, відсутність стимулів відбилися на роботі прибулого поповнення з села, яке звикло добре працювати, а також на його культурі; наскільки нове для нього життя було моральним.

Важливою темою для дослідження можуть бути трудові стосунки 30-х років, які характеризували відносини робітника і керівника: чи задовольнялися їхні інтереси, чи були поступки з боку адміністрації. Преса досліджуваного періоду наповнена інформацією про те, як директори нібито протизаконно підвищували заробітну плату, занижували трудові норми порівняно з плановими, не помічаючи порушення дисципліни, допускаючи низьку якість роботи тощо. Виникає у зв'язку з цим питання: чи не перетворилося все це з часом у стиль роботи, характерний для радянської державної економіки, який постійно і протягом десятиліть послаблював економічну ефективність?

Отже, в історіографії робітничого класу радянської доби були досягнуті певні результати у вивченні соціального складу робітників на різних етапах історичного розвитку, джерел поповнення його рядів, освітнього та культурно-технічного рівня, соціалістичного змагання та інших проблем.

Водночас, як бачимо з наведених прикладів, багато аспектів історії робітничого класу вимагають сьогодні переосмислення, а також повторного більш об'єктивного вивчення, оскільки попередні дослідження створювали антинауковий, міфічний образ робітничого класу - "провідної сили суспільства", який в реальному житті не відповідав дійсності.

Джерела та література

1. Барбер Д.Ж. Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии //История и историки. - М.: Наука, 1995. – 379 с.
2. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів: НТШ, 1991. – 230 с.; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. - К., 1993. – 358 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). - К., 1994. – 270 с.; Римаренко Ю.І. Національний розвій України. - К., 1995. – 272 с.; Історія України. - Львів: Світ, 1996. – 488 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К.: Основи, 1996. – 396 с. та ін.
3. Коцур Н.І. З історії соціального життя українського міста в умовах непу. - К., 1997. – 184 с. та ін.
4. Кравченко П.М. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х - 30-ті рр. ХХ ст.) - К., 1997. – 248 с.
5. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К.: Основи, 1996. – 396 с.
6. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР. 1919-1963. - М., 1964. – 218 с.
7. Твердохлеб А.А. Историография материального благосостояния рабочего класса СССР в переходной от капитализма к социализму период // История СССР. - 1974. - № 3. – С. 58-72.

РЕЦЕНЗІЇ

БУКОВИНА: історичний нарис.
– Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

Після появи останньої узагальнюючої праці з історії Буковини пройшло 18 років. Відчувалася нагальна потреба у суттєвому оновленні історичного буковинознавства. Ця прогалина у значній мірі заповнена виходом у травні 1998 р. у видавництві “Зелена Буковина” у Чернівцях колективної монографії “Буковина: історичний нарис” (416 с. з ілюстраціями). Її підготували науковці Чернівецького держуніверситету та Чернівецького відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України В.М.Ботушанський, І.Г.Буркут, О.В.Добржанський, Ю.І.Макар, О.М.Масан, Л.П.Михайлина, С.В.Пивоваров, І.А.Піддубний, П.С.Половець, В.М.Холєвчук, В.Ф.Холодницький, І.М.Школа.

Це систематизоване дослідження історії краю з найдавніших часів до наших днів - результат кількарічних наполегливих пошуків колективу досвідчених буковинознавців, очолюваного відомим дослідником історії Буковини, д.і.н., проф., зав. кафедрою історії України Чернівецького державного університету В.М.Ботушанським. Без перебільшень можна сказати, що саме завдяки його невтомним зусиллям по згуртуванню творчих можливостей науковців, кваліфікованому науковому і навіть літературному редагуванню стала можливою поява цього видання. На основі численних різномовних документів із фондів державних архівів Чернівців, Львова, Києва, Відня, чернівецьких музеїв, матеріалів десятків назв давніх і нинішніх газет та літератури авторам вдалося досить повно, об’єктивно, з нових методологічних і концептуальних засад створити цілісну історичну працю про одну з історичних областей нашої Вітчизни - Буковину, зокрема Північну - нині складову і невід’ємну частину суверенної України.

Певною оригінальністю відзначається її структура. Зважаючи на те, що державна приналежність краю не раз мінялася, автори вважали за доцільне показувати історичну долю краю у складі тієї чи іншої держави у відповідному розділі.

Використовуючи багатючий археологічний матеріал останніх десятиліть, автори стисло, але аргументовано висвітлюють питання залюднення у далеку давнину територій у межах річчях Дністра і Пруту, Пруту і Сірету, закономірної доступальної зміни різних епох і древніх цивілізацій (характерної і для суміжних регіонів), порівняно раннього (з V ст. н.е.) заселення краю слов'янами - предками українців. Дається наукова характеристика їхнього родового ладу типу Луки Райковецької (Житомирщина), звертається увага на 400-літнє перебування краю і його мешканців у складі Київської, Галицької, Галицько-Волинської Русі-України як їхньої органічної складової частини.

При характеристиці становища Буковини у складі Молдавського князівства (1359-1774) справедливо відзначається, що саме розпад Галицько-Волинської держави мав своїм наслідком захоплення західно-українських земель Угорщиною, Польщею та Молдавсією, звідки і походить сумнівне т.зв. "історичне право" на ці землі, рецидиви якого проявляються подекуди і донині. У розділі глибоко аналізуються процеси зміцнення феодальних відносин, вказується на певну їх специфіку (державна - основний феодальний визискувач), простежується становлення адміністративно-територіального устрою, етнічного складу населення, збереження української мови, культури. Особлива увага приділяється висвітленню негативного впливу татарських набігів, турецького поневолення, численних молдавсько-польських, польсько-турецьких, російсько-турецьких воєн, що прокочувалися нищівними смерчами по території краю. Знайшли тут правдивий опис і маловідомі раніше події, пов'язані з участю українських козаків у боротьбі проти турецької агресії. Йдеться і про кризові явища початку XVIII ст., деякі економічні реформи, обставини, при яких Буковина ввійшла у склад Австрії.

Австрійському періоду історії Буковини (1774-1918) відведено найбільше сторінок. Тут ґрунтовно охарактеризовано зміни у етнічному складі населення при збереженні більшості за українцями, в адміністративно-територіальному устрої, дальше зміцнення феодальної системи, основні реформи імператора Йосифа II у дусі освіченого абсолютизму їх вплив на Буковину. Як рубіжну віху у суспільно-політичних та соціально-економічних відносинах в краї (як і в інших провінціях) подаються події революції 1848-1849 рр., зокрема значні селянські виступи під проводом Л.Кобилиці, скасування феодальних повинностей, підкреслюється значення наступних політико-правових реформ у становленні конституційних засад в устрої краю. Особливо ґрунтовно відображено пореформний економічний розвиток краю у різних галузях:

сільському господарстві, ремеслі, промисловості, на транспорті, в торгівлі, у певній урбанізації, як також показано важке становище основної частини робітництва і селянства, їхні вимоги і форми боротьби за їх здійснення. Цілком по-новому представлено в монографії багатоглибкий суспільно-політичний та національний рух буковинських українців, українське національне відродження. Йдеться і про культурні ініціативи інших етносів. У зв'язку з тим, що територія східної частини Буковини (Хотинщина) входила у цей період до складу Російської імперії, її історія виділяється окремо у кінці кожного параграфа даного розділу. Знайшли у праці належне відображення і трагічні сторінки Першої світової війни, розвалу габсбурзької монархії, наполеглива боротьба українців Буковини восени 1918 р. за свою державність (Буковинське народне віче), за об'єднання з Соборною Україною, початок української державної влади на Буковині.

В окремому розділі роботи дається негативна оцінка діям тогочасних правителів сусідньої королівської Румунії, яка силоміць перервала в краї процес творення української державності й виступила співучасницею Польщі, радянської і білогвардійської Росії в удушенні молодої Української держави. Об'єктивно змальовується 22-річний (1918-1940) період утримання Північної Буковини і Хотинщини у складі Румунії: нестабільність в економічному розвитку, суворі обмеження для українців у політичному, громадському і культурному житті, насильницька політика румунізації. Як відповідь на ці утиски характеризуються різні прояви національно-визвольної боротьби, діяльність ряду політичних партій і громадських об'єднань.

Чільне місце у пропонованій праці відведено й останньому періоду (1940-1997) в історії краю - перебуванню його в складі УРСР та незалежної України. Автори намагалися неупереджено відобразити складні процеси: радість багатьох буковинських українців у зв'язку з об'єднанням з українським народом і незабаром - трагізм наслідків політики тоталітарної системи, депортацій, голодомору, політичних репресій, насильницької колективізації тощо. Зважено подаються здобутки трудових зусиль буковинців і водночас - нереалізований потенціал краю: безсумнівні досягнення в індустріалізації - і технологічна відсталість, екологічна небезпека, мілітаризація промислового виробництва; помітні зрушення у сільськогосподарському виробництві - і низька продуктивність праці селян, їх незацікавленість у виробництві, прояви нежиттєздатності колгоспної системи господарювання; значне піднесення культури - і жорсткий ідеологічний контроль над нею.

Обнадійливість і радісне піднесення відчуваються в рядках, присвячених участі буковинців у боротьбі за незалежність України, її здобуттю. Та водночас безкомпромісно подається і правда життя останніх років, складного становища краю у всіх галузях суспільного буття. Цікавими є сторінки про зовнішньоекономічні зв'язки Чернівецької обл. та зв'язки з поліетнічною буковинською діаспорою.

Завершується ця солідна праця добротними чіткими виваженими висновками, а також короткими резюме румунською, англійською та німецькою мовами, бібліографією (в основному новітніх публікацій про Буковину, всього понад 300 назв).

На належному рівні і поліграфічне оформлення книги, ілюстрації (головний редактор видавництва А.Т.Квасецький).

Робота виграла б, на нашу думку, якщо б крім переліку джерел у “Вступі” та літератури у “Бібліографії” було зроблено посилання на них у тексті. Порівняно мало сторінок відведено у I розділі висвітленню стародавньої історії краю і водночас помітна деяка надмірна деталізація в окремих параграфах III розділу (австрійський період). Варто було б дещо ширше висвітлити окремі аспекти з питань культури.

Загалом же рецензована праця виконана на високому сучасному науковому рівні.

Вихід у світ пропонованої монографії є справжньою подією у вітчизняній історіографії Буковини. Вона з великою користю знадобиться у роботі і навчанні фахівцям-історикам, краєзнавцям, учителям, студентам, учням старших класів, усім, хто цікавиться історією цієї частини України.

Яценюк Т.С.

**Гуржій О. УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ-ХУІІІ ст.:
кордони, населення, право.
- К.: Основи, 1996. - 222 с.**

У працях радянських учених майже не застосовувалися терміни “українська держава”, “національна територія”, “Гетьманщина”. Очевидно, спрацьовував стереотип мислення або ж побоювання. “кабы чего не вышло”. Справа не тільки в “застійному періоді”, хоча він багато в чому негативно позначився на становищі української історіографії. Обумовлювалося це також і недостатнім рівнем дослідження цих важливих проблем, досить складних і неоднозначних.

В умовах незалежної України домінуючою стала тенденція нових пошуків і гострих дискусій при вивченні питань етапів формування, етнічних рис і ліквідації української феодальної державності.

У рецензованій книзі Олександра Гуржія при розгляді проблеми виникнення й формування державних кордонів та території України проводиться ідея функціонування останніх в тій чи іншій мірі, починаючи з 1648 р. аж до правління імператриці Катерини II. Отже, обстоюється думка про існування української державності (за всієї її обмеженості) фактично майже півтора століття.

В зв'язку з розглядом цих проблем досить важливим є дослідження аспекту про етнічний склад населення Української держави у той час. Адже він має не тільки суто наукове, а й політичне значення. Його всебічне висвітлення дає змогу читачу побачити справжню, без перебільшень і “патріотичних натяжок” роль українського етносу в створенні власної державності, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей. Це надто важливо, бо як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії з цього приводу існує кілька діаметрально протилежних трактувань.

У монографії О.Гуржія здійснено спробу викладу матеріалу про формування етнічного складу в “козацькій державі” з урахуванням неоднозначності питання, всіх тих складних політичних обставин, які існували в цілому в Російській державі й безпосередньо впливали на Україну.

У фундаментальному дослідженні зосереджується також увага на правових нормах, що існували в територіальних межах Української держави, простежено впливи зводів законів Литви, Польщі й Росії на місцевий побут, а також зроблено спробу визначити суспільне значення

й етнічну цінність права безпосередньо для корінних мешканців України.

Отже, у науковій праці О.Гуржія вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української козацької держави, визначити її межі в другій половині ХУІІ-ХУІІІ ст. На конкретному фактичному матеріалі із залученням досягнень зарубіжних істориків автор детально характеризує у територіальному відношенні державу за гетьманування Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка та інших правителів, показує негативну роль царського уряду в державотворчих процесах в Україні. У праці наводяться цікаві дані про кількісний та етнічний склад населення різних регіонів козацької країни, висвітлюються загальні тенденції демографічних змін, досліджуються напрямки тодішньої міграції, суть і значущість правових норм, за якими жили українці, проводиться думка про співіснування на українських землях кількох державних утворень.

Відрадно, що автор присвятив своє дослідження світлій пам'яті батька, відомого українського вченого-історика, члена-кореспондента НАН України Івана Олександровича Гуржія.

Рецензована книга потрібна насамперед для спеціалістів-істориків, студентів, старшокласників, вона буде цікавою для широкого кола читачів.

Михайлина П.В., Коцур А.П.

Когут З. РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ І УКРАЇНЬСКА АВТНОМІЯ: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. К.: Основи, 1996. – 317 с.

У видавництві “Основи” у Києві видано книгу нинішнього директора Канадського інституту українських студій Альбертського університету Зенона Когута “Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830”. До речі, він є викладачем ряду вузів і редактором “Американської бібліографії слов'янських і східнослов'янських студій”, що була підготовлена у 1980-1984 рр.

Видана книга в серії “Західна історіографія України”, яка була започаткована Центром досліджень історії України імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Серія передбачає переклад українською мовою основних праць з історії України, що з'явилися на Заході. У підготовці видань до друку Центр

співпрацює з різними науковими установами в Україні. Появі її завдячуємо співпраці згаданого Центру та Інституту археографії НАН України.

Автор віддав цьому історичному дослідженню десять років творчої праці і видав її вперше у 1988 р. англійською, а нині – українською мовами. Вона використовувалася науковцями при підготовці нових підручників з історії Росії та Східної Європи, справила певний вплив на розвиток історіографії в Канаді, США, Західній Європі.

Написана книга на основі максимального використання друкованих джерел з архівів та бібліотек Варшави, Кракова, Лондона, Стокгольма та бібліотек конгресу США і Гарвардського університету. На жаль, з ідеологічних причин автор не дістав дозволу працювати в архівах України і Росії. Однак це не знижує високого наукового рівня монографії.

Бібліографія книги нараховує понад 90 першоджерел російською, українською і англійською мовами, 285 друкованих джерел англійською, німецькою, польською мовами.

Монографія Зенона Когути по суті являє собою перше повне дослідження інтеграції Гетьманщини в імперію. Цікавою є характеристика історіографії проблеми. Автор вказує на ступінь її розробки, аналізує основні праці, присвячені даному питанню, оцінює внесок в її висвітлення різних історичних шкіл XIX-XX ст.

На його думку, більшість українських істориків, що займалися Гетьманщиною, вивчали не інтеграцію, а інші її періоди та аспекти.

Однією з проблем, що зацікавила дослідників, пише З.Когут, є юридичний статус союзу Гетьманщини з Москвою. Суперечки точаться навколо точного визначення статусу Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою гетьман Б.Хмельницький і українська еліта визнали сюзеренітет московського царя. І хоч політика навколо цих питань значно сприяла поглибленню наших знань з історії раннього періоду Гетьманщини, вона не наблизилася нас до розуміння причин та обставин її занепаду.

Боротьбу всередині гетьманського суспільства досконало вивчали історики народницького напрямку (середина XIX – початок XX ст.). Вони зібрали і опублікували значні архівні матеріали, а також видали ряд монографій про соціальну структуру і установи Гетьманщини.

На початку XX ст. нова генерація українських істориків розглядала Гетьманщину як дійсно незалежну державу і зосереджувала свої дослідження довкола таких показників незалежності, як закордонна політика, внутрішня адміністрація та судочинство.

Радянські історики обмежували свої інтереси двома темами: класовою боротьбою і “дружбою” українського і російського народів.

Предметом дослідження даної книги є боротьба між російським централізмом і українською автономією. Хронологічно вона охоплює період від правління Катерини II, коли українські установи Гетьманщини були скасовані, до 30-х років XIX ст., коли українське суспільство було остаточно інтегроване в імперську систему Росії. Автор зупиняється на трьох головних питаннях. По-перше, він показує, як великодержавницькі погляди російського чиновництва та ідеї просвітництва у поєднанні з теоріями поліцейської держави в Росії посилювали прагнення до централізму і єдиної форми державного управління і як ці теоретичні міркування впливали на формування політичного курсу імперії. По-друге, у своїй праці Zenon Kogut визначає, якою мірою українське суспільство, з одного боку, чинило опір імперським зазіханням, а з іншого – пристосовувалося до нових обставин. Особливо складним – через несхожість соціальних структур та автономістські погляди української шляхти – виявився процес соціальної інтеграції. По-третє, автор дослідження робить висновок про те, що приєднання України до Росії призвело до русифікації українських міст і перетворення українців у націю селян. А поглинення імперією Гетьманщини зміцнило концепцію Росії як унітарної держави, незважаючи на виклик, кинутий їй автономними інституціями земель, захоплених згодом на заході.

Крім того, дослідження порушує ціле коло інших питань. Для кращого розуміння загальноросійської історії у ньому дається аналіз російського варіанту “добре регульованої” абсолютистської держави та її боротьби проти корпоративних і регіональних привілеїв. У контексті російської історії – це вивчення одного з сюжетів формування Російської імперії і своєрідна передмова до дослідження, її національної політики. Ліквідація української й балтійської автономій відбулася в часи бурхливого зростання імперії. Приєднання пізніше здобутих польських і турецьких територій відбулося, без сумніву, з врахуванням досвіду, набутого Катериною II в Україні. Скасувавши адміністративну структуру автономних територій, Катерина II творила багатонаціональну, але унітарну за характером імперію і розпочала колоніальну національну політику, яку продовжили її спадкоємці.

Нарешті, це дослідження має безпосереднє відношення до української історії. Чим більше успіхів досягали імперські власті, “розчиняючи” Гетьманщину в імперському морі, тим менш ймовірним було збереження українцями історичної своєрідності. Кооптація і часткова асиміляція їх еліти зробила українців “неісторичною нацією”.

Катерина II скасувала автономію трьох українських регіонів – Слобідської України, Запоріжжя і Гетьманщини. За часів Катерини II автономія Слобідської України, установи якої не були добре розвинутими, вже була обмежена. Запоріжжя було козацькою республікою, що мала велике символічне значення для українських традицій, і її знищення становило частину загальної імперської політики стосовно всіх козацьких військ на імперській території. Гетьманщина найкраще піддана вивченню в кінці як один з прикладів імперської політики.

Хоч процес ліквідації інститутів та соціальної структури Гетьманщини в імперській системі і є основним предметом дослідження, у ньому не розглядається складний процес культурної асиміляції і русифікації, а робиться це лише побіжно.

Дослідник розкриває суть російського централізму, показує, що формування царської влади, її політико-теоретичне обґрунтування і утворення московської централізованої державної структури супроводжувалося стрімкою територіальною експансією. Із здобуттям нових територій Московія запроваджувала там свою політичну систему. Але інкорпоровані народи не мирилися з цим. Зокрема, найбільше регіональне утворення імперії - Гетьманщина - раз у раз конфліктувала з російським централізмом. Ця боротьба серйозно розпочалася за Петра I і досягла свого піку за часів правління Катерини II. Але раніше, ніж вивчати природу цього конфлікту, автор пропонує розглянути процес формування Гетьманщини, її соціальну структуру й інституції українського самоврядування.

Як підкреслює автор, початки Гетьманщини сягають козацької революції 1648 р. За три десятиліття конфлікту територія державного утворення, започаткованого Б.Хмельницьким, значно зменшилася. Залишки державного утворення Хмельницького на лівому березі Дніпра стали відомі під назвою Гетьманщини. Незважаючи на втрати під час Руїни, вона зберегла за собою значну територію і населення. Виникла нова соціальна структура і система управління, відмінна як від Польщі-Литви, так і Москви.

В монографії дається аналіз соціальної структури регіону, стосунків уряду і церкви, розглядаються політичні та економічні відносини, українські права і вольності.

Значне місце приділене розвитку російського централізму і стану української автономії напередодні приходу до влади Катерини II (1762 р.), її антиукраїнській діяльності, ролі гетьмана Розумовського при дворі імператриці, політичним планам і реформам в Гетьманщині, а також скасуванню гетьманського уряду.

Досить переконливо розкрито діяльність та правління намісника Катерини II в Гетьманщині генерал-губернатора Рум'янцева після скасування гетьманського уряду (1765-1769 рр.), роботу Законодавчої комісії (1767-1768 рр.), створеної Катериною II, що мала завдання підготувати новий імператорський кодекс законів і обговорити адміністративні та інші реформи, що в певній мірі стосувалися й Гетьманщини. Наслідком цього були перемога російського централізму, втрата Україною автономії і відповідна реакція українського суспільства на згадані кроки царизму та його пристосування до нового ладу. Водночас її автор докладно зупиняється на таких аспектах, як формування Російської імперії, витоки її національних проблем, конфліктів між абсолютизмом царської влади і правами автономних регіонів.

Завершується монографія висновками про негативні наслідки поглинення Гетьманщини Російською імперією для дальшого розвитку української нації, появу нових сил, що в інших умовах відновили боротьбу з російським централізмом за українську автономію.

Книга містить цінну науково-довідкову інформацію (бібліографію, карти, таблиці, алфавітний покажчик, документальний додаток, список скорочень тощо).

Загалом, варто зазначити, що завдяки ретельності наукового дослідження, чіткості викладу й глибокій аргументованості праця Зенона Когути є значним внеском в українські історичні студії. Це авторитетне дослідження про відносини між Україною та Росією у XVIII ст. дає змогу значно глибше зрозуміти процес поглинення Російською імперією неросійських народів і земель. Ґрунтовна наукова праця доктора Когути стане особливо важливою для вивчення одного з визначальних періодів в історії України – від XVII до початку XIX ст. Вона є багатющим джерелом знань для істориків, політологів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та українсько-російських відносин.

Білецький Б.Ф., Коцур А.П.

V. ІНФОРМАЦІЯ

про наукову роботу кафедри у 1998 р.

Публікації

1. Ботушанський В.М. Зародження і розвиток агропромислової інтеграції на Буковині в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. //Творчі вершини вченого: Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження д.і.н., проф. М.Г.Кукурудзяка. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. - С. 110-122.
2. Botusanskyj V., Cajka H. Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie (1875-1918) // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz; eine Veröffentlichung des Österreichischen Ost- und Südosteuropa- Instituts / hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Peter Lang, 1998. – S. 147-155
3. Брицький П.П. Принципи гуманізму в міжнародних зв'язках України (середина 50-80 рр.) //Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Частина ІІІ. - Чернівці: Рута-Митець, 1998. – С. 97-105.
4. Брицький П.П. Україна в поглядах західноєвропейських політиків та істориків: Ретроспективний аналіз // Європа: ідеї та процеси: Матеріали наукового симпозиуму 4-5 червня 1998 р. – Чернівці: Прут, 1998. – С. 29-33.
5. Брицький П.П., Віднянський С.В. Україна як суб'єкт історії Європи у минулому і в наші дні // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С.88-106.
6. Буковина: історичний нарис. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 416 с. (Відп. редактор: Ботушанський В.М. Співавтори: Ботушанський В.М. – Вступ. – С. 3-10. Розд. ІІІ, § 2-5. – С. 74-166. Розд. ІV. § 1. – С. 223-231. Розд. V. § 6. – С. 307-325; § 8-9. Висновки. Резюме. Бібліографія. – С. 340-414. Добржанський О.В. Розд. ІІІ. § 1. – С. 69-74. § 6-7. – С. 166-198).
7. Демочко В.К., Коцур А.П. Формування духовної культури студентів у процесі викладання історії України // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Частина ІІІ. - Чернівці: Рута-Митець, 1998. - С.117-121.

8. Добржанський О.В. Зародження українського національного руху на Буковині (60-ті роки XIX ст.) // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький-Чернівці, 1998. – Вип. 5. - С. 16-24.

9. Зайцева З.І. Проблема української інтелектуальної спадщини: постать В.Б.Антоновича // Проблеми безпеки української нації на порозі XXI сторіччя: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці, 1998. – Ч. 1. – С. 440-446.

10. Карпо В.Л. Утворення українських політичних партій, організацій та рухів в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький-Чернівці, 1998. – Вип. 5. – С. 35-40.

11. Коцур А.П. Українська державницька ідея XIX – початку XX ст. / Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький-Чернівці, 1998. – Вип. 5. - С. 24-27.

12. Коцур А.П. Українська національна ідея XIX – початку XX ст. (вітчизняна державотворча думка) // Проблеми безпеки української нації на порозі XXI сторіччя: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці, 1998. – Ч. 2. – С. 35-40

13. Коцур А.П., Білецький Б.Ф. Дмитро Багалій – видатний діяч українського наукового відродження // Слов'янський вісник. – Рівне, 1998. – С. 117-121.

14. Макар Ю.І., Білецький Б.Ф., Коцур А.П., Коцур В.П., Павко А.І. Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник. – Чернівці, 1998. – 336 с.

15. Марусик Т.В. Основні напрямки вивчення історії розвитку української національної школи // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Частина I. - Чернівці: Рута-Митець, 1998. – С. 166-175.

У даному збірнику розміщені статті та рецензії членів кафедри: к.і.н., доц. Б.Ф.Білецького, д.і.н., проф. В.М.Ботушанського, д.і.н., проф. П.П.Брицького, к.і.н., доц. В.К.Демочка, к.і.н., доц. О.В.Добржанського, к.і.н., доц. В.Л.Карпа, к.і.н., доц. А.П.Коцура, к.і.н., доц. Т.В.Марусик, асист. Г.М.Скорейко, к.і.н., доц. Т.С.Яценюка, а також аспірантів і пошукувачів: О.В.Ботушанського, М.Р.Гуйванюка, І.Г.Дутчак, Н.С.Мизака, І.В.Мусієнко, Д.Д.Танашика, С.В.Тюх, А.В.Федорука, І.П.Фостія.

Участь у наукових конференціях

На Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.” 16-18 березня у Ніжині Коцур А.П. виступив з доповіддю “Державотворчі ідеї в науковій спадщині Д.І.Дорошенка”.

На Всеукраїнській науковій конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, держави і культури” 25-26 травня у Переяславі-Хмельницькому з доповідями виступили Коцур А.П. “Переяславська земля у “Історії Русів”; Зайцева З.І. “Архітектурна тема в історії Переслава-Хмельницького”.

На Міжнародному політологічному симпозиумі “Європа: ідеї та процеси” 4-5 червня у Чернівцях Брицький П.П. виступив з доповіддю “Україна у поглядах західноєвропейських політиків та істориків: Ретроспективний аналіз”.

На Міжнародному науковому симпозиумі “Празький Слов’янський з’їзд 1848 р.” (до 150-річчя події) у Клагенфурті (Австрія) 9-12 липня Ботушанський В.М. виступив з доповіддю “Слов’янський з’їзд у Празі і українці”.

На Міжнародній науковій конференції “Парламентська і партійна історія Буковини” в Аугсбурзі (Німеччина) 29 липня – 1 серпня Добржанський О.В. виступив з доповіддю “Національний рух українців Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.”.

На Міжнародній науковій конференції “Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи” у Чернівцях 2-3 та 23-24 вересня виступили з доповідями викладачі кафедри:

Ботушанський В.М. (член організаційного комітету, далі - ч.о.к.) “Рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – визначний акт українського державотворення”; “Буковина в роки Першої світової війни”; “Буковина в дипломатичній боротьбі за вступ Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.)”.

Добржанський О.В. (ч.о.к.) “Українські депутати в роки Першої світової війни”; “Ідейні витоки Буковинського віча 3 листопада 1918 р.”.

Брицький П.П. “Ставлення українських партій до Першої світової війни”.

Зайцева З.І. “Українська культурна дискурсія передня та початку Першої світової війни”

Коцур А.П., Білецький Б.Ф. “Українська державна ідея в роки Першої світової війни”.

Марусик Т.В. (ч.о.к.) “Українська інтелігенція і Перша світова війна”.
Скорейко Г.М. “Населення Буковини напередодні Першої світової війни”.

пошукувачі кафедри:

Гуйванюк М.Р. “Ставлення російської окупаційної влади до “січового” руху в Галичині та на Буковині (1914-1917 рр.)”.

Дутчак І.Г. “Університетське життя у Львові напередодні і в роки Першої світової війни”.

Кушнір М.П. “Єврейське населення Буковини під час Першої світової війни”.

На науково-практичній конференції ““Час”: історія і сучасність” (до 70-річчя газети “Час”) 2 жовтня у Чернівцях виступили з доповідями Ботушанський В.М. “Німецькомовна преса Буковини про українське національне життя в краї у другій половині XIX – на початку XX ст.”; Добржанський О.В. “Зародження та розвиток української преси на Буковині”.

На Міжнародній науковій конференції „Західно-Українська Народна Республіка: до 80-річчя утворення“ 28-31 жовтня у Львові та Івано-Франківську виступили з доповідями: Ботушанський В.М. „Рішення Буковинського народного віча - визначний документ українського державотворення“; Добржанський О.В. „Ідейні витоки Буковинського народного віча“; Яценюк Т.С. „Буковинське народне віче в контексті україно-румунського протистояння“.

Захист дисертацій

На засіданнях спеціалізованої вченої ради при історичному факультеті Чернівецького держуніверситету ім.Ю.Федьковича відбулися захисти кандидатських дисертацій:

1. Пошукувача кафедри Шостака В.М. “Найдавніші вірування українського народу в їх історичному розвитку та основні риси дохристиянського світогляду українців” (8 липня). Науковий керівник – доц. Добржанський О.В.

2. Асистента кафедри Скорейко Г.М. “Населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний аналіз” (25 вересня). Науковий керівник – проф. Ботушанський В.М.

РЕЗЮМЕ

В предлагаемом сборнике научных работ, посвященном 80-летию Буковинского народного веча, помещены статьи и сообщения, в которых отображены различные аспекты истории Украины, в т.ч. Буковины. В частности, в них нашли освещение вопросы истории украинского казачества, украинского национального движения, сельской кооперации, развития образования, науки. Идет речь также о насильственной коллективизации и голоде, господствовании сталинской тоталитарной системы и сопротивлении ей, положении интеллигенции, украинских беженцев после Второй мировой войны, о современном законодательном процессе в Украине и др. Представлены также разработки по историографии, источниковедению, демографии, нумизматике, музееведению, истории педагогической мысли и др.

Для научных работников, преподавателей истории учебных заведений, учеников старших классов, краеведов, всех, кто интересуется отечественной историей.

SUMMARY

These proposed collected articles dedicated to the 80-th anniversary of the Bucovinian folk vetches contain the articles & reports characterizing different aspects of history of Ukraine (incl. Bucovina). In particular some problems of the history of the Ukrainian Cossacks, Ukrainian national and state-forming movement, village cooperation, development of the education and science have been reflected here. The forced collectivization and hunger, the supremacy of the stalinist total system and resistance to it, status of the intellectuals, ukrainian refugees after the World War II, modern legislavty in Ukraine etc. have been discussed too. Some investigations to historiography, science of sources, demography, numismatics, museology, the history of pedagogsics etc. have been represented here.

It is offered to the scientists, teachers of history of different educational establishments, students and senior pupils, specialists of local lore, to everybody who is interested in the native history.

ZUSAMMENFASSUNG

Der angebotene Sammelband der wissenschaftlichen Werke, der dem 80-Jahrestag der Bukowiner Volksvertretung gewidmet ist, enthält die Beiträge und Kurzberichte, die verschiedene Aspekte der Geschichte der Ukraine (einschließlich der Bukowina) widerspiegeln. Hier wurden verschiedene Fragen des ukrainischen Kosakentums, der ukrainischen nationalen und staatbildenden Bewegung, der landwirtschaftlichen Kooperation, der Entwicklungswege der Bildung und Wissenschaft erörtert. Es ging auch um die zwangmäßige Kollektivierung und den Hunger, um die Herrschaft des stalinistischen Totalsystems und den Widerstand dagegen, um den Stand der Intellektuellen und die ukrainischen Flüchtlinge nach dem II. Weltkrieg, die moderne Gesetzgebung in der Ukraine usw. Einige Untersuchungen in Historiographie; Quellenkunde; Demographie; Münzenkunde, Museologie, Geschichte der Pädagogik sind hier zu finden.

Bestimmt für die Wissenschaftler, Lektoren in Geschichte für verschiedene Lehranstalten, Studenten und Schüler der oberen Stufen, für alle, die sich für die Heimatgeschichte interessieren.